

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Stifts Årbøger 1972-73

HISTORISK SAMFUND FOR ARHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amtssamfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavnens historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner. Medlemmer får denne årbog gratis.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer flere udflugter – eftermiddagsture, aftenure og heldagsture – for medlemmerne til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbilleder og film om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND ejer ruinerne af det gamle cistercienserkloster ved Mossø, Øm Kloster, der årligt besøges af tusinder af turister, og som for sine enestående fund er kendt over hele verden.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved møder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesser, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ARHUS STIFT

Indmeldelser modtages af formanden

Arkivar *Finn H. Lauridsen*,
Carit Etlars Vej 60, 8230 Åbyhøj.
Tlf. (06) 15 83 48.

eller hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Arkivar *Ib Gejl*,
Aurikelvej 2, 8240 Risskov.
Tlf. (06) 17 88 36.

Apoteker *Adam Helms*,
Søndergade 12, 8700 Horsens.
Tlf. (05) 62 57 22.

Gårdejer *Nydam Jensen*,
•Nydamshus, Vegavej 22,
8370 Hadsten.
Tlf. (06) 98 10 85.

Museumsleder *Holger G. Nielsen*,
Øm Kloster Museum, Emborg,
8660 Skanderborg.
Tlf. (06) 89 81 94

Overlærer *N. Gjesing*,
Egholmsvej 29, 8660 Skanderborg.
Tlf. (06) 52 05 84.

Bygningskonduktør *N. J. Israelsen*,
H. Pontoppidansgade 24,
8000 Århus C.
Tlf. (06) 12 84 38.

Arkivar *Peder Jensen*,
H. Pontoppidansgade 18,
8000 Århus C.

Museumsoverinspektør
Gunner Rasmussen,
Naurvej 26, 8220 Brabrand.
Tlf. (06) 26 19 29.

ÅRHUS
STIFTS
ÅRBØGER
65. BIND

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER

Udgivet af

Historisk Samfund for Århus Stift

65. bind

Århus

Marselis Tryk 1974

REDIGERET AF

Finn H. Lauridsen

Peder Jensen

Gunner Rasmussen

REDAKTIONENS

ADRESSE

Erhvervsarkivet

Vester Allé 12

8000 Århus C

OMSLAGSBILLEDE

Trickbillede af Edv. Monsrud.

*Monsrud holdt meget af at lave trickbilleder,
og flere er bevaret af ham selv og hans børn.*

*Her søger datteren Valborg at fange
sig selv ved en efterladt pavillon
fra Landsudstillingen 1909.*

Ca. 1916.

INDHOLD

	Side
<i>Halvor Monsrud</i> : En bogbinder og fotograf i Århus	7
<i>Hans Blosen</i> :	
Nogle betragtninger om stenmesteren Horder	30
<i>Laurits Kaag</i> :	
Landboliv på Nordøstdjursland ca. 1848–1927	41
<i>Birthe Mosegaard Nielsen</i> :	
Skanderborgegnens kirker 1604–64	57
<i>Holger G. Nielsen</i> : Omkring 800-års jubilæet	136
Årsberetningen 1971–72 og 1972–73	144
Regnskaber 1971–72 og 1972–73	147
Registre 1971–72 og 1972–73	151

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Finn H. Lauridsen*, formand.
Arkivar *Peder Jensen*, næstformand.
Arkivar *Ib Gejl*, kasserer.
Museumsoverinspektør *Gunner Rasmussen*, sekretær.
Overlærer *Niels Gjesing*, Skanderborg.
Apoteker *Adam Helms*, Horsens.
Bygningskonduktør *N. J. Israelsen*.
Gårdejer *Nydam Jensen*, Hadsten.
Museumsleder *Holger G. Nielsen*, Emborg.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Finn H. Lauridsen*.
Arkivar *Peder Jensen*.
Museumsoverinspektør *Gunner Rasmussen*.

Udvalg for Øm Kloster:

Arkivar *Finn H. Lauridsen*, formand.
Overlærer *Niels Gjesing*, sekretær.
Arkivar *Ib Gejl*, kasserer.
Museumsoverinspektør *Gunner Rasmussen*.

Revisor:

Lektor *S. Lauge Jørgensen*.

En bogbinder og fotograf i Århus

Edvard Monsrud 1871–1935

Af Hakvor Monsrud

I. P. Rasmussen og Valdemar Petersens bog »Bogbinderi- og Papirvarearbejdernes Fagforening i Århus« (1926) står side 15 at læse:

»— — og blandt de mænd, som i den første trange tid har sat sit præg på arbejdet, har ofret tid og penge for at nå de bedst mulige resultater for kolleger og klassefæller, skal nævnes Pallesen, Edv. Andersen, Thorup, A. Jeppesen og Nyboe med flere — —«.

Dette citat bekræfter, slet ikke overraskende for mig, at man i 1926 i forbundet ikke vidste eller havde glemt, at en af de otte mænd, som samledes den 29. juli 1891 og besluttede, at »nu skulle man vove pelsen og forsøge at få startet en fagforening«, og som på den stiftende generalforsamling den 19. august samme år blev valgt som forbundets første formand og i de kommende år gentagne gange igen var henholdsvis formand og kasserer og »redaktør« af »Pressenøglen«, var den på det tidspunkt endnu levende og ved sin virksomhed på Søndergade i Århus særdeles velkendte fotograf Edvard Monsrud.

Endnu mange år efter hans død i 1935 dukker hans billeder fra det gamle Århus og Landsudstillingen i 1909 op hvert eneste år, bl. a. i de mange udmærkede bøger om Århus i gamle dage, som udgives af Århus byhistoriske Udvalg.

De omtalte bogbinderes initiativ og vovemod i disse første spirende års voldsomme grøde under forhold og risici, som vi i dag slet ikke har mulighed for at lodde dybden af, var så revolutionerende, at de ikke alene ikke bør glemmes, men med føje sættes i belysning af det stykke historie, de var med til at forme. Uden dem og deres ligesindede, uden deres opofrelse og agitation og begejstrings mod til at optage de nye tanker, som bølgede ind over landet udefra, ville det måske have trukket mere ud med arbejdernes goder og den classeskelsudjævning, der reelt har fundet sted i et sekel.

For at sætte tingene på deres rette plads skal jeg i det følgende berette om bogbinderforbundets første formand Edvard Monsrud, bl. a. på grundlag af hans dagbøger.

Det er ikke forbundets skyld, og for den pågældende tid heller ingen fejl, når Edv. Monsrud alle vegne står anført som Edv. Andersen. I de første 30 år

af sit liv vidste han ikke bedre selv, end at han hed Andersen. Han blev endda gift under dette navn i 1897 og fik sit ældste barn døbt med det.

Der ligger naturligvis en historie bag dette: Edvard Monsruds far var nordmand, født den 11. maj 1834 som nr. 2 af 10 børn i et fattigt landarbejderhjem under gården Grøseth i Grue sogn i Solør. Under sådanne forhold var der ikke noget, der hed skolegang, og resultatet blev, at han hverken kunne læse eller skrive og i øvrigt aldrig lærte det.

Han må tilsyneladende have nydt en vis bevågenhed fra ejeren af gården, sorenskriveren Nicolai Astrups side, for hvem han i øvrigt fungerede som kusk i 12 års-alderen! Ved hans formidling kom han i lære som grovsmed i det daværende Christiania, da han var 19 år gammel. Læremesteren var C. C. Thorning, som var dansker og stammede fra Viborg. Skæbnen ville, at han midt i læretiden flyttede tilbage til Viborg og tog drengen med, som siden blev her i landet og fik dansk indfødsret. Han hed Per Arnesen Monsrud, men kaldte sig kun Arnesen.

At der lydligt, for den tids formentligt mindre trænede sprogøren, let kan ske en forveksling af Andersen og Arnesen, udtalt på klingende norsk, er vel forståeligt. At han heller ikke selv har kunnet kontrollere rigtigheden af, hvad man skrev, er ligeså klart, da han ikke kunne læse. Uforståeligt bliver det dog først, når man ved, at der lige fra oprettelsen af hans lærekontrakt i 1853 til hans borgerskab som høker i Randers og indfødsretsbevis i 1875 forelå endnu

bevarede dokumenter med hans rigtige navn Arnesen Monsrud.

Ikke desto mindre blev han gift to gange og fik fire børn døbt, disse igen senere gift og en del af deres børn døbt med navnet Andersen. Først, da han i 1900 skulle pensioneres fra Statsbanernes Centralværksteder i Århus, kom sagen frem, og navnet blev rettet i alle de pågældende kirkebøger ved skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 6. april 1901. Senere egen konstatering har vist, at det ikke kom til at omfatte folketællingslister. Det er altså forklaringen på, at bogbinderens første formand i Århus, Edvard Andersen, er identisk med Edvard Monsrud.

Edvard Monsrud kom til Århus som elleveårig. Han kom i bogbinderlære som fjortenårig den 1. maj 1885 hos bogbindermester A. Andersen og blev udlært den 1. maj 1890.

Allerede i sin tidlige ungdom var han et uhyre interesseret menneske med et åbent blik for, hvad der skete omkring ham i tiden. Meget tidligt fik han fat i de nye socialistiske ideer, som han gik brændende ind for og for øvrigt bevarede hele livet, også senere som selvstændig erhvervsdrivende i Århus. Han var interesseret i litteratur og populærvidenskabelige værker. Han var med i Fremskridtsklubben og Diskussionsklubben. Som meget interesseret amatørskuespiller, især sammen med en af hans bedste venner, Valdemar Hørdum, en søn af folketingsmanden og ansat ved »Demokraten«, var han med til at stifte Dramatisk Klub.

Fagforeningsformand

»Skuddet for boven« – initiativet til at få gjort alvor af at komme i gang med en fagforening, hvilken tanke næppe har været ny for bogbindersvendene i Århus – ser ud til at være kommet udefra. Det er jo en kendt ting, at »nye koste fejer bedst«.

Omkring den 12. januar 1891 kom tre vandrende svende til Århus ad landevejen nordfra. De var startet fra Ålborg et par dage i forvejen og havde taget turen ad landevejen med ranslen på ryggen og nogle få kroner i lommen i en halv snes graders kulde og omkring en meter sne sydpå for at søge arbejde. Det var en murer, en tømrer og en bogbindersvend. Bogbinderen var N. Chr. Pallesen, som var udlært i Ålborg i 1890 og senere blev Bogbinderforbundets første formand.

Han fik arbejde i Århus til den formidable løn af 6 kr. om ugen plus kost og logi, og med den sædvanlige arbejdstid fra 6 morgen til 7 aften samt søndagsarbejde fire timer om formiddagen.

Det lå næsten i tiden, at fagforeningstanken rumsterede i svendenes underbevidsthed. Lysten til en sådan nydannelser var stor. Det kneb mere med modet. Risikoen for at blive fyret, hvis man stak næsen for meget i vejret, var stor. Det afholdt mange, og især da gifte svende, fra eksperimenter.

Men Pallesen havde åbenbart mere vovemod. Han forhørte sig om forholdene i byen og lærte efterhånden nogle svende at kende, og efter samtaler med

forskellige af dem blev man så enige om at samles den 29. juli 1891 for at drøfte muligheden for oprettelse af en fagforening. Der var otte svende tilstede: Edv. Andersen, Carl Thorsen, Anton Jørgensen, Andreas Mikkelsen, Adolf Mikkelsen, Vald. Jensen, Vilh. Mortensen og N. Chr. Pallesen.

På dette møde endes man om at danne Bogbindernes Fagforening med de tilstedeværende som medlemmer. Formandsvalget syntes derimod at voldt større vanskeligheder. Det havde vel været naturligt at vælge Pallesen som initiativtageren, men han var ny i byen, ung og, som han selv siger i sine erindringer, »ikke præsentabel nok; man mente ikke, mestrene ville tage hensyn til en forening med mig som formand«.

Det endte med, at valget faldt på Edvard Andersen. »(Edvard Andersen) var jo hjemmehørende i byen og arbejdede hos en mester, man anså for at være nogenlunde frisindet«. Mødereferatet lyder således:

»1891. Onsdag den 19. august afholdtes den konstituerende generalforsamling med følgende dagsorden:

1. Vedtagelse af lovene.
2. Valg af bestyrelsen.

– – Derefter foretoges valg af bestyrelse, til formand valgtes E. Andersen og til kasserer W. Mortensen, begge med akklamation, til sekretær valgtes A. Jørgensen med 7 stemmer, til suppleant C. Thorsen med 3 stemmer«.

Det med Monsruds mesters frisindethed har nu nok været så som så. Hos hans læremester havde han stået fem år i lære og fortsat arbejdet som svend.

Han havde arbejdet der i næsten 6½ år, da han var med til at danne fagforening og oven i købet blev den første formand.

»Frisindet« rakte altså ikke langt, eller måske de andre mestre har været for stærke i deres krav til A. Andersen om »at foretage sig noget« i anlednin-

*Edv. Monsrud (siddende)
formentlig sammen
med bestyrelseskolleger
i Bogbindernes
Fagforening i Århus.
Foto fra 1890'erne
hos Halvor Monsrud.*

gen. Det var jo første gang, man blev præsenteret for begrebet fagforening mellem d'hrr. Århus-bogbindere. Det måtte man naturligvis sætte noget ind på at bremse. Sætte svendene en skræk i livet. Og oven i købet var det bare en ung svend på 20 år! Resultat: Den 10. oktober 1891 blev Monsrud fyret.

Udelukket er det vel heller ikke, at andre med mere svigtende mod i det afgørende øjeblik har ment det mere oportunt at få skudt en ganske ung mand frem, så man kunne studere virkningen i ro. Nogen særlig præsentabel mand var Monsrud i alle tilfælde ikke i sin ungdom, og hvad angår hans alder, ser det ud, som om i hvert fald Pallesen var ca. to år ældre.

Men »afskrækkelseskampagnen« har sikkert virket og er nok årsagen til, at dagsordenen for en generalforsamling berammet til den 7. oktober på et bestyrelsesmøde som pkt. 3 fik: »Valg af ny formand«.

Det gik med den generalforsamling som med så mange andre i de første år: Aflysning på grund af manglende fremmøde! Først den 26. oktober lykkedes det ved den nye ordinære generalforsamling, og C. Thorsen, som også var foreningens repræsentant for »Demokratens«, blev nyvalgt.

Allerede den 18. januar 1892 var der nyvalg til bestyrelsen igen. Denne gang blev »efter megen diskussion« Vilhelm Mortensen valgt til formand. Tilsyneladende pudsig, for han var ikke svend, men mester. Det var dog ikke helt ualmindeligt i fagbevægelsens første tid at se små mestre tilslutte sig og blive god-

taget i fagforeningerne, som endnu slet ikke havde samme form som i dag, og i de fleste tilfælde især ikke var politisk bevidste.

Den 11. april afholdt man møde for at drøfte spørgsmålet om bedre arbejdsforhold i faget, og på generalforsamlingen vedtog man at tilstille mestrene et forslag til en overenskomst, som gik ud på indførelse af en 10 timers arbejdsdag, en mindsteløn af 22 øre i timen, afskaffelse af søndagsarbejde, hvor det ikke var nødvendigt, 33 % tillæg for overarbejde og søndagsarbejde, og endelig 50 % tillæg for natarbejde efter kl. 10 aften.

Pallesen var i mellemtiden blevet formand og blev valgt til at forhandle med mestrene. At det både var dristigt og kunne blive dyrt at påtage sig sådan et hverv, fortæller et notat i Monsruds dagbog den 4. juli: »Jeg er blevet valgt til formand i stedet for Pallesen, som blev fyrig (fyret) som følge af, at vi havde fået vore fordringer gennemførte«.

Af dagbogen fremgår det, at mestrene holdt møde den 29. april for at drøfte forslaget, og at bølgerne har gået højt kan der næppe herske tvivl om. Hos svendene har spændingen været på bristepunktet, indtil resultatet forelå. Og det gjorde det tilsyneladende allerede dagen efter, da »Thomsen fortæller, at mestrene er gået ind på vore fordringer, undtagen P. S.«.

Det kunne se ud til at være blevet noget af en sejr for forbundet. De senere notater viser dog, at det måske alligevel ikke er gået helt så godt endda. Den 7.

maj, en uge efter overenskomsten, fik Monsrud hos Bonnén 13 kr. 80 øre om ugen eller 23 øre i timen. En udregning viser, at det bliver 60 timers arbejdsuge, altså 6 arbejdsdage à 10 timer. Fuldt ud efter overenskomsten, endda en overpris på 1 øre i timen. Men Pallesen, som havde trukket læsset, ja, han fik samme dag 17 øre i timen. Det svarer til 10 kr. 20 øre om ugen. Mesterens navn er desværre ikke opgivet i notatet. Og »Christensen hos Møller får 20 øre i timen«. Så forskelligt lå det altså – tilsyneladende helt efter mestrenes for-godtbefindende. Monsrud sluttede da også notatet med at skrive: »N. D. Bonnén er indtil dato den eneste, der har efterkommet fagforeningens fordring om kortere arbejdstid og højere løn«. Og knap to måneder senere fyres altså formanden, som har været så formastelig at fremsætte kravet på sine fællers vegne.

Den 22. oktober var der endnu lyspunkter. Da noterede Monsrud, at han fik 15 kr. i ugeløn hos »gamle Bøgh«. Det var en tilsyneladende stigning til 25 øre i timen. Han har ganske vist arbejdet hele søndagen den 16. oktober, og der står ikke noget om, hvordan det blev betalt.

Den 4. juli kommer så den generalforsamling, hvor Pallesen meddelte, at han skulle rejse og derfor ikke kunne modtage genvalg. Edv. Monsrud blev valgt til formand i hans sted, og Vald. Jensen blev sekretær og Woideman kasserer. Altså en tre mands bestyrelse.

På denne generalforsamling drøftede man også et nært forestående fagmøde i

Randers, som var berammet til den 17. juli 1892. Pallesen oplæste nogle forslag til mødet, som vedtoges. Ligeledes vedtoges det, at kassen skulle betale rejsepenge til Randers for Pallesen og Monsrud, som begge var blevet arbejdsløse, samt at Pallesen på mødet skulle fungere som formand. Han havde jo i forvejen forberedt sig.

Det var ofte småt med tilslutningen til møderne. Den 3. oktober 1892 var der indvarslet til generalforsamling, men kun bestyrelsen var mødt. At ikke alene Monsrud, men bestyrelsen har været godt kede af at lægge sig i selen og trække det store læs uden at vinde særligt gehør mellem de relativt få sven-de, fremgik af dagbogsbemærkningen samme dag, hvor han noterede: »Woidemann og jeg nedlægger vore mandater«.

Det lykkedes ikke. Men den 16. oktober blev generalforsamlingen gennemført med samme dagsorden. Det hed i referatet: »Bestyrelsesvalget voldte en del vanskeligheder, da flere af d'hr. medlemmer vægrede sig ved at modtage valg«. Det var i det hele taget en noget kritisk tid for fagforeningen. Interessen hos medlemmerne var åbenbart ikke stor. Monsrud havde længe tænkt på at rejse en tur til Christiania og havde bestemt sig for at starte allerførst i november 1892. Så han skulle af med posten som formand, og den 5. november er der bestyrelsesmøde, hvor det eneste punkt på dagsordenen for generalforsamlingen, som er sat til den 8. november, er: Valg af ny formand og Eventuelt.

Der var dog ingen, der ville modtage valget som formand, og C. Thorsen fremsatte derfor forslag om at ophæve foreningen, hvilket dog forkastedes. Man vedtog så at afholde ny generalforsamling den 12. november. Så lykkedes det endelig at få en anden formand end Monsrud.

I nogle år figurerer Edv. Monsrud ikke i fagforeningsprotokollerne. Dels foretog han sin Norgestur, som ikke var så heldig, dels kom han ind som soldat i 1894 og tog lige derefter til Hillerød, hvor han arbejdede til 1897.

Den 28. januar 1898 finder man igen hans navn i protokollen, og den 17. marts 1898 blev Monsrud valgt til kasserer, og den 6. juli til revisor. Ved den lejlighed foreslog han at udvide bestyrelsen med et medlem til at revidere lovene, hvilket vedtoges.

I de næste små tre år ser det ud til, at Monsrud indtog en ret fremtrædende stilling i fagforeningen. Han tog livligt del i debatten, var dirigent ved møderne, deltog i udkast til nye love, var medlem af festudvalg og valgtes med stor majoritet til formand for tredje gang den 25. april 1899, til han den 29. august samme år gik af (i utide) efter på generalforsamlingen at have forklaret, hvorfor han ønskede at gå. Hans forklaring er desværre ikke refereret. Men han sad altså som formand under så at sige hele den store lock-out fra 2. maj til 8. september 1899, som er den største arbejdskamp, der er udkæmpet herhjemme.

Hvad der end har været årsag til, at Monsrud nedlagde sit formandshverv

den 29. august 1899, var det ikke ensbetydende med, at han udtrådte af eller svigtede organisationen. Den 16. januar 1900 blev han opstillet som repræsentant »for provinsen« til hovedbestyrelsen. Det var enstemmigt. 13. marts var der igen valg til hovedbestyrelsen. Alle mente, at afdelingen burde have en repræsentant, og Monsrud blev igen enstemmigt valgt samtidig med, at man vedtog, at man skulle søge at arbejde blandt medlemmerne i de nærmeste byer for at sikre sig hans valg. Ved samme generalforsamling blev han med 9 stemmer af 16 indvalgt i et udvalg til udarbejdelse af forslag til lovændringer.

Den 30. april 1900 blev han valgt til delegeret til bogbinderkongressen, ligesom han blev valgt til revisor. Den 24. juli 1900 aflagde han et kort referat fra et arbejdermøde i Vejle.

Det er de sidste refererede ord af Edvard Monsrud i hans bogbindertid under navnet Andersen. Herefter finder man ham ikke mere nævnt i protokollerne. Men allerede på den tid var navnesagen, hvis resultat forelå i januar 1901 med ministeriel rettelse af det forkerte navn i kirkebøgerne, sat i gang. Da Monsrud også fra ca. 1897 har beskæftiget sig med fotografien, er han åbenbart gledet ud af fagbevægelsen og er begyndt som selvstændig på en ny tilværelse under et nyt navn.

Et veritabelt »forsvindingsnummer«, som gør det forståeligt, at han kun figurerer som Edv. Andersen i bøger om bogbindernes fagforening.

Turen til Norge

I efteråret 1892 havde Monsrud en arbejdsløshedperiode, som han bl. a. benyttede til en tur til Norge i håb om måske at finde arbejde og bedre forhold dér. Hans beretning om turen er et udmærket tidshistorisk dokument om unge arbejderes kår dengang.

Århus, den 19. november 1892:

»Mandagen den 14. ds. afrejste jeg med banen herfra til Frederikshavn. Vejret var trist og gråt, og det begyndte at blæse og lovede således intet godt for natten. I Randers drak jeg mig en bajer og i Frederikshavn en kop kaffe. I Ålborg steg en handelsrejsende ind i kupeen, han skulle også til Kristiania (nu: Oslo). Han meddelte, at forholdene i Kristiania ikke var særlig gunstige, kun for gørtlere og snedkere var det nogenlunde godt. Han rådede mig til at vende næsen hjemad, når jeg kom til Frederikshavn, men jeg fulgte desværre ikke hans råd.

Efter at et bybud havde bragt min kuffert ned til damperen i Frederikshavn, gik jeg ombord og beså skibet (»Balduin«) og mine rejsefæller, blandt hvilke var 3 typografer, 2 fra København og 1 fra Middelfart, der ligesom jeg søgte arbejde i Kristiania.

Kl. 3 eftermiddag afsejlede vi fra Frederikshavn. Efter godt en times sejls blev jeg søsyg, men så holdt jeg mig til næste dag kl. 8.

Vi lagde til ved Laurvig kl. 2 nat og afsejlede derfra kl. ca. 3¼. Jeg sov ved afrejsen og vågnede først kl. 8 morgen ved, at jeg følte kvalmende fornemmel-

ser. Kl. 9½ nåede vi Horten, hvor den norske flåde har sit leje. Herfra afrejste vi igen kl. 10, nåede Moss kl. 11 og endelig Kristiania kl. 3 eftermiddag.

Skønt vejret hele tiden var gråt og regnfuldt, var turen op ad fjorden dog ganske interessant, i særdeleshed gør fjeldene et storslået indtryk.

Da vi kom til Kristiania regnede det. Efter et noget overfladisk toldeftersyn gik jeg i land for at få logi for natten. Næppe kommen i land blev jeg overfaldet af bybude, dragere og drenge, der alle ville hjælpe mig mit tøj i land, men jeg slog mig dog igennem dem alle på een nær, der var særlig pågående og absolut ville anvise mig logi. Ved hans ihærdige hjælp kom jeg til at bo hos Madam Iversen, Lille Strandgade 3a, og skulle give 1 kr. pr. døgn.

Derefter fik jeg ved samme ihærdige buds assistance min kuffert bragt fra damperen og hen på logiet, ca. 5 minutters vej. For denne tjeneste forlangte budet 1,20.

Da jeg var kommet lidt til ro, skiftede jeg tøj og gik ud for at bese byen. Da jeg ikke boede ret langt fra hovedgaden Carl Johans gade, fandt jeg inden ret længe den lange og anseelige gade, som vi her i Danmark ikke har mage til. Man bliver særlig forundret over denne øredøvende ringen, der lyder i Kristianias gader. Hver eneste hest bærer nemlig en klokke om halsen, og i de gader, hvor der er livlig trafik, er larmen næsten uudholdelig for fremmede.

På en »Nøgternhetscafé« drak jeg en kop kaffe, til hvilken jeg nær havde fået

smørrebrød med pålæg i stedet for almindeligt wienerbrød. Jeg gik derefter hjem og i seng – og sov trygt og godt oven på rejsens anstrengelser.

Kl. 8 næste morgen stod jeg op, forbavsedes over at få smørrebrød med ost til kaffen, men da jeg var sulten, kom jeg mig hurtigt efter denne forbavselse. Vejret var ret uhyggeligt. Min værtinde fortalte, at det havde regnet dér i 2 måneder. Da jeg trak mine gamle benklæder på, revnede de over knæet, så jeg måtte til at spille skrædder, og da dette var besørget, gik jeg ud for at søge arbejde. På et vejledningskontor i Dronningensgade 36 fik jeg en del adresser skrevet op, og derefter styrede jeg kursen, indtil klokken blev 3 om eftermiddagen, da holdt jeg op, fordi det blev mørkt og således vanskeligt at finde om i gaderne. Jeg spiste til middag på Dampkøkkenet i Storgaden, for 35 ore fik jeg havregrynssuppe og lobescowes. Da jeg kom hjem, satte jeg mig til at spekulere over situationen. Dagen havde ikke bragt noget videre godt resultat. Der var alle vegne ingen plads. Mine penge kunne ikke vare ret mange dage endnu, og dyrt var det at leve der i byen. Men jeg satte mit håb til næste dag, og med dette håb sov jeg ind.

Torsdag morgen kl. 8 begav jeg mig atter ud på vandring, efter at jeg i mit logi havde indtaget en kop kaffe, som jeg slugte med begærlighed, da jeg intet havde nydt siden den foregående dags middag. Det var et forfærdeligt regnvejr nævnte dag, og aldeles gennemblødt travede jeg om i gaderne fra den ene bogbinder til den anden – uden

resultat. Ved middagstid var jeg i Akersgaden hos en bogbinder Bjørn, hvor jeg traf en ung pige, der kom for at lukke mig ind – og erfarede, at der i den sidste tid havde været flere svende for at søge arbejde, men intet fået. Jeg kunne forstå så meget, at forholdene var helt modsatte af dem, jeg havde forestillet mig.

Beriget med denne erfaring, der fik mit humor til at dale i betydelig grad, vandrede jeg ned til Bryggen for at se, når damperen afsejlede igen. Jeg blev ikke så lidt skuffet ved at erfare, at den var afsejlet kl. 8 om morgenen og sejlede først igen næste torsdag. Dette var sørgelige efterretninger. En uge til kunne jeg nok leve i Kristiania, men så havde jeg ingen penge til at komme hjem for, end ikke når jeg pantede mit ur.

Mismodig, drivvåd og sulten vandrede jeg omkring i gaderne. I en avis læste jeg, at dampskibet »Baldur« lagde til ved Laurvig kl. 9¼ om aftenen. Nu gjaldt det altså at kunne komme til Laurvig til denne tid! Jeg ilede af sted til banegården, hvor jeg erfarede, at toget til Laurvig afgik kl. 3¼ eftermiddag og var der kl. 8 aften. Det kunne ikke passe bedre. Jeg skyndte mig hjem, skiftede undertøj, der var drivvåd, og fodtøj, der var i samme forfatning, fik kufferten pakket og slæbte den så den halve times vej ned til Vestbanen, thi jeg havde selvfølgelig hverken råd eller lyst til at betale et bud for at besørge det.

Derefter måtte jeg tilbage igen for at hente min rejsetaske, stok og halstørklæde. Selvfølgelig ville rejsen blive mig dyrere på denne måde, og jeg skulle

være frygtelig sparsommelig for at nå hjem til Danmark. Spise kunne der foreløbig ikke være tale om, og dette var hårdt nok, da jeg intet havde nydt siden min morgenkaffe.

Kl. 3¼ vendte jeg det utaknemmelige Kristiania ryggen!

På denne tur fik jeg lejlighed til at se fjeldene i vinterdragt. Mellem Drammen og Tønsberg lå der en tomme sne overalt.

Ankommen til Laurvig fik jeg en liden gut til at vise vej og hjælpe mig min bagage ned til bryggen, hvor »Baldur« lå og lossede. Kl. 10 sejlede vi fra Laurvig.

Jeg blev ikke så lidt overrasket ved ombord at træffe mine gamle rejsefæller typograferne. Udfaldet af deres Kristiania-tur havde ikke været bedre end mit. Gensynets glæder var så store, at de spenderede en snaps og en ganske lille bid brød med spegepølse på, som de havde købt i Laurvig. Klokken var da godt 10. Jeg havde intet nydt siden om morgenen kl. 7½, så det kunne nok være, det smagte mig.

Desværre måtte det op igen en halv time efter. Det var et forfærdeligt vejr og en voldsom søgang – syg var jeg, så det kunne blive til noget. Maven var tom. Humøret dårligt – det var kort sagt en skrækelig nat.

Men tiden gik. Vi nåede Frederikshavn ved middagstid.

Typograferne hjalp mig min kuffert på banegården, og så vandrede jeg ud for at få mit ur pantsat eller solgt, for at jeg kunne komme hjem til Århus. Oprindeligt havde jeg tænkt at gå ad

landevejen, men dels fordi jeg ikke var rask, dels fordi jeg ikke havde mine papirer i orden, opgav jeg dette og tænkte nu kun på at nå hjem så hurtigt som muligt. Byens eneste pantelåner fik jeg opspurgt, men det viste sig, at han ikke havde så mange penge i huset, som jeg forlangte (6 kr.), og han kunne heller ikke skaffe dem. Jeg gik da til en urmager og spurgte, om han ikke ville købe uret, men han svarede, at han ikke gav sig af med den slags forretning – han var dog så venlig at vise mig hen til en marskandiser, som han nok mente ville købe mit ur. Resultatet blev, at marskandiseren efter en del parlamenteren indvilgede i at købe uret, men han ville ikke garantere mig, at jeg kunne få det igen. Da jeg ikke havde synderlig andet valg, solgte jeg ham uret for 8 kr.

Da jeg endelig havde besørget dette, blev jeg af min tomme mave mindet om, at det var på tide at få noget at leve af. I en beværtning indtog jeg et efter omstændighederne rigeligt måltid. Dette var fredag middag kl. 2. To døgn var det siden, jeg spiste til middag på Kristiania Dampkøkken, og i den tid havde jeg kun nydt en kop kaffe, så det var vel intet under, om jeg huggede i mig.

Kl. 5 rejste jeg fra Frederikshavn og var i Århus kl. 11. Selvfølgelig blev de ikke lidet overraskede herhjemme, da jeg kom og bankede dem op midt om natten.

Syg, træt og forkommen, som jeg var, sov jeg snart ind den nat, og efter et par dages forløb var alt atter i den gamle gænge«.

Igen i Århus – som bogbinder

Den 7. december 1892 fik Monsrud arbejde hos bogbindermester Møller, og der blev han til den 7. januar 1893. Han skrev den 30. december:

»Arbejder endnu hos Møller. Jeg får kun 12 kr. om ugen. Fra jeg begyndte at arbejde her og indtil juleaften, har vi arbejdet over til klokken 12–1 hver aften. 22 øre i timen«. Det var stadig den samme løn som den, samme mester betalte den 7. maj 1892. Efter dette notat at dømme ser man, at timelønnen stadig ligger 2 øre under mindstekravet, og 50 % tillægget for natarbejde er skrumpet ind til 10 %.

Det har unægtelig været nedslående, som denne første overgangstid i det hele taget var skuffende og deprimerende for de unge mennesker, der begejstrede greb de nye tanker og kastede sig ud i kampen for at få dem gennemført og skabe bedre kår for de mindste i samfundet. Denne skuffelse kom da også til udtryk i Monsruds dagbog nu og da. Den 1. maj 1893 skrev han:

»Tre år er der gået, siden jeg blev svend, og hvor vidt er jeg? Lige så vidt, som jeg vil være om tre år til – hvis det skal gå i samme gænge. Men det skal det ikke«.

Allerede i 1892 var han så småt begyndt at købe værktøj hjem, vel med tanker om at begynde for sig selv. I forskellige ledighedsperioder ser man da også af dagbogen i 1893, at han har haft noget privat arbejde, da værktøjet endelig efter lange forsinkelser af en hård isvinter kom frem.

Det ses også, at hans tanker nu og da har kredset om muligheden for at slå over i et nyt erhverv. Han blev dog ved bogbinderiet i den første halve snes år endnu og arbejdede blandt andet i tre år, fra 1. oktober 1894 til 10. november 1897 i Hillerød hos bogbinder Wiwel på Slotsgade. Her fandt han sin kone, som senere blev ham en uvurderlig hjælp i hans virksomheder, her blev han gift med hende og fik sit første barn, døbt i Frederiksborg Slotskirke som Else Valborg Andersen. Og her fik han gennem bekendtskab med en af byens

Edv. Monsrud ved skæremaskinen i sit bogbinderværksted omkring 1903. Foto hos Halvor Monsrud.

fotografer sin første viden om og interesse for fotografien.

Edvard Monsrud blev »borger« i Århus, da han løste næringsbrev den 23. december 1902. Det var dog ikke som fotograf, han løste det. Skønt han havde fotograferet i adskillige år allerede da og formentligt var »bidt af en gal fotograf«, har det nok kun været i vilde tanker, den mulighed har strejft ham, at han skulle skifte erhverv. Tiderne var ikke så gunstige for den slags udskjelser. Hvis man var så heldig at have et arbejde, gjaldt det mere om at bevare det. Eksistere skulle man jo gerne. Det kunne være vanskeligt nok endda. Og for Monsrud, som havde stiftet familie i 1897, ville det være yderst risikabelt at forlade den slagne vej.

Det blev derfor som bogbindermester, han nedsatte sig, med første værkstedsadresse Ny Grønnegade 5. Men fotografien har ikke fået lov at hvile. Bogbinderarbejde har der næppe været meget af. Det har sikkert ikke været let at etablere sig som ny mester. Værkstedets beliggenhed var noget af vejen, hvilket næppe har befordret kundernes antal. Allerede i 1904 finder man ham da også etableret på en ny adresse, denne gang i Bruunsgade 27, som, hvad beliggenhed angår, måtte være betydelig bedre. Han er stadig bogbinder, men har nu en butik, hvor han ved siden af bogbinderiet drev papirhandel i det små med salg af brevpapir, prospektkort, glansbilleder og alle de småting, man førte i en sådan blandet forretning. Butikssalget blev passet af hans kone,

Laura Monsrud, som i øvrigt hele livet deltog i hans virksomheder og var ham en uvurderlig støtte, uden hvis hjælp det næppe var lykkedes ham at nå så meget, som han gjorde. Senere blev hun en yderst habil mørkekammerhjælp, som har fremstillet tusinder og atter tusinder af postkort og andre billeder, ligesom hun i bogbindertiden også tog del i arbejdet.

Fotograf 1902–1935

Det er ikke bare tomme ord, når man nu og da som ældre kan udbryde: »Næh – i gamle dage, da var der sådan og sådan –«.

Århus var en lille by ved dette århundredes begyndelse. Man var på en måde næsten »på hat« med de fleste mennesker, kendte en masse af dem, om ikke andet så af udseende. Og man kendte navnlig dem, der skilte sig lidt ud fra de almindelige, f. eks. de mennesker, som rendte rundt med fotografiapparater på store stativer, som de stillede op hist og her, hvor de ville fotografere et billede. De var ikke ret mange endnu på dette tidspunkt, og deres opdukken i gadebilledet var derfor så meget mere iøjnefaldende. Men så dem igen og igen. Og efterhånden blev de kendte ansigter.

En af dem var Edvard Monsrud. Hans system med sit fotografiapparat fra engang i 1890'erne til de første år i 1930'erne resulterede i en stor samling

fotografier af byen, dens særprægede huse og gader, havnen, skovene og folkelivet.

I Bruunsgade-tiden begyndte Monsrud at udnytte sin fotografiske kunnen mere erhvervsbetonet. Sine mange Århus-motiver begyndte han at fremstille til salg i forretningen som prospektkort. Det var jo en ret nærliggende tanke at udnytte dem på den måde, så meget mere som han alligevel solgte kunstforlagenes »prospekter« og sikkert fandt, at hans egne originale fotografier ikke alene kunne konkurrere med disse, men oven i købet var kønnerne end de trykte kort.

Det samme har kunder sikkert ment. Han fik et stort postkortsalg og udvidede til stadighed sit arkiv med nye motiver, så også byens boghandlere blev interesseret i hans frembringelser, hvilket resulterede i ret store leverancer til de større boghandlere for videresalg. Så blev kunstforlagene opmærksomme og afkøbte ham efterhånden mange billeder til reproduktion i deres virksomheder, f. eks. Århus Kunstforlag, Stender i København m. fl.

Tiden fra 1897 til 1906 blev en opgangstid for fotografien med en kraftig forøgelse af antallet af fotografer. I 1906 var der i Århus 18 fotografiske virksomheder, som statistisk kunne regne med en kundekreds på 3100 sjæle pr. etablisement, hvis alle lod sig fotografere. Denne vækst er naturligvis ikke undgået Monsruds opmærksomhed, men tværtimod har den pustet liv i den glød, som nok længe havde ulmet på bunden af hans bevidsthed: At gå helt over til

fotografien som erhverv. Endnu har han dog næppe turdet vove springet. Dels havde han jo sin virksomhed, som gav en eksistensmulighed, dels havde han i de år en del bogbinderarbejde for Statsbiblioteket.

Men fotografien havde så mange muligheder. Der var lejlighed til eksperimenter. Og nye ting kunne Monsrud ikke lade ligge uprøvet. Han begyndte at eksperimentere med stereoskopbilleder. Dette begreb var ikke noget nyt. Bare ikke særlig anvendt. Opfindelsen blev gjort i 1838 som spejlstereoskopi. I 1844 opfandt Brewster linsestereoskopapparatet, og i 1852 kom de første Daguerre-stereoskopbilleder i handelen i Paris. Men det var først omkring århundredskiftet, der kom fyldige afhandlinger om emnet i tyske lærebøger. Nu tog Monsrud sagen op, og snart udstillede han sine resultater i et betragtningsapparat i sit udstillingsvindue til glæde for folk, som med stor beundring så disse motivers »levende« dybde i den tredimensionale gengivelse.

En anden ting, han lavede med stort held, og som trak mennesker til hans butik, var en seriefotografering, han udstillede under titlen »Vore egne Vinnever«. Han fotograferede simpelt hen cjdendommene i forskellige gader, velsagtens efter først at have meddelt beboerne, at han kom til en bestemt tid. Så sad folk i vinduer, stod i døre, på gaden og alle steder, hvor der var plads, og var glade for at blive fotograferet og at kunne få et billede af deres hus og familie. Ret så ufatteligt i dag, men tiderne var betydeligt anderledes den-

*Edv. Monsrud i sit mørkekammer 1907.
Foto hos Halvor Monsrud.*

gang. Og Monsrud havde godt udbytte af det. Som en anden nyhed oprettede han værksted for amatørfotografer, som der stadig blev flere af. Ikke alle havde lejlighed til selv at kunne klare arbejdet med at fremkalde plader, kopiere billeder o.s.v., men det kunne nu laves hos Monsrud.

Hele denne udvikling hen mod fotografien har givetvis sat store overvejelser i gang om betimeligheden af at forsøge et skift af erhverv. Og så indtraf den begivenhed, som i og for sig af-

gjorde sagen. Det var Landsudstillingen i Århus i 1909.

Monsrud har været klar over, at den ville betyde en enestående chance for fotografering og salg af billeder til de mange tusinde besøgende, man måtte vente til en sådan begivenhed. Ydermere besluttede udstillingskomiteen at forbyde fotografering på arealet. Man havde i stedet foretrukket at bortforpagte retten til fotografering til en enkelt lokal fotograf, som så naturligvis nok måtte bløde med en net sum. Men det betød, at tilrejsende amatørfotografer til deres store ærgrelse måtte aflevere fotografiapparaterne til kontrollørerne ved indgangen. Det vakte røre, og der opstod stor diskussion om problemet i aviserne. Men set fra Monsruds side var det et stort plus i hans planer.

Der var ganske vist problemet med fotograferingsforbudet. Men, det gjaldt kun for fotografering inde på udstillingspladsen. Nå, ja. Så måtte Monsrud naturligvis fotografere udenfor eller udefra. For ingen mennesker kunne forbyde nogen at bruge sit fotografiapparat på offentlig gade.

Og noget kunne tyde på, at Monsrud på forhånd har været klar over dette problem. Faktum er, at han havde opgivet en formentlig acceptabel levevej i Bruunsgade. I 1909 boede han i en førstesals lejlighed i Strandvejen 30 B. Lige op ad Skansen og udstillingen og med frit udsyn over halvdelen af den på de arealer, som var blevet opfyldt, og hvor nu slagtehuset ligger.

Resultatet blev et væld af billeder.

Oversigtsbilleder, som viste store dele af udstillingen i en slags fugleperspektiv, snart taget fra Skansehotellet, snart fra vinduer i Assensgade og ikke mindst fra hans egne vinduer på Strandvejen. Og det blev, så vidt det kan ses, ikke mindst disse oversigtsbilleder, der blev solgt i tusindvis af Monsrud selv, af byens boghandlere og af kunstforlag, der udsendte dem som prospektkort. Disse billeder var med til at afbøde savnet af egne fotografier hos de skuffede amatørfotografer og tusinder af apparatløse turister.

Det hele foregik beskedent og under ret primitive forhold i en lille treværelses lejlighed, hvor den ene stue var indrettet til mørkekammer. Her blev der bogstavelig talt nat og dag fremstillet billeder, mens nye optagelser, som foretoges på store glasplader, der målte $12 \times 16\frac{1}{2}$ cm, stod til tørring på træstativer i en anden stue, som også benyttedes til tørreplads for postkortene og, hvis der var plads, til ophold for familien i pauserne ind imellem.

En ting, der viser, at det er gået rigtig pænt økonomisk set, er Monsruds samling af fagbøger, der viser en betydelig tilgang af nye bøger udkommet i 1910, hovedsageligt store tyske lærebøger og endog et fotoleksikon, alle bøger, som han selv udsøgte og hjemskev fra Tyskland, der var det sted, hvor de største fremskridt skete, og hvor de blev behandlet indgående litterært. Hans efter tidens forhold ret anseelige bogsamling indeholdt naturligvis også det væsentligste af, hvad der udkom af nordiske tidsskrifter, såsom Dansk fo-

tografisk Tidsskrift fra omkring 1900 og fremefter. Kamera-Kunst, Nordisk Tidsskrift for Fotografi, Amatørfotografen, og hvad de nu hed. Allesammen væsentlige ting, som blev studeret grundigt og gav Monsrud nye impulser, nye ideer. Og først og fremmest en grundig faglig kunnen, som var nok så vigtig en ballast nu, hvor han havde truffet den endelige beslutning om udelukkende at beskæftige sig med fotografi i fremtiden.

Landsudstillingen fik en ende. Monsrud blev boende på Strandvejen og fortsatte med sine postkort. Han udvidede sit område ved at lave fotoarbejde for rejsefotografer. Disse var et relativt nyt begreb, opstået i kølvandet af erhvervets opblomstring. Det var folk, som rejste rundt på landet og fotograferede huse og gårde og familierne, som boede dér. Det var virkelig en taknemmelig virksomhed, som holdt sig helt op i årene efter den første verdenskrig og gav ny travlhed hos Monsrud, der både lavede hele fotoarbejdet for somme tider op mod en halv snes fotografer, ligesom han besørgede forsendelsen til de mange kunder.

Der var nok at gøre, og mere blev der, da han senere også lavede forstørrelsesanstalt for omrejsende agenter, som tog mod bestilling på forstørrelser efter gamle fotografier, hovedsageligt vel af afdøde slægtninge. Også disse forsendelser sørgede Monsrud for – og ærgrede sig grundigt over de mange returforsendelser, denne del af hans arbejde afstedkom. En del af disse agenter moral var temmelig flosset, og det

skete derfor ret hyppigt, at de allerede ved bestillingen havde indkasseret beløbet, som på ordreseddelen var angivet at skulle tages på efterkrav. Og det blev naturligvis Monsrud, som i den sidste ende ikke fik sin betaling hverken for udført arbejde eller udlagt porto, da agenterne i regelen forduftede efter nogen tids »eksperimenter« eller simpelt hen blev sat fast. Den side af virksomheden afskrev Monsrud hurtigt.

Men alt i alt var det en besværlig og slidsom forretningsform, hvis sikreste resultat var ærgrelser og ubehag, og Monsrud tabte lysten til at fortsætte virksomheden, som ellers var blevet så stor, at pladsforholdene måtte udvides, hvilket skete omkring 1911–12 ved, at han lejede værkstedslokaler i Rosenkrantzgade 23. Her optog han i øvrigt en ny ting, mens han endnu udførte arbejde for andre fotografer. Det var fremstilling af billeder på porcelænsplatter. Platterne kunne efter en særlig forbehandling benyttes til at kopiere billeder direkte på og, om jeg husker rigtigt, fik de fotografierne påført som en slags overførbilleder.

Men med al den fotografiske viden og kunnen, Monsrud med årene erhvervede sig, kan man godt forestille sig, at hans hidtidige fotografiske udøven ikke har kunnet blive ved at føles tilfredsstillende.

Han havde naturligvis også beskæftiget sig med portrætter imellem de mange ting, hans aldrig hvilende interesse fik ham til at eksperimentere med. Meget naturligt for ham nærrede han dyb interesse for mennesket, dets særpræg

og dets udtryk. Og så var der ikke langt til interessen for at gengive det, at fastholde og skildre det i dets forskellige former. Tanken om at fotograferer portrætter blev ham mere bevidst. Dog skulle det ikke være efter de dengang gængse metoder. Det skulle være under forhold, der var mere konstante, mere stabile og ikke gjorde fotograferingen afhængig af de skiftende lysforhold og ikke mindst årstidernes skiften, som tvang fotograferne til næsten at ligge stille en stor del af året. Man måtte have en konstant lyskilde. Og dertil forestillede han sig at anvende elektrisk lys.

Det lyder paradoksalt i dag, at det overhovedet kunne være noget problem. Hvordan i alverden skulle man vel ellers fotograferer, vil man nok spørge sig selv. Elektriciteten, som vi i dag næppe spilder en tanke på, men bare bruger som noget ganske selvfølgeligt, var da heller ikke nogen nyopdagelse først i århundredet. Dens anvendelse var bare begrænset. I det store og hele til rent industrielle områder. Lys i almindelige beboelsesejendomme var en sjældenhed. Man havde petroleumslamper i stuerne. Det var stadig det almindelige så at sige overalt. Selv efter, at det elektriske lys blev mere almindeligt i lejligheder-

*Sommersøndag ved Fiskerhuset 1909.
Monsrud var som fotograf flittig dyrker
af århusiansk topografi og folkeliv.
Mange billeder har han efterladt sig, og de
lokalhistoriske publikationer,
der i en årrække er udsendt, skylder hans
kamerateknik og fantasi megen tak.
Foto hos Hakvør Monsrud.*

ne, havde man i mange år endnu gasblus i køkkenerne. På trappeopgange var der slet intet lys ud over en petroleumslampe.

Men udviklingen skred frem. Det blev mer og mer almindeligt med elektrisk belysning. Kun fotograferne syntes ikke rigtig at forstå den betydning, det kunne have for deres erhverv. Dette kan måske hænge noget sammen med en vis konservatisme hos fotograferne med hensyn til deres opfattelse af dagslyset som det eneste saliggørende, det eneste medium man kunne arbejde kunstnerisk med. Og datidens fotografer opfattede sig som kunstnere.

Dette syn holdt sig længe. Langt op i århundredet. Selv i Tyskland, som vel nok opfattedes som toneangivende på området. Så sent som i 1919 kunne man læse i en af de store, anerkendte lærebøger i fotografi om »Det rene kunstlysatelier«: »Vist er det da en fordel, hvis man kan benytte ethvert ønskeligt mørkt eller af vinduer oplyst rum som optagelsesrum, så man – fuldstændig uafhængig af lyset udenfor – med den korteste eksponeringstid kan foretage sine dag- (og nat-) optagelser. Intet under, at man ved fremkomsten af de første kunstlysapparater og fremlæggelsen af de dermed lavede billeder var begejstret, og at mange var tilbøjelige til straks at bryde med det gamle system og dagslyset, som jo altid er usikkert og svingende. I dag er disse betragtninger allerede afklaret. Man anvender først kunstlyset der, hvor der foreligger en elementær grund, d. v. s. hvis der overhovedet ingen dagslys er, eller hvis

det kun er til stede i utilstrækkelig mængde, og derforuden også i udbredt grad på hurtigfotograferingens store område. Om noget egentligt væddeløb mellem kunst- og dagslys kan man næppe tale. Hvis det er muligt, vil man på det kunstfotografiske område vel stadig foretrække dagslyset. På den anden side kan man ikke afvise, at man med gode kunstlysanlæg kan løse visse opgaver med et resultat, som dagslyset ikke formår at overgå«.

Dengang, man således ikke var nået længere i tyske lærebøger, havde Edv. Monsrud åbnet sit – og byens første – kunstlysatelier i Ryesgade og benyttet det i fire år!

I fotografkredse var man jo nok klar over, hvor udviklingen snerpede henad. Man havde bare svært ved at erkende det og at komme i gang. Det tager altid et vist spand af tid at vænne sig til nye tilstande. Det er også forståeligt, at det må have været endnu sværere først i århundredet, hvor man endnu ikke havde lært at leve sig ud af en gammel tids mere ensartede livsformer og ind i de vældige, helt revolutionerende nye ting, der i hastigt stigende strøm væltede ind over samfundslivet.

For eksempel elektriciteten. Der var allerede i 1897 blevet åbnet et atelier med elektrisk belysning i New York. I 1898 blev der foretaget en masse forsøg med acetylgas med henblik på dets brug som lyskilde. Disse blev omtalt indgående af dr. Münsterberg på en fotografisk kongres i Magdeburg i august 1898. Eksperimenterne gik videre. Stadig flere deltog. Men man kom ikke rig-

tig længere end til kulbuelampen. Selv efter at glødelampen, »halv wattslampen«, for længst var kommet på markedet, gik det ligesom ikke rigtigt op for fotograferne, hvor anvendelig den var til deres formål. Så sent som i 1918 kunne man i Dansk Fotografisk Tidsskrift se en fotograf spørge, om det mon var fordelagtigt at anskaffe halv wattlamper, og hvordan de eventuelt skulle anbringes, eller om en buelampe var bedre. Svaret lød dog, at både halv wattlamper og buelamper kunne give gode resultater, når man var indarbejdet med dem.

Da havde Monsrud som tidligere nævnt allerede i tre år brugt halv wattlamper i sit atelier. Og i Stockholm for eksempel fotograferede den da celebre fotograf Goodwin udelukkende ved elektrisk lys. Også i København var en enkelt begyndt tidligt. Herbst på Østerbrogade, som i øvrigt nok havde inspireret Monsrud under et Københavns-besøg, hvor han studerede hans forretning.

Det var et dristigt, et voveligt eksperiment, Monsrud foretog, da han åbnede sin første forretning i Ryesgade. Og skønt han af natur var både dristig og en hel del fremsynet, har han nok alligevel selv været en smule spændt på resultatet. Meget afhang jo af udfaldet, ja, for så vidt alt. Han havde da også været så forsigtig at have en smule at falde tilbage på, hvis det ikke skulle gå helt efter planen. Han startede med en kombination af bladsalg, fotovirksomhed for amatørfotografer og salg af sine egne Århus-postkort.

Men det var portrætfotograferingen,

han satsede på. Som noget nyt startede han med spejlfotografi. Personen blev anbragt mellem to store spejle, som var anbragt vinkelret på hinanden. På den måde fik man et billede, hvor man kunne se sig selv forfra, bagfra samt fra begge sider på én gang. Det faldt øjensynligt i god jord. Folk fandt det morsomt, og det var noget, man ikke var vant til at se. Så der blev livligt besøg i forretningen. Og det ene tog det andet med sig. Alle »grenene« trivedes. Man fandt hurtigt ud af, at det var indlysende lettere for en mor med måske to-tre børn at stille barnevognen fra sig og lodse børnene et par trin ned i stedet for som ellers at skulle bakke dem opad til en tredje eller fjerde sal ad mer eller mindre bekvemme trapper. Allerede den første jul – som altid senere – var der fuldt besat af kunder til almindelig butikslukketid, et begreb, man slet ikke var vant til.

Det blev til en hurtig udvikling. Og snart var Monsrud i pladsnød i de små, trange lokaler. Ganske få år senere finder man ham da også med en ny forretning i Søndergade 11. Der havde fotograf Samuel Petersen atelier. Han ville gerne sælge og flytte tilbage til Nordjylland, hvor han stammede fra. Monsrud overtog atelieret, som var byens største, hvad det pladsmæssige angik. Med et stort venteværelse, diverse arbejdsrum, et kæmpemæssigt atelier og tilstødende privatlejlighed var der elleve værelser. Og for første gang kunne Monsrud have forretning og privatlejlighed samlet, en stor lettelse i en arbejdsdag af den længde, han havde, at

være fri for at skulle en lang vej hjem efter lukketid.

Det var tilsyneladende ikke så lidt af en kovending for ham at rykke op i højden igen. Et tilbageskridt kunne det synes at optage en arbejdsform, som han netop havde undsagt.

Det er nok ikke heller fri for, at han selv har følt sådanne tanker. Men pladsnøden måtte afhjælpes. Og den ganske overvældende pladsmængde, han her kunne få, har han ikke kunnet stå for i en betrængt situation. Og selvfølgelig indrettede han straks det gammeldags atelier til et kunstlysatelier, selv om han, når forholdene var til det, også fotograferede på gammeldags maner ved dagslys. Han var jo ikke fanatiker. Alle former for fotografi interesserede ham. Når han gik ind for elektrisk lys var det ikke som kritik af andre fotografers arbejde. Kun som et udtryk for hans fremsynethed, som vejen til mere konstante og bedre arbejdsforhold, skal dette uhyre betydningsfulde skridt ses. Han søgte altid at dygtiggøre sig. Han blev medlem af Dansk fotografisk Forening i 1919.

Af det foran fremstillede skulle man naturligvis nødigt få det indtryk, at dagslysfotograferingen var noget forældet – noget dårligt, ubrugeligt. Tværtom, kan man roligt sige. Det var jo stadig det gængse, det tilvante, som først begyndte at blive rokket i grundvolden netop ved Monsruds og mange andre fremskridtsvenlige fotografers indsats på den tid. Den gamle facon var indtil da den højeste udvikling, fotografien havde nået. Den havde flere generatio-

ner af alvorligt interesserede fotografer puslet med og kælet for i dyb kærlighed til metier'en, udelukkende med det formål at udvikle den til stadig bedre resultater. Og det var absolut lykkedes. Det var arbejder af kvalitet, på et absolut højt stade, der var opnået.

Og forandringen til i dag? Ja, det er vel noget af et temperamentsspørgsmål at udtale sig om. Men ingen kan vel tage det ilde op, når jeg som min personlige opfattelse udtrykker det sådan, at ud over de ganske overvældende, helt revolutionerende tekniske forbedringer til stor lettelse og hjælp for de udøvende, er der faktisk intet sket, som er i stand til at lægge nogen nedvurdering i fortidens portrætter. Tværtimod! Menneskeopfattelse har ændret sig. Og gengivelsen dermed blevet mere reportageagtig. Men kvaliteten – absolut intet. Ingen forbedring i det mindste.

Nyheder får sjældent lov at blive gamle som sådanne. Er der noget ved dem, dukker der snart nye interesserede op. Efter ganske få års forløb kom det næste helt elektriske atelier i Ryesgade. Valdemar Hansen hed fotografen. Han var vistnok fra København. Senere kom Mortved på Clemensbro til i samme genre som Monsrud. Der kom mere fart i tingene. Udviklingen er jo heldigvis ikke til at standse, når den er gået i gang. Efterhånden kom det elektriske lys til ære og værdighed i stadig flere forretninger i Århus, dels stadig kombineret med dagslys, dels som eneste lyskilde i de gamle forretninger.

At Monsrud så rigtigt, da han startede sin foregangsvirksomhed, har ud-

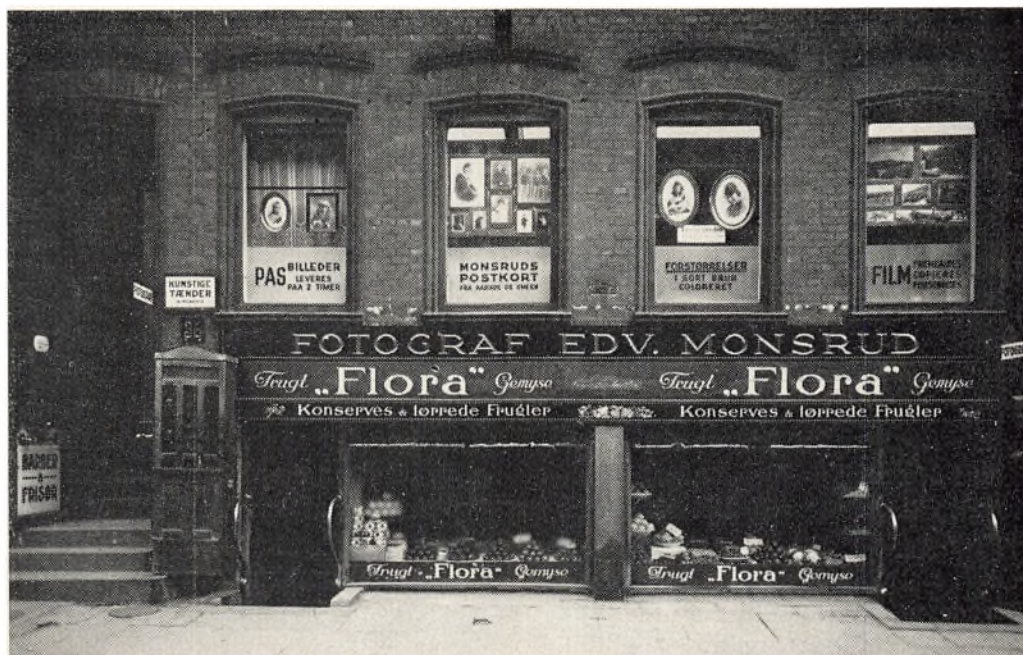
viklingen til fulde bevist. Kulminationen nåedes vel nok, da Polyfoto kom til og åbnede sine mange virksomheder rundt i landet. For slet ikke at tale om Kehlets Stella Nova forretninger som konkurrence-foretagende til Polyfoto. Fra den tid stammer det store skred. Nu blev det slået fast med tretommersom, at et fotografisk atelier skulle ligge ved gaden, i en almindelig butik, samt at den skulle fungere med elektrisk lys til optagelserne.

Monsrud sad imidlertid på Søndergade 11 i sit atelier og fik stadig større omsætning. Snart oversteg arbejdsbyrden de to menneskers kræfter, som indtil da havde klaret begreberne alene.

Efterhånden blev der antaget medhjælper. To faste og senere en elev. Derudover havde Monsrud et par hjemmeretoucherer i arbejde ude i byen.

Nu kunne der produceres noget med syv menneskers arbejdskraft plus sønnerne, som naturligvis også måtte gå til hånde. Og der blev produceret noget. På den tid var lukkeloven noget flydende, og fotografer kunne man ikke rigtig placere i den, så de havde en særstilling. Der blev aldrig lukket før henad syv, ligesom der var åbent om søndagene fra kl. 10–18.

I de år udviklede Monsrud sig som portrætfotograf. Han fulgte som sædvanlig med i alt, hvad der skete inden

Edv. Monsruds forretning, Søndergade 36. Foto hos Halvør Monsrud.

for faget. I 1920 deltog han i et mesterkursus på Dansk fotografisk Forenings fagskole på Teknologisk Institut i København. Den var blevet oprettet den 5. april 1918, vel i betragtning af netop udviklingens voksende krav til fotografernes kunnen og nødvendige efteruddannelse.

Omkring 1922–23 flyttede han forretningslokale igen. Denne gang dog ikke så langt. Bare over på den anden side af gaden til nr. 36, og nu igen ned til gaden med elektrisk lys som eneste kilde. Det var vel ikke ligefrem med glad hjerte, han rykkede teltpælene op, men Monsrud lod sig ikke så let slå ud. Så trods de store bekostninger, der løb på ved indretning af lokalerne til atelier, har han nok alligevel følt sig tilpas med igen at komme i gang med »det elektriske«, som han endnu var ene om.

På Søndergade 36 fandt han bl. a. på at slå ind på karnevalsfotofering, som blev en stor succes. I en lang årække var de store foreningskarnevaller på mode, og det var en nærliggende tanke, at folk gerne ville have et billede af sig selv, når de endelig var »majet ud« i al den uvante stads eller mer eller mindre mærkværdige påhit, de kunne finde på at komponere til sådan en anledning.

Størsteparten af karnevallerne afholdtes i forsamlingsbygningerne i Amaliegade eller Østergade. Det var derfor let for vognene, der bragte gæsterne til disse steder, at standse op på Søndergade, mens man gik ind til Monsrud for at blive fotograferet. På disse aftener holdt han sin forretning åben til

klokken ni aften og averterede livligt for at slå dette fast. Og det faldt i folks smag. På de store aftener var det ikke ualmindeligt, at vognene kørte op foran Monsruds atelier og holdt i lange rækker, mens deres kunder var inde for at blive foreviget. I gamle århusianske hjem findes sikkert endnu disse billeder i hundredvis.

En periode på nogle år fandt Monsrud på også i Århus at indføre et nyt indslag i gadebilledet i lighed med, hvad man havde taget op i udlandet samt i København. Det var gadefilmene, som i en årrække florerede livligt i byen, efter at han var begyndt derpå. Det bestod ganske enkelt i, at han, først på Strandvejen om søndagen, senere også forskellige steder på hovedfærdselsåreerne, havde en mand stående med et filmkamera. Når folk kom imod fotografen, drejede denne håndsvinget og tog en tre–fire billeder af dem, så de kunne få et billede af sig selv i bevægelse. Der blev mange pudsige billeder ud af det. Så underligt, det kan lyde i dag, faldt det i høj grad i folks smag. Nok omkring 75 % af de fotograferede kom efter en Strandvejssøndag og afhentede billeder, som man morede sig meget over. I begyndelsen kunne man ligefrem se folk stå stille eller trække sig ud af den almindelige vrimmel for at få plads og derpå beslutsomt vandre lige frem mod kameraet for at blive filmet. Det blev noget af en publikumsforlystelse samtidig med, at det var en indbringende biindtægt. Ad åre gik sådan noget naturligvis af mode igen, og Monsrud trak sig ud af det og overlod

det til andre, som dukkede op i kølvandet.

Også på dette sted på Søndergade måtte Monsrud udvide. Det lykkedes ham også at få 1. sals lokalerne, hvor barber Milwertz havde haft en estimeret salon. Omkring 1929–30 blev det galt med lokalerne igen. Ejendommen blev solgt til læderfirmaet Jason, der ville bygge om og selv benytte den.

Igen en gang rykkede Monsrud over på den anden side af gaden – til Søndergade nr. 31 i fabrikant Blinkenbergs ejendom, hvor han lejede 1. og 2. sal til henholdsvis forretning og beboelse. Og igen store omkostninger til ombygning af lokalerne for at indrette dem til formålet. Men det gik godt, trods dårlige tider og en vis depression sidst i 1920-erne, og fem, seks mennesker arbejdede under nu trange pladsforhold for at

klargøre de mange billeder, der produceredes året rundt.

Det var et meget hårdt, opslidende liv med disse mange besværligheder og store arbejdsbyrder, Monsrud pålagde sig selv. I 1933 blev han syg. Han fik en mindre hjerneblødning. Det så ikke alvorligt ud, men han måtte dog afstå fra at deltage i virksomheden mere. Det var en katastrofe for en forretning, som var bygget op omkring hans person, så det gik ikke så godt mere. Desuden var en stor, ny Polyfotoforretning netop et årstid i forvejen blevet åbnet i nabo-ejendommen næsten lige ved indgangen til Monsruds forretning, som lå på første sal.

I slutningen af 1934 fik Monsrud en ny hjerneblødning og lå lammet til den 10. februar 1935, da han døde på Kommunehospitalet.

Nogle betragtninger om stenmesteren Horder

Af Hans Blosen

I

Det er, som om Horders kunst ikke rigtig kan vække interesse hos kunsthistorikere af faget. Således er det ikke en kunsthistoriker, men derimod en teolog, H. K. Hein, der har forfattet den sidste udførlige Hordermonografi¹. Kunsthistorikernes tilbageholdenhed kan hænge sammen med, at i det mindste Horders portaler let fører den, der beskæftiger sig med dem, ud i et usikkert gætteri. Men selv når det drejer sig om de problemer, der anses for at være løst og forklaret, forekommer det mig, at ikke alt er tydet korrekt. I de følgende overvejelser skal tre sådanne tilfælde behandles; og igen engang er det Horders skæbne, at det er en kunsthistorisk lægmand, der giver sig af med ham.

II

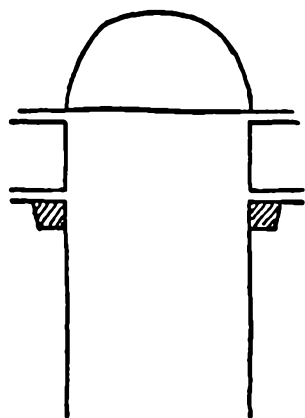
Hein beskæftiger sig blandt andet med de problemer, som de delte karmsten på Horders portaler rejser. I modsætning til Mackeprang, der i de indledende kapitler af sin store redegørelse for de jyske granitportaler som forklaring generelt henviser til mangelen på granitblokke af egnet størrelse², søger

Hein løsningen i de tekniske vanskeligheder, der er forbundet med materialets bearbejdelse: »En mere rimelig forklaring er nok den, at når en portal var hugget og skulle opstilles, var det en lettelse for stenmesteren, om karmstene var delt, idet mesteren da kun behøvede at nedtage og tilrette de små øverste karmstenskvadere for at skaffe vandret underlag for overliggeren. Man må huske, at egentlige målestokke ikke eksisterede på den tid, så man har måttet klare sig med en pind med indskårne mærker«³. Imod Heins argumentation taler imidlertid for det første, at vi kender to Horderportaler med udelte karmsten (Vejlby-syd *15 og Rimsø-syd *18), hvor stenhuggeren altså har skullet passe de store karmsten sammen med overliggeren; for det andet, at karmstene har kunnet lægges ved siden af hinanden, og at deres længde på denne måde let har kunnet afmåles ensartet.

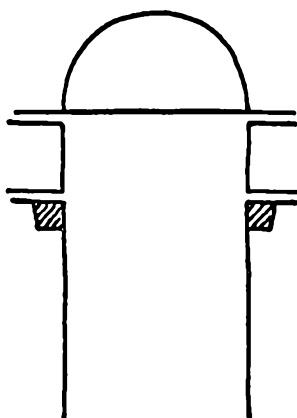
En nøjagtig analyse af de fem Horderportaler (Ørsted-nord *8, Ørsted-syd *3, Vejlby-nord *7/*12/*13, Vejlby-syd *15 og Rimsø-syd *18) viser, at det ikke drejer sig om et teknisk problem, men om en strukturel ejendommelighed ved Horders portaler. På de

tre portaler med delte karmsten (Ørsted-nord, Ørsted-syd, Vejlbj-nord) er den store stens afslutning foroven tyde-

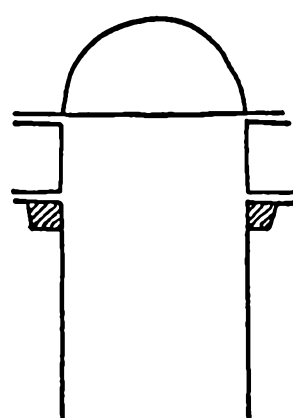
ligt markeret af et kapitæl. Det betyder: over kapitælet (den store stens øvre ende) begynder arkivolten, hvortil altså

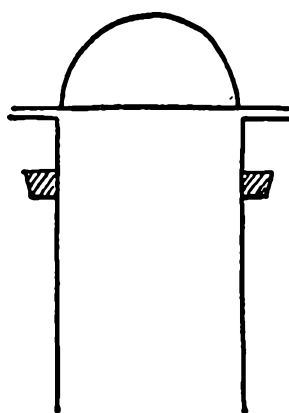
Ørsted-nord

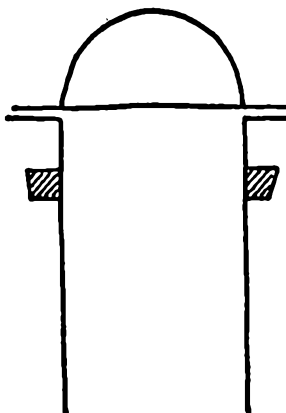
Ørsted-syd

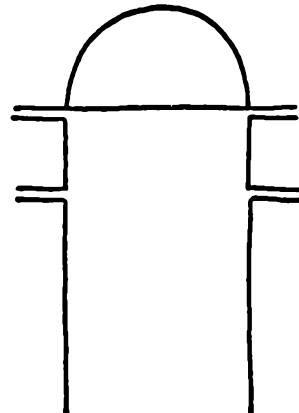
Vejlbj-nord

Vejlbj-syd

Rimsø-syd

Mygind-nord

Skematisk oversigt over portalernes struktur.

også den lille stens lodrette linje indtil selve rundbuen hører. Denne buform betegnes i kunsthistorien som *styltebue*. Det klare bevis for, at Horders portaler er planlagt med *styltebu*er, giver Vejlbysyd og Rimsøsyd, hvor kapitælerne nemlig ikke er anbragt ved den øvre afslutning af de her udelte karmsten – som man skulle forvente –, men et stykke nedenunder. Derved markeres igen, at buen strukturelt begynder allerede med den øverste del af karmstenene.

Mackeprang kommer løsningen meget nær, når han i forbindelse med gennemgangen af Horderportalernes ornamentale udsmykning siger: »Den mellem Overliggeren og Kragstenen siddende Del af Karmstenen er paa tre Portaler (Ørsted og Vejlbysyd) hugget som en særlig Kvader, men her som paa de øvrige viser Behandlingen af dette Mellemstykkets Rundstav tydeligt, at den maa betragtes som en Fortsættelse af Tympanets, hvad enten den nu er glat (Vejlbysyd og Ørsted S.) eller tovsnoet«⁴. Blot er det mere end et spørgsmål om ornamentik.

Hvis portalen Mygindnord (*2) ligeledes skyldes Horder, er karmstenenes deling måske et forsøg på også her – uden yderligere udsmykning – at gøre styltebuen tydelig.

III

Horders tympana i Ørstednord og Vejlbysyd

Hein fortolker fremstillingen på de to tympana (Ørstednord 13/*9 og Vejlbysyd 15/*15) som *majestas domini* mellem to apostle (med et forsigt-

tigt »vel sagtens« hvad angår Ørstedportalen). Imidlertid er Kristusfiguren, som troner mellem to skikkelser, ikke i overensstemmelse med den fast definerede ikonografiske *majestas domini*-type. Ved *majestas domini* forstår man nemlig fremstillingen af den tronende ophøjede Kristus i en mandorla omgivet af de fire evangelistsymboler. Det bibelske grundlag for denne type er Ezekiels Bog I, 4–28, og Johannes' Åbenbaring 4, 2–8.

De nævnte tympana i Ørsted og Vejlbysyd viser en gruppe på tre personer med den tronende Kristus i centrum. »Bipersonerne« er efter en i middelalderen gængs billedtype til venstre Maria og til højre Johannes Døberen (undertiden evangelisten Johannes), som går i forbøn for den syndige menneskehed. Som betegnelse for denne ikonografiske type: den dømmende Kristus mellem Maria og en anden bedende anvendes i kunsthistorien begrebet *deesisgruppe*, idet kombinationen 'Maria – Kristus – Johannes Døberen' repræsenterer *deesis* i egentlig forstand⁵. *Deesis*-typen stammer fra det byzantinske område og overtages i den vesteuropæiske kunst enten som selvstændig *deesis* eller forbindes med dommedagsbilledet, hvor den da udgør den centrale persongruppe⁶. En sådan kombination er nærliggende, da *deesisgruppen* i sig selv kan opfattes som en koncentreret forenkling af dommedagsscenen uden at kunne afledes

*Rimsø sydportal.
Foto Poul Pedersen.*

genetisk af dommedagsbilledet som en reduktionsform. Det drejer sig altså også på tympanet i Ørsted og Vejlbj om en selvstændig *deesis*.

Derudover skal jeg yderligere anføre nogle bemærkninger:

1. Kristus. Heins henvisning til *majestas domini* er for så vidt forståelig som Kristusskikkelsen i Ørsted-nord holder en bog i den løftede venstre hånd – som det er tilfældet i en *majestas domini*. Dette træk er dog helt gængs i dommedagsbilleder, først og fremmest i den tidlige middelalder og højmiddelalderen, og først fra det 13. århundrede dominerer fremstillinger af dommedag

med den tronende Kristus, der på sine løftede hænder fremviser sårene fra korsfæstelsen. Således, med løftede hænder, er – hvis jeg tyder billedet rigtigt – Kristus vist på tympanet i Vejlbj-syd. På den anden side skal det ikke forties, at *deesis* netop i den vesteuropæiske kunst kombineres med *majestas domini*, dog på den måde, at en fuldstændig *majestas* (d. v. s. Kristus med evangelistsymbolerne) trådte i Kristusskikkelsens sted.

2. Maria. Kun på tympanet i Ørsted-nord kan det tydeligt påvises, at den venstre skikkelse skal opfattes som en kvinde, fordi påklædningen her

Tympanon Ørsted nordportal.
Foto Poul Pedersen.

entydigt adskiller sig fra de to andre skikkelser.

3. Johannes Døberen/evangelisten Johannes. Om de to tympana i Ørsted-nord og Vejlby-syd viser Johannes Døberen eller eventuelt evangelisten Johannes, kan næppe afgøres. Hvis bevægelsen i Ørsted-nord er ment som pegende gestus og ikke som bønfoldende, kunne denne detalje tale for Johannes Døberen.
4. I Vejlby-syd er der på overliggeren til højre og til venstre uden for rundbuen anbragt en tilbedende engel, som ikonografisk måske står i forbindelse med de tilbedende engle, der i dommedagsbilledets normaltype fremviser Kristi lidelsesredskaber inden for rundbuen. – En anden mulighed er imidlertid i det mindste tænkelig: Tympanet i Vejlby-syd kan sammenlignes med en egentlig, selvstændig *deesis* i Gran i Ungarn, som viser en tilbedende seraf i hvert af de to hjørner i tympanet⁷. Hvis man går ud fra denne ikonografiske sammenhæng – og det ville betyde, at Ørsted og Vejlby er eksempler på en selvstændig, egentlig *deesis* med Johannes Døberen – kan disse to tympana af Horder muligvis ses i sammenhæng med »den byzantiske bølge omkring år 1200«⁸.

IV

Saul og David

Med forbavsende sikkerhed har man hidtil fortolket fremstillingerne på sydportalen i Ørsted (over kapitælet til venstre) og på nordportalen i Vejlby (på

højre karmsten) som Saul og David, dvs. som den scene, hvor David spiller harpe for Saul (Første Samuelsbog 18, 10f. og Første Samuelsbog 19, 9f.). Ikke engang de seks kugler på relieffet i Vejlby, som Mackeprang og Hein tyder som slyngesten, som dog er uden enhver forbindelse med denne scene, har kunnet forurolige ved den fortolkning⁹.

Men bortset fra den nævnte diskrepans melder der sig også andre betænkeligheder. For det første overrasker det allerede ved en overfladisk betragtning, at Saul er fremstillet med sværd og ikke med det spyd, som han efter den bibelske beretning kaster efter David. Desuden ville et sådant fortællende genrebillede på så markant et sted passe dårligt ind i Horders portaludsmykning, som i overensstemmelse med romansk portaludsmykning i almindelighed ikke er fortællende, men demonstrerer religiøse sandheder og ideer. En løsning kan vel først findes, hvis man gør sig fri af de bibelske associationer, som trænger sig på, og ganske simpelt undersøger, om de to skikkelser overhovedet skal forenes til et billede. I Ørsted taler den helt markante adskillelse af de to figurbilleder, som jo for øvrigt heller ikke er anbragt på samme flade, imod dette; og i Vejlby viser der sig – ganske vist mindre tydeligt – en vandret skillelinje mellem de to skikkelser. Altså kunne det være metodisk påkrævet at betragte de to skikkelser hver for sig.

På baggrund af den middelalderlige ikonografi kan der ikke være tvivl om fortolkningen af harpespilleren både i Ørsted og i Vejlby. I begge tilfælde

drejer det sig om David, vel at mærke David som salmist. Men hvordan skal problemet med de seks kugler løses? I den forbindelse kan en undersøgelse af Edith B. Thomas give et fingerpeg¹⁰. Hun tyder på overbevisende måde relieffremstillingerne på en marmorplade, som hun daterer til senantikken: i cen-

trum en nøgen, dansende David (med slynge og én sten) og langs randen en række attributter, der sammen med Davidskikkelsen henviser til et bestemt tekststed, nemlig Anden Samuelsbog 6, 12–23, beretningen om, hvorledes pagtens ark føres til Jerusalem. Blandt disse attributter forekommer der elleve

*Saul, Ørsted
sydportal.
Foto
Poul Pedersen.*

kugler, som Edith B. Thomas bestemmer som de i vers 19 nævnte brød (*collyridæ*)¹¹.

Naturligvis kan der ikke konstrueres en kausalforbindelse mellem den plade, der formentlig er fremstillet i slutningen af 2. eller i begyndelsen af 3. århundrede i Ægypten eller andetsteds i Nord-Afrika, og Horders portaler. Men når man kender dette eksempel, må det anses for særdeles sandsynligt, at de seks kugler i Vejlbj som tegn skal henvises til beretningen i Anden Samuels-

bog 6, 12–23 som grundlag for fremstillingen ligesom de elleve kugler på Davidspladen, som dér ganske vist er støttet af andre tydeliggørende attributter. Hertil passer en anden iagttagelse: Davids benstilling på portalen i Vejlbj må ses som en dansebevægelse, og det er netop en dansende David, som det omtalte skriftsted beretter om i vers 14: *Og David dansede af alle kræfter for HERRENS åsyn (Et David saltabat totis viribus ante Dominum)*.

I begyndelsen af dette afsnit fremfør-

*David, Ørsted sydportal.
Foto Poul Pedersen.*

*Saul og David,
Vejby
nordportal.
Foto
Poul Pedersen.*

tes der enkelte argumenter mod at ville identificere den kongelige skikkelse med Saul; og denne opfattelse kan vel nu, efter at forbindelsen med Anden Samuelsbog 6, 14 er blevet fremdraget, endeligt afvises. Og hvis man betragter kongeskikkelsen i Ørsted som et selvstændigt billede, taler også her en yderligere overvejelse afgørende imod at udlægge figuren som Saul. Går man ud fra, at kongebilledet til venstre og billedet af Kristus som hersker til højre kompositionelt korresponderer med hinanden, og tager man i betragtning, at en sådan markant kombination efter middelalderlig typologisk tænkning samtidig udtrykker en indre relation, så kan man næppe forestille sig, at den herskende Kristus skulle sættes i forbindelse med en tungsindig Saul. Portalerne i Ørsted og Vejlbj viser snarere to selvstændige og typiske herskerbilleder, der indholdsmæssigt er uafhængige af Davidbillederne. Den typologiske samordning på portalen i Ørsted stiller herskeren til venstre som jordisk repræsentant over for den tronende guddommelige hersker og dommer Kristus til højre, af hvem han får bemyndigelse til at herske og dømme. Denne indre samhörighed skal måske yderligere understreges af, at den tronende jordiske hersker peger på den sande konge. Samtidig løses derved det problem, at der trods alt er anbragt to Davidbilleder i påfaldende nærhed af de to herskerbilleder, selv om der ikke er tale om, at disse forskellige skikkelser er forbundet til en scene eller en situation. David er derimod *ideelt* forbundet med hersker-

billedet, idet David efter den middelalderlige herskerideologi udtrykkelig er prototype og et forpligtende bibelsk forbillede for den kristne konge og kejser¹².

I middelalderlig tænkning fremhæves særlig to sider hos David: Han er på den ene side ideel hersker og på den anden side salmist og profet, eller – som en latinsk formel siger – *rex et propheta*. Som *propheta/salmist* er David direkte fremstillet i Vejlbj og Ørsted, som *rex* er han indirekte indgået i herskerbilledets ideelle program.

Om de to herskerbilleder derudover står i forbindelse med en bestemt historisk person eller måske med afholdelse af rettergang foran kirken, kan kun en undersøgelse af byggehistorien, af stifter- og herskabsforholdene og af de to kirkers anvendelse afklare.

– Jeg skylder mine kolleger Birthe Marie Pedersen og Bendt Pedersen stor tak for deres hjælp ved oversættelsen af artikelen fra tysk til dansk; jeg står endvidere i dyb taknemmelighedsgæld til Dorrit Lundbæk (†) for indgående diskussioner om mine Horder-fortolkninger.

NOTER

1. Horder en romansk stenmester. Tekst H. K. Hein. Fotografier: Poul Pedersen, Århus Kunstforening af 1847, 1966. – Med arabertal alene henvises der i afhandlingen til sidetallet i Horderbogens *tekstdel*, med arabertal med foranstillet * til sidetallet i bogens *billeddel*.
2. M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, København 1948, side 6.
3. Hein, side 6.
4. Mackeprang: Granitportaler, side 199f.
5. En knap og grundig orientering om emnet giver Thomas von Bogyay: Dcesis. I: Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, bd. III, 1954, spalte 1197–1206 og samme i: Lexikon der christlichen

- Ikonographie, udg. af Engelbert Kirschbaum, bd. I, 1968, spalte 494–499.
6. Nogle af de mest kendte eksempler: Amiens (midterportalen), Bamberg (fyrsteportalen), Chartres (det sydlige tværskibs midterportal), Reims (det nordlige tværskibs dommedagsportal).
 7. Gengivelse hos von Bogyay, Reallexikon z. dt. Kunstgeschichte, bd. III, spalte 1203f.
 8. von Bogyay, Reallexikon z. dt. Kunstgeschichte, bd. III, spalte 1203.
 9. Mackeprang: Granitportaler, side 205; Hein, side 14.
 10. Edith B. Thomas: King David leaping and dancing. A Jewish marble from the roman imperial period. Budapest 1970. – Det drejer sig om en marmorplade på 69–70 cm i diameter.
 11. Edith B. Thomas: King David, side 17 og 28f.
 12. Sammenfattende om emnet og med mange litteraturhenvisninger: Hugo Steger: David rex et propheta. König David als vorbildliche Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter nach Bilddarstellungen des 8. bis 12. Jahrhunderts, Nürnberg 1961, specielt side 125ff. – Desuden: Wolfram von den Steinen: Der Mensch in der ottonischen Weltordnung. I: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 38. årgang, 1964, side 1–23, specielt side 7; og F. P. Pickering: Literatur und darstellende Kunst im Mittelalter (Berlin 1966), side 72–79.
- Arbogsredaktionen takker fotograf Poul Pedersen, for tilladelsen til at benytte hans billeder fra »Horder. En romansk stennemester« (1966).

Landboliv på Nordøstdjursland fra ca. 1848 til 1927

*Fortalt af gårdejer Niels Kaag,
født 1863, død 1927
Gengivet af Laurits Kaag*

Nedenstående erindringsstof er givet af en far til en søn, fra sønnen var dreng til han blev mand.

Efter de mange års forløb garanterer jeg ikke for, at der ikke er kommet nogen viden med, som jeg har fået på anden vis. Men jeg indestår for, at det allermeste er gengivelse af fars fortællingen om hjemstavn, personer, oplevelser i dagliglivets hverdage og fest og især om de stærke brydninger i folkelivet, der hører det ovennævnte tidsrum til.

Erindringerne er søgt fortalt, som jeg mindes min fars stemme sige det, og først og fremmest i hans og mors ånd.

Det er mit ønske, at disse tidsbilleder samlet skulle give en mosaik, der er pålidelig i historisk henseende. Derfor har jeg foretaget kontrolopslag vedrørende årstal og andet i forskellige håndbøger.

Det nedskrevne er bygget således op: Først giver jeg en kort historisk orientering, et par træk fra slægtens bondeliv i de tidligere århundreder, samt en lille karakteristik af far. Dernæst fortæller far om sin hjemstavn, om den forud-

gående tid og generation – og sin egen. Til slut er det igen mig, der fortæller.

Lidt slægtshistorie fra »gamle dage«

I 1941 lod jeg den på Grenåegnen kendte lokalhistoriker, postbud Vilhelm Hansen, Gjerrild, udarbejde min stamtavle og slægtshistorie. Ingen af delene er trykt eller på anden måde mangfoldiggjort. Det fremgår af hans arbejde, at en Søfren Andersen Koeg nævnes i matriklen i 1665 som boelsmand i Gjerrild. Stamtavlen fortæller, at slægtens mænd alle og næsten alle dens kvinder havde deres oprindelse i Gjerrild eller Stokkebro. Den viser, som vist alle tavler, at selv kirkebøgerne har mindre at berette om kvinderne end om mændene, endog vedrørende navne, fødsels- og dødsdata.

Vilhelm Hansen udtrykte i et brev sin undren over, at han kun een gang under sine forskninger havde fundet Kaag-slægten indblandet i kriminelle affærer. Han skrev således om denne sag: »Det var 23. oktober 1729, at galeasen »Dorthea« strandede ved Karlby strand. Besætningen bestod af skipper Laurits Nielsen af Korsør, styrmand Anders Hansen og matros Peder Jensen.

Ladningen bestod af smør og andet gods, der tilhørte Sv. Anders Schou, Korsør. Matrosen druknede, og de to andre fik husly hos gårdmand Anders Kande. Tre mand blev sat som vagt ved strandingen. Men flere Gjerrild-mænd »bjærgede« sig en del af ladningen, og de blev senere indkaldt for »Scheels Birks Ting«. Her nævnes en af dine forfædre som stævningsmand, nemlig Søren Eskildsen.

Der indstævnedes følgende personer: Hans Christensen Snedker, Peder Gjertzen, Peder Balle, Christen Ladsen, Rasmus Dass, Søren Kaag, Niels Bolter, Jens Mogensen, Niels Gaas, Niels Juel og Søren Sørensen med samtlige deres hustruer, børn og tyende.

Fornævnte familier blev afhørte i retten samt aflagde ed o.s.v. »alt angående hvad strandet varer og smør, som en del imod loven og forordninger kan have på høje herskabs strandrettigheder uden ringeste beføjelse borttaget«. Retssagen tog flere tingdage, men sagen ordnedes i mindelighed – husk, at de anklagede sikkert alle har levet i fattigdom, og at bjærge den slags i almuens retsbevidsthed ikke var mere tyveri end at bjærge sig lidt træ i herregårdens skove«. Så vidt Vilhelm Hansen. Nævnte Søren Eskildsen og Søren Kaag var mine tip-tip-tip-oldeforældre på henholdsvis mors og fars slægtlinie.

I Stokkebro lå en »helgård«, hvis fæster hed Laurits Olufsen. Han fik i 1733 bymændenes og herskabets tilladelse til at overdrage den halve gård og den halve avl til Søren Sørensen Kaag, en søn af den forannævnte Søren Kaag.

Fra overdragelses-fæstebrevet anføres: »Samme halve gårdspart er bestående af hartkorn tre tønder, fire skæpper, to fjerdingkar. Bemeldte Søren Kaag må nyde, bruge og beholde hans livstid ud med alt, hvad dertil hører, når han deraf til indfæstning imod denne anmeldelse svarer og udreder alle kongelige kontributioner, som nu allerede er eller herefter vorder påbuden, samt nådige herskabs landgilde efter jordebogen. I lige måde forretter hoveri med sine andre naboer upåklageligt«.

Det er vel værd at lægge mærke til, at hoveritjenestens størrelse ikke er angivet. Den kunne altså fastsættes vilkårligt. Dette vidner om herremandens magt over fæstebonden. Magten var dog ikke uindskrænket: Det anføres udtrykkeligt, at »bymændenes« tilladelse til overdragelse forelå. De havde altså også et ord at sige i den slags sager. Det var i en periode, hvor en ret almindelig udstykning fandt sted ved at gøre helgårde til halvgårde. Gården forblev i slægtens hænder gennem adskillige generationer.

Familienavnet Kaag fremtræder i lidt forskellige staveformer, f. eks. Koeg, Kog, Kaagh, Kaag. Det blev først legaliseret som døbenavn i 1898. Hvorledes dette skete omtales senere.

Far hed egentlig Niels Laursen, men kaldtes fra sin barndom med slægtsnavnet som generationer før ham. Han blev født i Gjerrild den 16. marts 1863 og døde i Skindbjerg den 9. juni 1927. Hele sit liv – fraregnet tiden som soldat – levede han i Nordøstdjursland.

Før far fortæller, må jeg måske give en kort præsentation. Når nogen ser

hans fotografi, fanges næsten alle ind af hans stærke blik. De fleste finder, at det er hvast. Hans børn og de, der ellers kendte ham godt, giver dem ret, men ved af erfaring, at der i øjenkrogene gemte sig en skælm og et mildt, ja kærligt blik tillige.

Alle, der kom far på nærmere hold, erkendte, at der over hans lidt undersætsige, kraftigt byggede skikkelse var

Niels Kaag fotograferet hos Caprani i Arhus under Landsudstillingen 1909.

en egen rolig og naturlig styrke. Der udstrålede vågen interesse og energi fra hans person, men tillige hjertevarme og godt sindelag fra hans væsens inderste grund.

Han havde let ved at komme i kontakt med sine medmennesker og færdedes »med lige værdighed i borg og hytte«. Far var næsten altid sig selv; jeg mindes ikke at have set ham sig selv nok.

Der bliver ikke knyttet kommentarer til fars fremstilling og fortællen, men enkelte steder en forklarende bemærkning, der da i teksten står i parentes, eller det angives udtrykkeligt på anden måde.

Og nu lytter vi direkte til fars fortællen:

Mit fødesogn

Gjerrild ligger i det nordøstlige Djursland. Ved Kattegat hæver Gjerrild Klint sig stejlt fra havstokken. Bag klinten og praktisk talt langs hele Gjerrild strand, et godt stykke ind i landet, ligger frugtbare agre med så kraftig lermuldet jord, at man siger: »Hvis sæden om foråret har kraft til at bryde lerskorpen, må den naturnødvendigt give en god høst, også i en tør sommer«.

Kommer vi fra kysten dybere ind i sognet, ser vi, at agerjorden ændrer karakter til sandmuld eller næsten rent sand. Her er tillige store bøgeskove med en pragtfuld bundflora, nåleplantager og enkelte lyngklædte hedeblader.

Store engdrag med klukkende vandløb og småsøers idyl gav i min barndom rigelig føde til adskillige par af den folke-

kære rødbenede og langhalsede stork. Af den tog vi med et smil varsel om forskelligt. Så vi årets første stork i flugt, ville vi komme på rejse; så vi den stå i reden og pille fjer, ville vi blive plaget af lus osv. osv. Fuglen var på en egen måde lykkens og forårets budbringer, man så den gerne bygge rede på ens tag.

Sognets højeste punkt rager ikke særlig højt op (25 m), alligevel er dets naturforhold usædvanlig afvekslende; vi kan vist godt sige, at alle og enhver vil kunne finde den form for dansk natur, som han holder af, og dertil desuden en rig blomster- og dyreverden.

Gjerrild og Stokkebro er sognets største landsbyer, de er og var sammenbyggede. Den, der første gang kommer hertil, vil uvilkårligt lægge mærke til de mange bindingsværkshuse og -gårde, der præger bybilledet. Mange af dem er små, smalle og lave, men smukke tillige og meget idylliske. Gjerrild præstegård er nok den største og stateligste af dem alle. Som nabo til den ligger min fødegård.

Mit barndomshjem står for mig som et trygt og godt sted. Far var høj og kraftig af legemsbygning; der var myndighed over hans skikkelse, men godhed tillige. Gården blev dygtigt drevet, men han havde interesser uden for den. Han var for eksempel medlem af sognerådet og en flittig kirkegænger. Han var døbt Laurs Petersen, men skrev sig Laurs Kaag. I skolen viste han gode evner. I vor familie har vi et tykt hæfte, hvori han har indført regncopgaver. Hæftet bærer præg af, at der 30 år efter den

Niels Kaags forældre, Laurs Kaag og hustru.

almindelige undervisningspligts indførelse har været et godt samarbejde mellem en dygtig lærer og en opvakt elev. I 30 års alderen oplevede far »ånden fra 48« med den nationale begejstring. I 1849 fik vi frihedsgrundloven, og i 1850 kom soldaterne sejrskransede hjem fra treårskrigen.

De to sange fra 48: P. Chr. Fabers »Dengang jeg drog af sted«, den raske landsoldatens sang med dens friske gåpåmod, og Adolph Reckes dybt nationale og dybt religiøse »Kongernes konge, ene du kan skærme vort elskede fød-

rene land; Herre, du ene kan sejren os forlene, værn om vort herlige ældgamle Dan«, og mange andre med dem gav genklang i hans og mangen Gjerrild knøs' bryst – i pigernes ligeledes, vil jeg mene.

Mor hørte til de mennesker, der spredte solskin ved et mildt og venligt væsen, også over for dem, der havde tjeneste på gården. En gårdmandskone på den tid havde ikke mange kontante midler at råde over, men hun skulle være dygtig og ferm til mangt og meget. Mor var dygtig til kærning af smør, rengøring og madlavning, flittig med karte, ved spindlerok og strikkestrømpe. Solide hørlærredsduge og -lagener samt ditto linnedstykker lå i gårdens kister og skuffer og blev givet i medgift, da min søster Bodil og jeg stiftede hjem. Der var hverdags- og stadsskjorter; de sidste havde fint broderede håndlinneder.

Jeg må dog indrømme, at jeg aldrig fik slidt mine mange skjorter op. De kradsede og var så stive, at de kunne stå ret på gulvet, som man siger. Jeg lod dem erstatte af andre med blødere stoffer, dengang sådanne kom frem.

Naturligvis spiste vi derhjemme af samme fad eller hyppigst af et par stykker. Vi sad bænkedede ved langbordet med far ved øverste bordende, dernæst forkarlen med ryggen mod væggen, og karlene og vi andre i rangfølge nedefter og på modsat side af bordet. Hver havde sit eget spiseredskab, en ske af træ eller helst horn. De kunne være smukt forarbejdede og blev slidt blanke og glatte af års brug. Efter anvendelsen

blev de tørret af i armhulen eller på anden måde og stukket op i en strop på bjælken eller vindueskarmen.

Hyppigt fik vi søbemad, og da kendetegnede striber på bordpladen vejen fra fad eller pande til de spisendes munde, men de blev snart slettet ud, det sørgede mor og hendes flinke hjælpere for. De sørgede også for, at der blev brygget godt øl og bagt kraftigt groft mørkt rugbrød til daglig brug. Ved højtidelighederne fik hver af os rigeligt »hvidt brød«, og så fik vi til jul allesammen ekstra et af samme slags, som vi selv måtte administrere brugen af, og det varede ofte længe, inden vi nænnede at spise de sidste skorper.

Far og mor stiftede hjem i 1856, men først ved bedstemors død 23 år senere fik de fæstebrev på gården. Fire søskende voksede op derhjemme, men mine to brødre, Rasmus og Peter, døde i en ung alder. Peter omkom 19 år gammel ved et ulykkestilfælde, der ramte ham en søndag morgen. Barndoms- og ungdomsvennen Mikkel Væver, kaldet Gjerrild-poeten, skrev gravvers til hans bære.

Mikkel Væver var for resten på sin vis en af den ny tids mænd. Han gik med krykker i sin barndom og måtte som ung mand sidde lænket til en stol. Her sad han og tegnede smukke billeder af blomster og bygninger, skrev et utal af lejlighedsdigte og en hel del gode vers. Han døde i en ung alder, en særpræget type var han, og lysvågen.

Det var en sangens tid for sognet. Fædrelandssange og salmer trængte sig frem, men landsbyen havde også en ret habil digter i fars lærer J. C. Lehrmann,

der udgav flere digtsamlinger, en af dem med rosende forord af St. St. Blicher. Han blev af sin provst karakteriseret som en af provstiets dygtigste lærere, havde vidtspændende interesser og var så optaget af politik og så respekteret, at han en overgang var folketingsmand i Ebeltoft-kredsen. (1855–1858, konservativ).

Et årstid før jeg blev født, afløstes Lehrmann af lærer Nonboe. Han var af den gammeldags type. Som opdragelsesmiddel brugtes drastiske ord og mange prygl. I en menneskealder regerede han skolestuen med jernhård disciplin; vi kunne få en ordentlig skræk i livet, når han råbte: »Stille, eller jeg skal lære jer! I uvorne knægte! I ved, jeg har både tamp og egestok. Så længe jeg har kotøjr, kan tampen fornyes, og stokken er et solidt egespil, der har banket mange; den kan klø også jer!«

I og for sig lærte vi godt nok i skolen, og få tog vel skade af kløene; de var som regel velfortjente. Hans mange kuld af elever blev i hvert fald til en rankere og friere Gjerrild-slægt end nogen for den.

Din mor havde en lykkeligere skoletid. På grund af den store afstand til kommuneskolen, og vel også som følge af en vis kritik mod Nonboe, dannede udflytterne en privatskole, der fik undervisningslokale i en af gårdenes storstue. Skolen var nærmest grundtvigsk friskolepræget. Børnene fik bibelhistorie og danmarkshistorie levende fortalt, ikke indterpet, når ellers lærerne magtede dette. De sang salmer og bibelske sange og de nye fædrelands- og folkelige

sange. I en periode havde de en lærer, der var meget interesseret i gamle danske ordsprog. De stod i læsebogen, og han forklarede dem så levende, at de fulgte min moder livet igennem og gav hende megen livsvisdom.

Hun anvendte dem ofte i sin hverdag til at klarlægge problemer. For eksempel forleden aften, da en af vore bekendte ved kaffebordet havde forskelligt at udsætte på en fraværende af vore venner. Da sagde hun pludselig: »Ja, der kan være noget om det, du siger, men det er nu engang sådan, at »Den, der kun vil have den fuldkomne som ven, må vandre venneløs livet igennem«. Så førte hun samtalen ind på andre emner.

Et af mine kæreste barndoms-minder

Personlig har jeg ingen erindring om begivenheden, men mor fortalte mig gang på gang om den og fortalte hver gang på følgende måde: »I 1864, da du var et årstid gammel, kom der prøjsiske besættelsestropper til Gjerrild. Også vi fik nogle indkvarteret. Det var os imod, men i vinterkulden havde vi dem inde i stuen hos os om aftenen, og da skete der noget, som din far og jeg aldrig glemmer. Da jeg den første aften havde lagt dig i vuggen og satte mig hen for at bede fadervor over dig, trådte en prøjsisk soldat stilfærdigt hen til vuggens fodstykke, foldede sine hænder og bevægede sine læber. Jeg forstod ikke, hvad han sagde, men ved, at han bad med. Dette gentog sig gang på gang; måske har han selv haft en lille i vuggen derhjemme.«

Den sangens tid, jeg før talte om, fik ret snart en ny grundtone, et nyt islæt. Det kom fra kirkelig side. Forskellige af tidens religiøse vækkelsesretninger, bl. a. baptisterne, havde søgt at vinde indpas hos beboerne i Gjerrild, men uden større held. Så skete der det, at i året 1861 fik sognet en ny præst, provst H. C. E. Koch. Han var en af Grundtvigs lærlinge, og med ham kom Grundtvigs vækkerrøst til Gjerrild-Hemmed pastorat, et levende menighedsliv og en folkelig sang tillige. Glemmes skal det dog ikke, at jordbunden var forberedt af hans forgænger i embedet, P. Henriksen, der havde stor evne til at vedligeholde kontakt med ungdommen.

I mine drengeår følte jeg mig på en særlig måde knyttet til den myndige, viljestærke provst Koch. Han var meget haveinteressert, og jeg holdt meget af at hjælpe ham i haven; samtidig snakkede vi så godt sammen, jeg lærte ham lidt havekunst af, og han lærte mig mange andre ting. Jeg blev hans konfirmand, og han var med til at præge mig, men også en stor del af menigheden for hele livet.

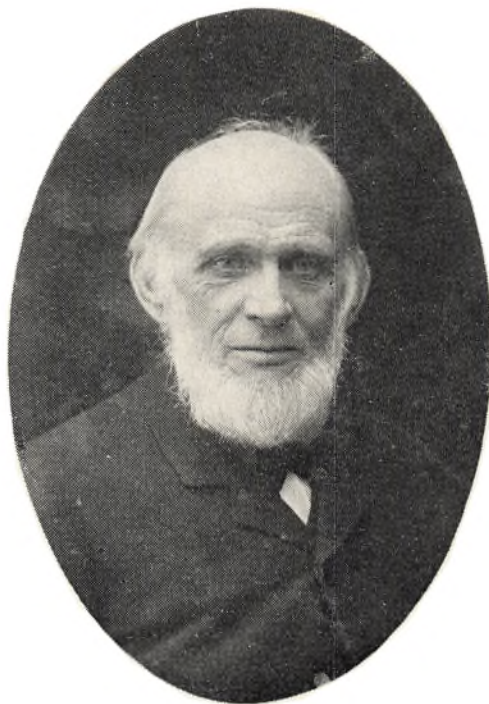
Provst Koch var også interessert i Ydre Mission og var i mange år formand for Missionsforeningen for Grenå og Omegn. Han indbød beboerne til bibellæsninger, og mange efterkom indbydelsen; dette blev fortsat af de følgende præster. Da provst Koch rejste i året 1878, var jeg ked af det.

Provsten havde indsat Indre Missions høvding Vilhelm Beck som sognepræst i Ørum-Ginnerup. I begyndelsen stod de på en ret venskabelig fod med hinanden

og forsøgte et vist samarbejde. Med hensyn til samarbejdet kom det til et brud imellem dem, men venskabet bestod.

Alt dette og meget andet drøftedes i mit barndomshjem. Nederlaget i 1864 og tabet af Sønderjylland blev også i Gjerrild igangsættende på mange områder, både åndelige og materielle. Digterordene: »Hvad udad tabtes skal indtil vindes«, blev en fanfare, en profeti, som omsattes i virkelighedens verden, men gennem stærke brydninger.

Indrømmes skal det, at for de fleste i sognet var det volapyk endnu. Man var

Provst Elers Koch, sognepræst i Gjerrild 1861-78.

sløvet af vanetænkning og uvidenhed, frygt for herremanden, og i ikke ringe grad af drikkeri og hvad dermed fulgte.

Om mig selv dernæst dette: Mine drenges havearbejde hos og sammen med provst Koch havde i mig vakt lysten til at blive gartner, men dette var mine forældre imod. Deres tankegang i den henseende kan vist udtrykkes med ord-sproget: »Skomager bliv ved din læst; det tjener dig bedst«. Jeg blev landmand som mine aner før mig og gik som karl derhjemme, men begyndte tillige at leve med i tidens rørelser.

Højskoleophold og første ungdomsår

Det blev besluttet, at jeg skulle på højskole. Året 1867 er kaldet det store højskoleår. Ud over landet oprettedes efter sigende ca. 20 højskoler, men mange af dem afgik ved en snarlig død. I 1868 oprettedes Voldby Højskole. Manden, der startede den, var forstander J. L. Vest, og han drev skolen i fyrretyve år. Han opnåede aldrig de helt store elevtal, men skolen blev en anset egns-højskole.

Vest havde en kort tid været ansat som kolportør i Indre Mission, og i nogle år vedblev han også at holde så-dan noget som »gudelige forsamlinger«. På det tidspunkt, jeg kom der, var han grundtvigsk præget, men med et vist samarbejde med forannævnte livsbevægelse.

Hvad højskoletiden gav mig kan vanskeligt udtrykkes med få ord; den blev på samme tid igangsættende og rodfæstende i kristelig henseende; den gav i

foredragsform oplysning om kulturelle, sociale og økonomiske problemer; den udløste et herligt kammeratskab med jævnaldrende, vi drøftede og diskuterede alt mellem himmel og jord; endvidere fik vi en solid undervisning i almindelige skolefag som dansk, regning og skrivning.

Hjemkommen fra højskolen følte jeg mig hurtigt atter hjemme i de vågne kredse, der samlede både unge og ældre i et frigørelses- og oplysningsarbejde. Der var dyb alvor og noget lyssynet festligt over dette.

»Bedstefar og bedstemor i byen«, Anders Møller og Berremølle.

Samtidig blev jeg hyppigere og hyppigere gæst hos gårdfæster Anders Møller i Gjerrild. I to til tre hundrede år har gården ligget på samme sted, og i syv-otte generationer havde slægten Møller haft den i fæste. Anders Møller var ikke af de mange ord, men når han sagde noget, blev det hørt. Et par eksempler herpå: Engang havde en af hans døtre dristet sig til at tage hans smukke, glatpolerede hornske med i opvask. Han blev meget fortørnet herover og sagde: »Det må ikke ske oftere; den er blevet så ru derved. Nu skal der års brug til, før den igen er helt glat og god at bruge«. Det skete ikke oftere.

En retsindig mand var han, og han hadede sladder. Engang nogle kvinder var begyndt at hakke løs på en fraværende ung pige, udbrød han: »Ikke et ondt ord om Petrine i mine stuer! Hun er god nok«.

Hans kone kaldte man i daglig tale »Berremølle«. Hun var på mange måder hans modsætning. Hun var rund og trivelig og ejede et livligt humør og en smittende latter. Hun trakteredede med verdens bedste sukkerbrød og talte den mest uforfalskede Gjerrild-dialekt.

Denne dialekt var i mange henseender noget for sig. Et af dens mest karakteristiske træk var omgangen med bogstavet »d«. Som forbogstav blev det hyppigt erstattet af »r«: »derhen« hed »ræhen«. Tiltalestedordet »du« blev til »ro«. Engang under en kaffeslabberas kom »Berremølle Bedstemor« med et af sine umiddelbare udbrud: »Ih! re æ ra ræt no fåle nue, ro ræ sej å fåtøl!« (Ih! det er da ret noget forfærdelig noget, du

der sidder og fortæller!). Som slutningsbogstav blev »d« hyppigst kastet bort. Dette gjaldt for eksempel i ord som »bud« og »skud«. Man sagde ikke »morbror Rasmus« eller »faster Bodil«, men »Rasmårbror« og »Buelfaster«. Slægtsbetegnelsen kom efter og ikke som andre steder før pågældendes navn.

Ingen kunne mærke på Berremøllens færden og humør, at hun var mor til 10 døtre og 2 sønner, men det var hun. Den ene af pigerne hed Mette, og hun og jeg kom til at holde af hinanden. Da vi var i den giftefærdige alder, ville vi gerne have bryllup og eget hjem. Det store spørgsmål var: »Kan vi få gård i fæste her i Gjerrild?« Jeg henvendte mig på Benzon godskontor derom. Spørgsmålet skulle forelægges stamhusbesidderen, kammerherre Ernst Benzon. Han var herremand og nådigherre af hårdkogt, gammeldags type.

Svaret blev givet til far af hans bror Rasmus Petersen Kaag, der vel i mere end 25 år evnede at varetage hvervet som sognefoged og sognerådsformand til såvel nådigherrens som bøndernes tilfredshed. Efter 25 års virke som sognefoged blev han dannebrogsmænd. Der er vel næppe tvivl om, at han fra godsets side var anbefalet til denne udmærkelse. Som en erkendtlighed for mangeårigt arbejde i kommunens tjeneste skænkede beboerne ham et smukt sølvskrin med inskription.

Svaret til far og mig lød: »På »gården« anerkender de Niels' dygtighed som landmand, men da han er både venstremand, grundtvigianer, andelsmand

og afholdsmænd, må han ikke regne med at få gård i fæste under Benzon.

Den besked var for så vidt ventet, og alligevel virkede den noget nedslående.

Snart lysnede det dog for os unge. Sognepræsterne havde hidtil selv drevet den til embedet hørende avling. Nu fik jeg tilbudt at overtage jord og bygninger i forpagtning.

Mette og jeg fejrede den 22. marts 1887 bryllup med glæde og flyttede ind i det til præstegården hørende »enkesæde«, en rigtig god og hyggelig gammel bolig.

Præstegårdens tilliggende var på ca. 74¾ tdr. land (1 tønde land ca. ½ hektar). Jorden var delt i tre skifter eller afdelinger. De var på henholdsvis 8, 7 og 6 vange. Forpagtningskontrakten var lang og udarbejdet med megen petitesse. I den 8 vangede drift skulle vi dyrke: helbrak – rug – rodfrugter og bælgssæd – byg – grøntfoder – havre udlagt med kløver og græs.

Jeg var pligtig til at gøde to gange i rotationen.

Forpagtningsafgiften var: »Et hundrede og treoghalvfems tønder byg, som efter sidste års kapiteltakst kr. 8,67 er 1673,30 kr.; 1460 pottesødmælk à 6 øre er 87,60 kr.; 6 tdr. kartofler à 2,60 kr. er 15,60 kr.; to læs hø à 10 kr. er 20 kr.; græsning til to heste i 6 uger 12,50 kr.; halm til præstens og fremmede heste 41,00 kr.; tilsammen 1850 kr.«

Udtrykket »halm« er andetsteds i kontrakten specificeret således: »Et halvt læs havrehalm og et halvt læs rughalm til hakkelse og strøelse, samt fornøden strøelse til ande- og hønsehusene

samt til hundehuset såvel som fornødent sengehalm til præstens folkesenge«.

Så tog vi fat på hjemlivets mange opgaver. Mette og hendes pighjælp ordnede hus og hjem, men var tillige medvirkende under malkningen og en del markarbejde, dog ikke det groveste som gødningskørsel og -spredning.

Jeg fik naturligvis mit særlige virke i stald og mark. Som en nyskabelse nævnes, at vi for at kunne levere bedre smør indrettede en mælkestue i Enkesædet. Begge var vi enige om, at det jordiske arbejde ikke måtte optage os så meget, at det overskyggede vore andre interesser. Vi var med i det liv, der på forskellig vis rørte sig i vort sogn, deltog også i møder udensogns. Til pastor Dyrhauge stod vi i et godt forhold, men af og til søgte vi fornyelse ved at køre andre steder hen til gudstjenester, særlig til Rimsø og Veggerslev. Det kan vist siges, at vi begyndte under devisen:

Med øjet, som det skabtes,
 himmelvendt,
lysvågent for alt skønt og stort
 herneden,
men med de dybe længsler
 velbekendt,
kun fyldestgjort af glans fra
 evigheden.

I Rimsø hørte vi pastor Fr. Wilhjelm. Han var en levende Indre Missions vækkelsesprædikant. Hans forkyndelse skabte liv og røre, først og fremmest blandt de unge i hans egne sogne, men også fra Grenå og omliggende sogne var man med til at fylde Rimsø og Kast-

bjerg kirker. I pastoratet startedes ynglinge- og pige-foreninger, søndagsskole, ydre missions kredse og samfundsmøder m. m.

I Veggerslev hørte vi pastor S. V. Ring. Han havde en levende varmhjertet grundtvigsk forkyndelse og var en yndet foredragsholder, jævn og munter af væsen. Med ham sluttedes et venskab for livet. Han kunne se de humoristiske sider af tilværelsen.

Benzon ejede flere af omegnens kirker og indbød – vistnok engang om året – de ved dem ansatte præster til en bedre middag. Herom fortalte han følgende: »Efter middagsbordet samledes herrene til et hyggeligt slag kort. Pastor Wilhjelm, der før sin omvendelse havde været en særdeles habil kortspiller, ville ikke være med til dette. En af vore kolleger sad i bestandigt uheld, indtil pastor Wilhjelm fik lov at sætte sig ved siden af ham og hjælpe, da vendte spillelykken sig brat.

I almindelighed foregik disse sammenkomster i en kirkelig neutral atmosfære, men engang gik naturen over opugtelsen, og vi teologer gerådede i en heftig disput ved middagsbordet. Både herrer og damer lyttede. Diskussionen blev brat afbrudt, da en ældre frue af blodet rejste sig, nidstirrede os et øjeblik gennem sit øjeglasse og udbrød: »Jeg forstår ikke al den nymodens snak om Helligåndens glød og Helligånden trindt på jord, eller alt det om ham Jesus Kristus, Vor Frelser, og hans død. Jeg holder mig, ved Gud, til den gammeldags Vorherre, ham ved man da, hvad er«. Med majestætisk holdning skred hun ind

i en tilstødende stue, og efterhånden opløstes middagsbordet«.

Jeg besøgte Ring, da han var flyttet fra Veggerslev. Han havde haft eksamen i kommunens skoler og fortalte skolehistorier. En af dem lød: »I en af skolerne fik vi indtryk af en ikke helt almindelig lærers ret originale undervisning og eksamination. Vi ønskede at høre børnene fortælle om Israels folks overgang over Det Røde Hav. Læreren sagde: »Da Israels folk stod ved havet, og Faraos hær truende nærmede sig, tog Moses sin – hvad for en?«

Børnene svarede: »Sin hyrdestav!«

»Og straks rejste som en mur sig – hvad for noget?«

»Havets bølger!«

»Hvad kunne folket så gå med på havets bund?«

»Med tørre fødder!«

»Ja, det var rigtigt og godt, børn; I må sætte jer ned«.

Ring afbrød brat sig selv, sad et øjeblik tavs og sagde så: »I øvrigt har jeg stor respekt for det arbejde, der gøres i mange af vore lavloftede skolestuer!«

Han og jeg bevarede kontakten livet igennem. Det åndelige liv, der var vakt ved pastor Wilhjelm i Rimsø-Kastbjerg, kom jeg senere til at leve midt i. Men meget var sket forinden.

Mette og jeg fik nogle gode og lykkelige år sammen i Enkesædet. Men snart kastedes mørke skygger over hjemmet. Hun blev syg, og efter forholdsvis kort tids forløb forstod vi, at sygdommen var alvorlig. En svær tid fulgte for os begge. Men en rig tid tillige. Hvad der styrkede og bar i sygdommens dage, gav

jeg udtryk ved at lade indhugge i hendes gravsten Jesu ord til Martha forud for Lazarus opvækkelse: »Jeg er opstandelsen og livet, hver den, der tror på mig, skal leve, om han end dør«.

Mette var kun 27 år, da hun døde. I 1893 stod jeg uden hende med to småbørn, Peder og Bertha. Både hendes og mit barndomshjem ydede mig meget stor hjælp.

To år senere mistede jeg min kære mor; men forinden hun døde, havde hun den glæde, at Petrine Pedersen Eskild havde lovet at flytte ind på Enkesædet som hustru for mig og mor for mine børn. Vi holdt bryllup den 2. oktober 1895. Så blev jeg da søn i huset i et hjem, som vi i mit barndomshjem havde haft megen forbindelse med.

Et hjem i forrige generation

»Bedstefar ved havet«, Rasmus Pedersen Eskild, var som ung med i 1864-krigen. Efter hjemkomsten blev han forkarl på Benzon og varetog sit hverv til godssets fulde tilfredshed.

»Bedstemor ved havet«, Ane Kirstine, f. Rasmussen, var fra Kukkerhusene, men havde slægtsrod i Gjerrild. Hun var som ung oldfrue hos godsforvalteren og meget afholdt der.

De to fik hinanden kær, og da de snakkede om giftermål, tilbød Benzon dem en af Gjerrilds største gårde i fæste, Fuldbækgård. Denne var ved udskiftningen i 1798 flyttet fra Gjerrild by til sin nuværende plads, med marker lige ud til klinten. Lidt afsides, men fredeligt og meget smukt tillige lå den der.

Svigerfar har fortalt om fæstemålets

indgåelse: »Ja, Ane Kirstine og jeg var på samme tid glade for og noget betænkelige ved at overtage Fuldbækgård. Vi var bange for, at vi ikke kunne magte det økonomiske, så jeg bad om lidt betænkningstid. Det fik vi, men en skønne dag, da vi var ved at køre møg, og jeg var derude i møddingen, kom der bud til mig fra godskontoret, at nu måtte jeg bestemme mig, ellers ville en anden få gården.

Jeg gik lige fra møddingen ind på kontoret, og i løbet af næsten ingen tid var det nødvendigeste ordnet vedrørende overtagelsen. Samme år (1868) holdt vi bryllup, og vi fortrød ingen af delene«.

Fuldbækgård fik snart at mærke, at unge energiske mennesker havde taget bo på den. Bygningerne var forfaldne, og agrene trængte til en grundig behandling. Ras Eskild tog fat på at mergele. Det gav et fint resultat. Han solgte smør, der havde smag som godt »herregårdssmør«. Han byggede ålegårde fra kysten ud i havet og tog ikke så få penge hjem ved sin ålefangst; driftig og dygtig var han i enhver henseende.

Allerede efter en halv snes års forløb havde han sin økonomi i en sådan orden, at han helt kunne nybygge gården og give den et stort solidt stuehus. Udhusene blev meget rummelige og moderne efter datidens forhold. Han fulgte tidens løsen, at landmanden skulle gå over fra at være kornproducerende til at producere smør, kød og flæsk. Der kom for resten den dag, da den engang fattige karl rakte stamhusbesidderen en hjælp ved at yde ham et pengelån. Sådan kan det også gå her i livet.

»Bedstefar og bedstemor ved havet«, Rasmus Pedersen Eskild og Ane Kirstine med deres fire døtre og en søn.

Svigerfar lod et stort stykke jord kulgrave. Her blev anlagt en have med plads til køkkensager, frugtbuske, frugttræer og prydblantning. I haven voksede en kraftig rødtjørn op; den blev tilklippet, så den dannede lysthus, med trappeopgang til en to-mands bæk. I børn kunne måske jer med alle slags bær og frugter, når vi var på besøg – måske ikke mindst bedstemors fine, røde pigeoner ved juletid. Ved sommertid gik turen til havet, og I boltrede jer i bølgerne og syntes, det var spændende at gå ud på ålegårdene, som heldigvis havde rækværk, og kikke ned på havets bund.

Ras Eskild søgte ikke ind i det offentlige liv, men han ledede et korps inden for skyttebevægelsen med vanlig energi og dygtighed og var levende optaget af både kristelige, sociale og politiske spørgsmål.

Inde i stuerne færdedes svigermor med mild og stille myndighed. Alt var i orden, og der var hjemliv både for tyende, som her fandt et godt lærested, og for de fire døtre og sønnen, som voksede op.

En mand, der som ung havde tjent flere år i gården, skildrede forholdene således: »Der blev forlangt en kraftig indsats i arbejdstiden, for eksempel også når vi om vinteren stod flere par og svang plejlene i ensformig, men taktfast rytme, ikke noget med at komme bagefter eller lempe på slagens kraft; men vi fik også del i festlige stunder i familiens kreds. Især husker jeg høstgilderne, når kornet var bjærget godt i hus. Da var der glæde og fest fra gulv til loft! Vi var som en stor familie: Piger

og karle, andre medhjælpere, mand, kone og børn. Madmors gode ånd smittede af og prægede os alle, mer eller mindre naturligt, i hverdag og fest. Vi holdt simpelthen af hende og hendes stilfærdige myndighed og gjorde hende nødig ked af det...«.

En naturens søn var bedstefar ved havet. Han nød at færdes ved stranden, i sin have og på sine agre, at se noget gro og trives. Hvis lang tids tørvejr om sommeren afløstes af kraftigt regnskyl, gik han ofte ud barhovedet og uden overtøj. Han stoppede lidt op i døren, sugede den regnfriske luft dybt ind i lungerne, fortsatte i have og mark, glædede sig over, at blade og spirer rensedes for støv og svulmede på ny – gik så ind og skiftede drivvådt tøj fra yderst til inderst.

Han var over middelhøjde og kraftig af vækst, havde en stærk fysik og et usædvanlig godt håndelag til praktisk arbejde, var dertil i besiddelse af en klar forstand, et roligt omdømme samt en stærk kristen tro.

Hans djærve humor og lune kunne give sig udslag også i samtaler om kristelige problemer. Engang snakken gled ind på bøn og bibelord, sagde han: »Ja, der er nu i hvert fald ét bibelord, jeg ikke helt forstår eller ikke helt nøjes med at efterleve. Der står skrevet: »Når du beder, så gå ind i dit kammer og luk din dør og bed til din fader, som er i det skjulte...«. Går jeg derude i det daglige arbejde og tænker over dit og dat, stort og småt, har jeg da tit brug for at snakke lidt med Vorherre så om ét, så om et andet, og jeg har altid følt, at han gerne

ville komme både i mark og stald og for resten alle andre steder».

Mærkeligt at svigerfars livsafslutning formede sig, som den gjorde. Da han en dag var ved at flytte fårene, blev han væltet omkuld og mishandlet af en vædder. Tilsyneladende kom han til kræfter igen, men der stødte en mærkelig sygdom til. Lægerne kunne ikke give den navn og kendte intet middel til dens helbredelse. Hans kræfter svandt. Ind imellem havde han heftige sygdomsanfald, der gjorde, at vi troede, døden var nær. Det blev imidlertid til ca. 16 års svagelighed med konstant sygeleje de sidste af hans år.

I begyndelsen protesterede alt i den før så livskraftige mand. Da han endelig gik ind på at søge læge, men ikke syntes, at medicinen gjorde nogen virkning, snarere tværtimod, tog han en dag medicinflaskerne, tømte indholdet ud ad et vindue med ordene: »Lægen skal leve, apotekeren skal leve, men jeg vil også gerne leve».

Svigerfars fysik svækkedes langsomt, men sikkert. Sin åndskraft fik han lov at bevare. Under den lange sygdomsperiode levede han med i tidens rørelser og begivenheder; fortalte gerne om svundne dages oplevelser i krig og fred; hentede i tunge stunder ny frimodighed og kraft i sit gudsforhold.

Når vi kom på besøg, kunne vi få en god og til tider livlig samtale – om løst og fast –. Før vi kørte hjem, blev højskolesangbøgerne og salmebøgerne hentet frem. Mange folkelige og fædrelands-sange kunne vi sidde og synge, mens han lå og nynnede med glad eller bevæ-

get stemme. Når sangen var afløst af et par salmer, hentede svigermor deres slidte bibel. Vi læste sammen nogle vers eller et kapitel, bad en bøn og sang igen en salme eller to.

Det var dagens højdepunkt for dem – og for os.

Svigermor havde været noget svagelig i sin ungdom. Hun fik i sin alderdom kræfter til, sammen med især sønnen Rasmus, der overtog gården, at pleje og passe svigerfar i de mange år. Når hun gik der så lille og stille og puslede, udstrålede der fra hendes færden og væsen åndelig styrke, mildhed og ynde.

De opnåede at fejre guldbryllup. Et telt var rejst i gården. En stor slægt og mange venner var samlet. Nogle af de voksne børnebørn listede af og til ind med referat til bedstefar. Han fulgte levende interesseret i sin sygeseng festens forløb, glad, men med et vemodssmil om læberne. Da festen led mod slutningen, sagde han med en egen alvor i stemmen: »Sig en tak til alle derude i teltet. I har glædet mig i dag som så ofte før og har været gode mod mig. Find så en god salme og syng den som afslutning».

Lidt efter sagde han til en, som sad ved hans leje: »Jeg har for resten i dag flere gange sagt for mig selv salmeverset:

Gå nu hen og grav min grav!
Jeg er træt, nu vil jeg slumre,
lægge ned min vandringsstav,
hvor de sidste skygger skumre,
lægge mig til hvile ned,
fare bort herfra i fred».

Et årstid efter sov svigerfar ind i fred. Han var født i 1837 og døde i 1918. Svigermor levede fra 1833 til 1924.

Jeg skal vist lige fortælle, at til det sidste beholdt han sin samtids almue-mistillid til lægers formåen og til medicin. Han kunne smile stort, når han sagde: »Ja, Ane Kirstine fik jo lov at tilkalde doktoren forleden (Carl Ilsøe, Grenå). Hans kureren på mig hjælper ganske vist ikke en døjt, men hans glade smil og væremåde gør så lyst i sindet, at det alene er lægeregningen værd«.

Datteren Petrine fra dette hjem blev altså min anden hustru, og hun bragte en god ånd ind i Enkesædet. Snart havde hun vundet også mine to børns fulde tillid og kærlighed.

Kort før brylluppet var der ellers en drastisk lille begivenhed. Det var meget almindeligt, at datidens eventyr og folkesnak omtalte stedmødre som nogle ganske frygtelige væsener. En dag hun gik ind i sit tilkommende hjem, legede Peder med en større kammerat på gårdspladsen. Denne gav sig til at skildre, hvor forfærdeligt Peder nu ville få det, og ophidsede drengens sind så stærkt, at han gerådede i raseri og kastede sten efter hende, da hun gik derfra og ville snakke venligt med ham.

Hun vandt også fuldstændigt mine første svigerforældres hjerter. Vi blev ved at høre til deres familie, og derved fik vi atter fire bedsteforældre, »bedstefar og bedstemor i byen« og »bedstefar og bedstemor ved havet«.

Petrines og min hidtidige livshistorie havde flere lighedspunkter:

Hendes ret tidlige ungdoms kærlighedsdrøm var en god ung mand fra Veggerslev. De var forlovede, men en snigende sygdom blev årsagen til hans tidlige død. Vi havde altså begge oplevet at miste det menneske, vi holdt mest af.

Da hendes kærestes sygdom tog til, ængstedes han for at gå ene de ca. 7 km. hjem efter besøg på Fuldbækgaard, men hun var dristig nok til at følge ham gennem Benzon skov ud på aftenen og gå alene eller sammen med en søster tilbage. – Vi bevarede forbindelsen med hans forældre, til de afgik ved døden.

Petrine var en moden kvinde, da vi holdt bryllup, 25 år, mild og myndig som sin mor, idérig og handlekraftig som sin far.

Hun havde sørget for at få en uddannelse, som man dengang anså for særdeles nyttig og god for en landmandshustru. Hun var uddannet mejerske fra Tune Landboskole.

Skolen regnedes blandt de bedste på sit område. Her hentede stifteren af Danmarks første handelsmejeri inspiration til den form for mejeridrift, der blev af afgørende betydning for især de mindre landbrug.

Men for hende og mig stod det som mindst lige så betydningsfuldt, at ånden på skolen var meget lig den, der prægede mit højskoleophold. Vort åndelige liv havde rødder til det samme grundvand og hentede næring og fornyelse fra de samme kilder.

Fortsættes i næste årbog.

Skanderborgegnens kirker 1604-62

Bygningsreparation og inventaranskaffelse

Af Birthe Mosegaard Nielsen

Hensigten med denne artikel er at anvende nogle få af de kirkeregnskabsbøger, der fra det 16. og 17. århundrede er bevaret fra adskillige danske kirker, til at beskrive de lokale tilstande omkring ni jyske kirkers bygninger og inventar ud fra udgifterne hertil, som de fremstår i disse kirkers egne regnskabsbøger.

Undersøgelsen falder i tre hovedafsnit, hvoraf det første former sig som en behandling på det sammenlignende plan af kirkernes udgifter til bygningsreparation og inventaranskaffelse i et forsøg på at uddrage de generelle retningslinjer, der fra lensadministrationens side må have ligget til grund for bevilling af kirkernes midler til afholdelse af disse »uvisse« udgifter¹⁾). Såfremt denne bevilling forelå, måtte der optages kontakt med de nødvendige håndværkere og handelsfolk. Andet afsnit forsøger at klarlægge forbindelsen til disse: hvorfra kom f. eks. de håndværkere, der udførte reparationerne på de forskellige kirker, og hvor langt omkring skulle man for at indkøbe de nød-

vendige materialer? Besvarelsen af disse spørgsmål kræver, at kirkerne ansues i forbindelse med købstæder og landsbyer såvel inden for lenets grænser som uden for disse. Løn til håndværkere samt indkøb af materialer og inventar udgjorde langt størstedelen af kirkernes uvisse udgifter; den resterende del anvendtes til dækning af andre ikke faste poster, heriblandt ydelse af økonomisk støtte til andre kirker eller til præster. Dette punkt vil blive taget op i det tredje afsnit i et forsøg på at afrunde billedet af de uvisse udgifter og deres anvendelse.

Redegørelse for kildematerialet

Det materiale, der inddrages, omfatter kirkeregnskabsbøger fra ni kirker omkring Skanderborg, seks af dem: Bryrup, Lundum, Ousted, Gl.Rye, Tønning og Voerladegård er alle beliggende i henholdsvis Voer og Tyrsting herreder i det daværende Skanderborg len, hvilket vil sige med ret lille indbyrdes afstand²⁾) og inden for det samme administrationsområde, idet tilsyn med kirkernes regnskaber var pålagt lensmanden³⁾). De resterende tre regnskabsbøger stammer fra Vrads kirke i Vrads herred og Skannerup i Gern herred,

begge i Silkeborg len, samt fra Tulstrup kirke i Ning herred, Århusgård len. Disse tre regnskaber er medtaget for at give et indtryk af to andre lens regnskabsrevision, da der tilsyneladende har været ret betydelige forskelle i måden at løse de administrative opgaver på inden for de forskellige len. Dette skyldes formodentlig, at de instrukser, lensmændene fik for deres arbejde, var ret løse, hvorfor det var den enkeltes egen opgave at udfylde rammerne. Anvendelsen af de tre uden-lenske regnskabsbøger er dog begrænset af den omstændighed, at et eller to regnskaber ikke kan betragtes som tilstrækkeligt til i detaljerne at repræsentere et helt lens administration, og derfor vil benyttelsen af dem indskrænke sig til at give tendenser.

Årsagen til, at netop Skanderborg-egnen er valgt som baggrund for undersøgelsen, er, at der inden for det samme i geografisk udstrækning ret begrænsede område er bevaret et antal hidtil uudnyttede kirkeregnskabsbøger omfattende den samme tidsperiode samt indeholdende oplysninger, så kun de er i stand til at besvare de spørgsmål, som en interesse for livet på det lokale plan har affødt.

Om den tidsmæssige afgrænsning må siges, at undersøgelsen tager sin begyndelse i 1604, fra hvilket år regnskaberne i Skanderborg len er bevarede (Rye dog først 1605 og Lundum 1606). At alle regnskabsbøger fra Skanderborg len netop starter omkring 1604 skyldes sandsynligvis, at disse er indført i lenet dette år, da der kommer en ny lensmand på Skanderborg slot; Valdemar

Parsberg⁴⁾ afløses af Peder Mundt til Sandbygård⁵⁾. I 1610 sker der en mindre ændring i alle regnskabsbøger, og den behandles, fordi regnskaberne fra det år får den udformning, de bibeholder helt til 1660. I 1608 og 1609 er der ikke foretaget nogen revision, men i 1610 forklares i alle bøger, at nu har Søren Jensen, slotsskriver på Skanderborg slot, samt herredsprovsterne i henholdsvis Voer og Tyrsting herreder »hørt« regnskab for disse to år – uden at disse dog er indskrevet i regnskabsbøgerne. Fra dette år indskrives og høres regnskaberne imidlertid hvert eneste år, og der føres tilsyneladende ret strengt tilsyn med, at alt er som foreskrevet. Denne ændring skyldes sandsynligvis også, at der kommer en ny lensmand i Skanderborg, nemlig i 1608, hvor Laurids Ebbesen til Tulstrup⁶⁾ flytter ind på slottet, og det kan med rimelighed antages, at den manglende revision for 1608–09 skyldes, at Laurids Ebbesen først i sidstnævnte år har fået opbygget sin administration. Herefter bærer regnskaberne intet præg af forandringer som følge af lensmandsskifter, og først i 1660–61 ændres de igen, da stiftsskriveren tildeles den øverste myndighed i opsynet med kirkerne. Samtidig kommer der en række nye udgiftsposter, såsom studieskat; men skønt regnskaberne udformning i det væsentligste forbliver den samme helt indtil bøgerne ophører hen imod slutningen af århundredet – sandsynligvis som følge af kirkesalgene – skal afslutningen af denne undersøgelse alligevel sættes i 1660, dels fordi dette år er

et almindeligt anvendt skel, dels fordi der efter 1660 ikke sker noget af særlig interesse for emneområdet: bygningerne og inventaret. På et enkelt punkt – behandlingen af bygningsreparation og inventaranskaffelse – sluttes der dog først i 1662–63, idet disse års regnskaber anvendes til at tegne et billede af kirkernes skæbne i svenskekrigene.

Om regnskabsbøgerne foreskrev lovgivningen, at hver kirke skulle have en sådan, hvori dens indtægter og udgifter skulle indskrives, og ved den årlige revision skulle regnskabet godkendes af

lensmandens administration samt af herredsprovsten⁷).

Det er opstillet således, at datoen for revisionen først nævnes, og derefter berettes i en fast formular, at det er »forklaret« af kirkens værger, og disses navn og bopæl anføres. Herefter følger en redegørelse for kirkens visse indtægter i det forløbne år: *korntiende*, angivet i ørtug korn og udregnet i penge på grundlag af kapitelstaksten, samt *jordskyld* for de kirker, der havde jord at leje ud. Derefter opregnes de uvisse indtægter som *kvægtiende*, der var af-

Bryrup kirke, Tyrsting herred, set fra sydøst. Den lille, kullede kirkes romanske kerne – koret og den østlige del af skibet – er af frådsten på granitsokkel. I sengotisk tid forlængedes skibet mod væst med tøg!sten i munkeskifte, og i midten af 1500 årene byggedes våbenhuset. Ved korets østgavl findes to svære støttepiller.

Postkort fra 1907. Statsbiblioteket, Århus.

hængig af den skiftende størrelse af sognets kvæghold, samt *reuter af beholdning*, hvis regnskabet i det foregående år har udvist overskud⁸⁾, samt til slut selve beholdningen. Endelig kan der optræde indtægter som f. eks. betaling for gravsteder i kirken eller foræringer til denne, men disse er dog ret sjældent forekommende. Alle posterne sammenfattes til sidst i et »summarum indtægt«⁹⁾, hvorefter man går over til redegørelsen for udgifterne. De kan ligesom indtægterne deles i to grupper – visse og uvisse – og hvert år begyndes der med de visse udgifter. Først til *vin og brød*, til hvilket der som oftest er afsat et fast mål korn, udregnet i penge efter kapitelstaksten og ofte administreret af præsten¹⁰⁾, derefter til *voks og snor* til to kirkelys¹¹⁾ samt til *provstekorn*, der dog kun betales af nogle af kirkerne¹²⁾.

Inden man går over til de uvisse udgifter, opføres gæld til værger, hvis kirkernes udgifter det foregående år har oversteget indtægterne, hvad der ikke sjældent sker. Den største del af udgifterne er imidlertid de uvisse, og de udgøres først og fremmest af *betalinger til håndværkere og handelsfolk* for reparationer på og nyanskaffelser til kirken, men også – for så vidt den havde formue – af økonomisk hjælp til andre kirker og institutioner, oftest efter kongelig befaling. Endelig afsluttes der med en ny gruppe faste udgifter, de, der forårsagedes af den årlige revision; først til *herredsprovsten og stiftsskriveren* »for regnskab at høre«, dernæst til *skriveren* »for regnskab at skrive«, til

deguen, regnskabspenge, samt til »for-tæring mens regnskabet blev hørt«¹³⁾. Dette tælles sammen i et »summarum udgift«, og der fortsættes med en fast formular: »Lignet og lagt indtægter imod udgifter, da findes kirken at blive sin værge skyldig« – eller omvendt, hvis der er tale om et overskud. Godkendelsen af regnskabet sker til slut med herredsprovstens og slotsskriverens underskrifter¹⁴⁾.

Ovennævnte redegørelse dækker opstillingsmåden i samtlige regnskabsbøger i Skanderborg len. Kun i enkelte år er regnskaberne fra de øvrige to len så detaljerede. Oftest oplyses det blot, at regnskab er hørt, samt om der har været overskud eller underskud. En fast og udførlig formulering er der slet ikke tale om, og dette begrænser naturligvis det omfang, i hvilket disse to lens regnskaber kan anvendes som sammenligningsgrundlag. Først i 1660–61, da administrationen som nævnt omlægges, og opsynet med kirkernes regnskaber underlægges stiftsskriveren, bliver regnskaberne ens i hele Århus stift, hvorunder de tre len hørte.

Emnets afgrænsning

På baggrund af dette kildemateriale, med de netop afstukne grænser for tid og sted, skal forsøges en skildring af forholdene omkring kirkernes bygninger og inventar.

Som officielle regnskaber er materialet oprindelig fremkommet som en opgørelse over anvendelsen af kirkernes midler, hvorfor dets vigtigste funktion var at vise, at tallene stemte, og ikke,

Lundum kirke, Voer herred, set fra sydøst. Den højtliggende kirkes romanske kor og skib er bygget af granitkvadre og frådsten på skråkantsokkel. Det sengotiske vesttårn er af munkesten og genanvendte kvadre. Tårnets østgavl har bevaret en rig blændingsdekoration, vestgavlen er vistnok fra 1700-årene. I 1886 føjedes til tårnet et trappetårn af store, røde mursten på granit-sokkel. Det lille våbenhus er vistnok fra slutningen af 1700-årene. Postkort fra 1907. Statsbiblioteket, Århus.

hvad det her først og fremmest udnyttes til, at give oplysninger om kirkebygningernes og inventarets stand. I ganske få tilfælde findes der dog rent faktisk passager, der går ud over det for talrevisionen strengt nødvendige, men disses anvendelse vanskeliggøres betydeligt af den manglende mulighed for at afgøre, om de er en tilfældig omtale af almindelig praksis, eller de er medtaget, netop fordi de var undtagelser herfra.

Deres anvendelse skal dog ikke fore-

gribes her, blot skal de fremhæves som et eksempel til illustration af, at konklusionerne på mange af de her fremførte teser må drages med stor forsigtighed under behørig hensyntagen til materialets karakter.

Da ideen har været at behandle regnskabsbøgerne, som de fremtræder – at lade deres indhold være undersøgelsesobjekt – er andet utrykt kildemateriale ikke opsøgt. Dog er der hentet enkelte detaljer fra Landsarkivets herredspakker fra Århus bispearkiv samt fra bor-

gerskabs- og rådstueprotokoller fra Århus og Horsens tillige med Skanderborg slots jordebog 1612–13.

Af trykt kildemateriale bygger fremstillingen især på Kancelliets Brevbøger, der desværre kun er nået til 1645, samt på V. A. Sechers »Forordninger og Recesser«. Litteratur om emnet foreligger kun i ringe omfang, og den udgøres for størstedelens vedkommende af mindre lokalhistoriske studier omkring en enkelt kirke, mens hovedfremgangsmåden her ikke så meget har været at betragte kirkerne isoleret som at anskue dem i sammenhæng med hinanden for på dette grundlag at tegne et billede af de forhold, regnskaberne giver indblik i.

Bygningsreparation og inventaranskaffelse

Kirkernes økonomiske forudsætninger, deres indtægtsgrundlag, fremgår af skema I, der er opstillet efter Henrik Pedersens undersøgelser på grundlag af landmålingerne 1681–83. Skønt dette værk belyser situationen, som den var tyve år senere, kan dets oplysninger dog anvendes med ret stor sikkerhed for den forudgående periode, da man må formode, at der ikke er sket væsentlige ændringer i såvel antallet af gårde som i det dyrkede areals udstrækning i det korte åremål, der ligger imellem¹⁵). Denne formodning bekræftes af en sammenligning mellem det antal gårde, der er opført hos Henrik Pedersen, og det antal, der kan opgøres udfra Skanderborg lens jordebog 1612–13¹⁶). En sådan viser, at der højst kan være et udsving på to gårde (m.h.t. Gl. Rye se

senere), mens det dyrkede areals udstrækning ikke belyses af jordebogen.

Desuden bør det påpeges, at udregningerne i skema I på grundlag af de af Henrik Pedersen angivne tal viser, at udbyttet i tønder hartkorn pr. tønde dyrket land ligger så tæt på hinanden i alle de omtalte sogne, at kirkernes økonomiske situation kun var afhængig af udstrækningen af sognenes dyrkede areal, idet korntienden for samtlige kirker var langt den vigtigste indtægtskilde. Kvægtienden er i alle regnskabsbøger af meget begrænset omfang og derfor uden virkelig betydning for evt. forskelle i kirkernes økonomiske forhold.

I forsøget på at give et mere detaljeret indtryk af kirkernes økonomi vil der først og fremmest opstå vanskeligheder med at karakterisere denne udfra regnskaberne tal, idet det ikke umiddelbart kan antages, at et overskud var udtryk for en god økonomisk situation, specielt ikke hvis dette var opstået som følge af kirkeværgernes forsømmelser eller lensmandens manglende bevillinger til vedligeholdelse af bygninger og inventar. For at afgøre dette er det nødvendigt at inddrage den beskrivelse af arbejdets art og omfang, der følger enhver udgiftspost, og undersøgelsen bliver herved afhængig af den omhu, med hvilken regnskaberne er ført, og spørgsmålet om, hvorvidt de er rigtige.

At det overhovedet er muligt at bygge resultater på en sammenligning af disse regnskaber skyldes den omstændighed, at de i opstilling og ordvalg er så fuldstændig ens (alle er skrevet af samme

skriver efter samme administrations retningslinjer), således at en sammenligning bliver direkte mulig uden forudgående forbehold med hensyn til forskelle i formuleringen.

Det bemærkes, at Gl. Rye kirke i Tyrsting herred bliver trukket ud af sammenligningen og gennemgået særskilt, da den på flere punkter adskiller sig ganske væsentligt fra de øvrige.

Gl. Rye kirke

For Gl. Ryes vedkommende kan man på grundlag af kancellibreve danne sig et indtryk af, hvorledes både kirkens og sognets beboeres situation var allerede før regnskabsbogens begyndelse i 1605. Det er imidlertid ikke en særlig lys tilstand, der afspejles, for årsagen til, at Rye er omtalt, er nemlig, at det har været nødvendigt for kongen at hjælpe sognets beboere ved flere gange at fritage dem for gæsteri¹⁷), landgilde, ægt og arbejde¹⁸),¹⁹), hvilket tilsyneladende også har hjulpet for en tid²⁰).

Med denne sørgelige baggrund kan det ikke undre, at også kirkens økonomi var temmelig dårlig; dens tiendeindtægter var end ikke i stand til at dække udgifterne til dens bygningers opretholdelse, og i flere tilfælde måtte også den have hjælp efter kongelig befaling. Dette fremgår af en del kancelliskrivelse til lensmanden på Skanderborg slot²¹). Hvordan var da det omtalte befolkningsgrundlag, der via tiendebetalingen skulle sørge for kirkernes indtægter? For denne tidlige periode foreligger ingen tal. Senere – i slutningen af det 17. århundrede – var der i Rye

sogn 30 gårde, hvilket var et ret betydeligt antal; men disse havde tilsammen et areal på 697,4 tønder dyrket land og et udbytte på 73,58 tønder hartkorn, hvilket i sammenligning med andre sogne må siges at være meget lidt. Desuden var der 32 huse med jord. Deres samlede hartkorn var kun 6,98 tønder²²).

Hvordan er da kirkens stilling efter regnskabernes begyndelse? Fortsætter den dårlige økonomiske situation i den periode, de dækker, eller er der tale om en bedring? Hertil kan anføres, at regnskaberne gennem hele den undersøgte periode kun udviser et overskud fire gange²³), mens kirken i de resterende år er i gæld til sine værger.

Ved regnskabets begyndelse i 1606, hvor der blev revideret for 1605²⁴), havde kirken en ret stor gæld – 61 daler 2½ mark og 9½ skilling. Denne nedbragtes dog noget, da der i de to følgende år ikke forekom uvisse udgifter af nogen art; men i 1610, hvor der revideredes for 1608 og 1609, beløb gælden sig pludselig til 109 daler. Dette må antages at være en følge af flere omfattende reparationer, for i de følgende år reduceres denne gæld til ca. 20 daler ved salg af materialer, der har været i overskud fra de foretagne istandsættelser. Balancen fastholdes i de følgende år, indtil kirken 1616 pludselig blev gældfri. En af værgerne – Anders Gertsen – fratrådte, og ved den lejlighed eftergav han kirken de 14 daler, som den på dette tidspunkt skyldte ham, mod at han og hans hustru blev begravet i kirken. Denne gunstige situation udnyttedes således, at man i 1617, skønt tiende-

indtægten var meget lav (18½ daler), alligevel lod prædikestolen istandsætte af Peder Murmester i Nørhoved samt male af Jens Maler i Horsens, hvilket naturligvis resulterede i, at kirken igen fik underskud.

I årene umiddelbart efter 1617 lå kir-

kens regnskab ret konstant med et underskud på omkring 20 daler, men i 1622 forbedres situationen, da indtægten pludselig stiger til 60 daler (mod normalt mellem 16 og 20 daler). Man fik dette år 36 daler ind som betaling for flere gravsteder i kirken, samtidig

Gl. Rye kirke, Tyrsting herred, set fra sydvest. Det nu stående sengotiske langhus af munkesten i munkeskifte er kun et fragment af en næsten domkirkestor kirke, der i middelalderen havde sin baggrund i valfarten til en Skt. Sørens kilde i Rye Sønderkov. Da kirken var størst, lå der øst for den nuværende bygning et tværskib med tresidede alterrum mod øst på hver side af et højkor, der mod øst afsluttedes af et anseligt tårn. Kirkens samlede længde var dengang ca. 52 m. »Korskirkerne« blev nedrevet 1637-42. Tårnet og kirkens østparti indtil den nuværende korgavl blev fjernet i 1699. Det lille våbenhus på nordsiden er opført i slutningen af 1800-årene, og i 1912 byggedes et fritstående tårn med højt pyramidetag, tegnet af arkitekt Hack Kampmann (1856-1920), på det gamle tårns fundament, således at kirke og tårn i dag ligger adskilt. Fotografi fra ca. 1920. Købstadmuseet »Den gamle By«, Århus.

med at tiendeindtægterne var højere, end de plejede at være. Det var, som allerede omtalt, første gang, kirken overhovedet havde overskud. Dette nedbragtes imidlertid konstant i de nærmest følgende år, for helt at forsvinde i 1625, da der blev foretaget en større reparation af taget. Efter 1625 foretages der kun små, men tilsyneladende nødvendige reparationer, og på grund af krigen revideredes der i 1630 samlet for årene 1627, 28 og 29. Krigen har dog tilsyneladende ikke sat sig særlige spor i kirkens regnskabsbog. Der fandt enkelte reparationer sted af f. eks. kirkegårdsporte og tårndøre, som kunne være forårsaget af fjendtlige troppers hærgen, uden at det dog anføres direkte i regnskabsbogen. Ved 1630-revisionen blev der i øvrigt gjort opmærksom på, at en ny altertavle var blevet foræret til kirken og opsat i denne, men i hvilket af de tre år dette præcis skete, siges der intet om. Til gengæld oplyses det, at den var skænket af Herman Hansen i Rye Mølle, hvilket da også fremgår af en indskrift på tavlen. Hvilken håndværker, der har udført det ret anseelige arbejde, synes hverken regnskab eller indskrifter at fortælle, men opklaringen af denne gåde kan muligvis ske ved hjælp af Tønning kirkes regnskab. De to kirkers altertavler er nemlig nøjagtig ens, Ryes fra 1630 og Tønnings fra 1612, og blandt udgiftsposterne i Tønning fra dette år findes følgende oplysning: »Betalt på en tavle udi kirken, som er givet maleren for samme tavle at lade gøre af hans eget træ, og der på hans egen kost at formale, deslige til

vognleje for tømmer at udføre til Rye til tavlen, og at hente tavlen derfra igen – 61½ daler«. Med hold i dette kan man vel med forsigtighed konkludere, at den altertavle, Herman Hansen forærede Rye kirke, var udfærdiget af samme værksted i Rye som tavlen i Tønning kirke.

Udover den tavle, der jo var en foræring, erhvervede Rye kirke intet nyt i de tre år, krigen varede, og da reparationsudgifterne heller ikke var store, viste 1630-regnskabet et overskud. De små udgifter synes dog ingenlunde at være forårsaget af, at større istandsættelser ikke var påkrævede, fordi kirken nu endelig var »ved magt«. I 1631 havde man nemlig en udgift på ikke mindre end 53 daler og ½ mark for 62 nye vinduer, samt for reparation af 49 af de øvrige foranlediget af »brøstfældighed«. Årsagen til de små udgifter i de foregående år skal således med al sandsynlighed søges i den omstændighed, at man har sparet sammen til denne store udgift, som efter antallet af vinduer at dømme var særdeles nødvendig, men samtidig for stor til, at kirken kunne betale den af sine ordinære indtægter, og sognemændene skænkede da også det år 19 daler til reparation af vinduer. I 1631–32 ses endnu en større udgift, i dette tilfælde til en prædikestol. Dette berettes dog i en ordlyd, der på baggrund af regnskabernes øvrige opstilling forekommer noget mærkelig, idet der blot står: »Betalt på en prædikestol, 13 daler«. Normalt ville der være indgået en beretning om arbejdets art, hvilken håndværker, der udfærdigede det,

samt hvorfra han kom. Desuden synes 13 daler at være en meget lav pris for en prædikestol, når der for altertavlen i Tønning kirke betaltes 61½ daler. På grund af disse afvigelser fristes man næsten til at antage, at denne prædikestol ikke er anskaffet på »normal« vis, men måske er købt af en anden kirke (desværre findes der ikke andre eksempler på køb af prædikestole, så der er intet direkte sammenligningsgrundlag med hensyn til prisen).

At stolen er lavet i 1632 synes dog ubestrideligt, da dette årstal er udskåret i den; men nærmere synes den ikke at kunne bestemmes, idet en anden indskrift, sandsynligvis et håndværkernavn – HHSV – i forbindelse med tidsangivelsen ikke har kunnet opløses.

Igennem 1630erne var der i øvrigt ingen uvisse udgifter af betydning, og regnskaberne balancerede, skønt indtægterne er meget lave (mellem 20 og 24 daler). Man aner dog, at de meget små udgifter snarere var udtryk for, at man i Rye havde opgivet at holde kirken vedlige, end at bygningens stand var så god, at reparationer ikke var påkrævede, og denne antagelse bekræftes af et kancellibrev fra 1634, hvoraf det fremgår, at kirken var særdeles »brøstfældig«, men at den på grund af sin ringe indtægt ikke havde midler til en istandsættelse, hvorfor det pålagdes lensmanden i Skanderborg og bispen i Århus at sørge for, at kirken modtog hjælp fra lenets øvrige kirker²⁵). I 1636 måtte der gribes til mere drastiske foranstaltninger. Efter lensmandens begæring blev der således givet tilla-

delse til nedrivning af Rye kirkes korsarme med den begrundelse, at der skulle anvendes stor »bekostning« på kirken, hvis den skulle istandsættes ordentligt, og siden ville den alligevel ikke kunne »holdes ved magt«, fordi dens indkomst var så ringe. Desuden anførtes det, at kirken var så stor, at der alligevel aldrig stod folk i korsarmene²⁶). Ser man på regnskaberne fra samme tid, viser det sig, at der for årene 1637, 38 og 39 er revideret under ét i 1640, og årsagen hertil er tydeligvis, at »korskirkerne« i overensstemmelse med befalingen er blevet nedrevet. Arbejdet har stået på igennem disse tre år, ja endog længere; helt til 1642 kan man spore arbejde i forbindelse med nedrivningen, da der indtil dette år er udgifter til udtagelse af sten af korsarmene. Stenene blev med tilsyneladende stor forsigtighed nedtaget, for derefter enten at blive anvendt til at reparere den del af kirken, der skulle blive stående, eller at blive solgt til Skanderborg slot eller en af de øvrige kirker i lenet. Fra 1637–42 viser regnskaberne, at der i alt blev taget 47.950 hele sten ud samt et ikke nærmere angivet antal brudte, hvilket vidner om, at korsarmene har været af en ret anseelig størrelse. Indtægter fra salg af en del af stenene, hjælp fra andre kirker samt den ordinære indkomst androg for årene 1637–39 i alt 470 daler, og hele den store indtægt anvendtes straks på kirkens reparation. Udgifterne for de samme år beløb sig nemlig til 480 daler, heraf alene 74 daler for at »nedtage og renovere« 39.700 sten af de to »korskirker«, mens resten betaltes

til helt nødvendige istandsættelser samt indkøb af materiale, såsom 26 lispund jern til murankre og søm, tillige med »for 52 nye vinduer at gøre og en del brøstfældighed at flikke med 356 ruder at isætte«. Kun en ganske lille del af udgifterne anvendtes til inventar: 1 daler til en ny alterbog, 1½ mark til et timeglas samt 7½ daler til reparation af kalk og disk. Det følgende år fortsætter de store udgifter – som f. eks. til opførelsen af syv støttestøtter langs de nordvendte mure, så på trods af de ret store hjælpeydelse til kirken har den på grund af reparationernes omfang alligevel et stort underskud, da disse var tilendebragt. Ved revisionen i 1646 »forærer og eftergiver« Clemend Clemendsen²⁷⁾ Rye kirke 70 daler, som han havde lånt den i 1637, men som den på grund af sin dårlige økonomi havde svært ved at betale tilbage.

De følgende års regnskaber er alle præget af forskellige reparationer som følge af Torstenssonkrigens rasen i Jylland, f. eks. måtte der anskaffes nye kirkegårdslåger, »eftersom de forrige låger var sønderbrudt, og hængslerne borttagen«, samt foretages en del andre bygningsreparationer, mens skaderne på inventaret synes at have været meget begrænsede. I 1650 var udgifterne overvundet og situationen normal igen; kirken havde det år ret høje indtægter, og skønt der anvendtes 10 daler på en »Kong Frederiks Bibel«, får man alligevel overskud det år. I 1651 steg beholdningen til den største, kirken opnåede i hele perioden, og det ser nu ud, som om Rye kirke efter 30ernes store

reparationer samt istandsættelserne efter krigen i 40erne virkelig var nogenlunde »ved magt«. Denne opgang varede imidlertid kun kort; i 1654 udlignedes overskuddet nemlig som følge af to ret store udgifter, dels til reparation af tårnet, hvor blyet i en storm blæste af, dels til »Her Lucius Pedersen hans embedes bekostning på ordination«. Desuden var der samme år mindre udgifter til inventar, f. eks. til en ny alterbog samt »til en bog med rent papir udi, som skal være ved kirken, hvorudi skal indtegnes de, som fødes, dør og andet, som passerer« – altså en kirkebog, som kirken i følge en bestemmelse fra 1646 havde pligt til at bekoste²⁸⁾). Derefter fortsættes der med udgifter til altertavlen, der i de 25 år, der var gået siden dens anskaffelse til kirken åbenbart var blevet temmeligt medtaget: »For det øverste af altertavlen at tilslå med spiger og kramper, da det var nederfalden«! Herefter var der intet af særlig interesse at bemærke, udover at regnskaberne fra årene 1657–60 ikke er opført i bogen. Det meddeles blot, at kirken ingen indkomst havde, »formedelst fjendtlig indfald og høj pressure«, men af regnskabet for 1661–62 fremgår, at kirken ikke selv havde været i stand til at afholde de nødvendige udgifter, der var en følge af, at endnu en krig rasede, og atter måtte Rye kirke have hjælp udefra²⁹⁾).

Om Rye kirkes situation som helhed må man på dette grundlag konkludere, at perioden rent økonomisk var så ringe, at kirken ikke var i stand til at holde sine bygninger i forsvarlig stand,

endskønt der tilsyneladende kun anvendtes penge til de allermest nødvendige reparationer og nyanskaffelser, og aldrig til mere luksusprægede indkøb af f. eks. inventar. Baggrunden for denne tilstand var sandsynligvis den i forhold til det befolkningsmæssige grundlag alt for store kirke, og end ikke korsarmenes nedrivelse i årene 1637–42 formåede at skabe baggrund for en bedre økonomi.

Rye kirke må derfor i flere henseender betegnes som en undtagelse til de forhold, der i øvrigt var gældende for kirkerne i lenet. Kirken var ikke nogen landsbykirke, da Rye, skønt i stærk tilbagegang, i hele denne periode sandsynligvis var købstad; men kirkens oprettholdelse krævede langt større økonomisk baggrund end den faktisk eksisterende³⁰). De fem landsbykirkers størrelse har tilsyneladende stået i et langt bedre forhold til den økonomiske og befolkningsmæssige baggrund, og som følge heraf er der heller ingen eksempler på, at der i kancelliet har været behandlet sager vedrørende disse. I hvert fald er der ingen bevarede kancellibreve, der – som i tilfældet med Rye kirke – kan give oplysning om sognets beboeres eller om kirkernes eventuelle dårlige økonomiske forhold, og regnskabsbøgerne selv beretter heller ikke om nogen modtagelse af hjælp udefra. Det var således noget lettere at administrere disse fem kirkers udgifter til bygninger og inventar, og det synes at være gjort ud fra fælles retningslinjer, som der i det følgende skal gøres rede for.

Bygningsreparation i landsbykirkerne i Skanderborg len

For de resterende fem kirker vil en tilsvarende gennemgang af hver enkelt regnskabsbog resultere i mange gentagelser. Derfor skal der i det følgende afsnit gøres forsøg på at opstille nogle af de generelle træk, der tilsyneladende var fælles for udgifter til bygningsreparation, og som dokumentation herfter skal hentes eksempler fra alle kirkerne.

Ved regnskabsbøgernes begyndelse var kirkernes økonomiske situation som helhed ret god, men af revisionsanmærkningerne i 1610, der dækker årene 1608 og 1609 fremgår det, at der i disse år har været tale om ret store udgifter for samtlige, således at resultatet for tre af disse er et relativt stort underskud. Hvilke reparationer, der har forårsaget dette, er det desværre umuligt at afgøre, da der kun er redegjort for »resultatet« ved regnskabsårets afslutning. Dog viser Voerladegård kirkes regnskab, at der for denne har været tale om blyreparationer, idet der i det følgende år er opgivet en mindre beholdning af bly, på hvilken herredsprovsten³¹) og slotsskriveren³²) vidner, og denne er sandsynligvis et overskud fra en istandsættelse af taget i enten 1608 eller 1609, i hvert fald havde man ingen sådan beholdning ved afslutningen af 1607-regnskabet.

I de følgende to årtier må samtlige kirkebygningers stand ud fra regnskabsbøgerne betragtes som værende udmærket. Udgifterne er således først og frem-

mest gået til dækning af forskellige småreparationer, som f. eks. til oplægning af kirkegårdsmurene, hvilket var en stadig tilbagevendende post, dog især for Bryrup, hvor der praktisk taget ikke går ét år, uden denne reparation må foretages. Desuden synes blytagene at have krævet jævnlige vedligeholdelser for at kunne beskytte kirkernes indre mod vejrliget, og det er igen Bryrup, men også Tønning, der især må lade disse mindre istandsættelser foretage. Som undtagelse må Voerladegård dog fremdrages, idet der her er meget omfattende udgifter til bly, mens der til gengæld ikke ofres noget af betydning på andre reparationer. I 1617 oplægges der i Voerladegård bly til en samlet pris af 39 daler, og i 1620 var udgiften til indkøb af dette materiale 25 daler. Dette var imidlertid i beholdning til 1623, hvor det blev oplagt sammen med endnu en portion – for i alt 62½ daler. Disse udgifter indicerer, at indkøbene har været så store, at der ikke kan være tale om nogen almindelig istandsættelse, og det bekræftes af 1624-regnskabet, hvori der under indtægterne opføres 9 mark, indkommet som følge af salg af 400 gamle tagsten, der var nedtaget, fordi der var oplagt bly på taget i stedet³³). Denne forandring er da – sandsynligvis på grund af udgifternes omfang – foretaget over et længere åremål; men den direkte omtale kan ikke betegnes som afslutningen, da udgifterne til blykøb samt til arbejds løn til blytækkeren fortsatte de følgende år, dog krigsperioden 1627–29 undtaget. I 1630 ledsagedes udgifterne af følgende

bemærkning: »Købt bly i Horsens, som skal oplægges på den nordre side af kirken, som ganske af ny skal tækkes, hvor den til disse er tækt med tegl, og formedelst vejr og vand ikke kan holdes vedlige«. De hidtidige anstrengelser har altså kun omfattet kirkens sydside; men da indkøbene standser i 1634, må det formodes, at hele det nye blytag har stået færdigt, og de samlede udgifter hertil siden 1617 kan opgøres til 345 daler 2½ mark og 14 skilling til indkøb af bly, 9 daler og 3 mark til vognleje for at bringe det fra Horsens til kirken, samt 36½ daler og 2 mark til blytækkeren i arbejds løn. Dette må altså siges at være prisen på et blytag i 1620erne, men fordelingen af udgifterne over så langt et åremål betyder, at kirkens gæld – på trods af disse – ikke på noget tidspunkt overstiger 30 daler, og oftest ligger på omkring halvdelen.

Selv om den øvrige del af kirkebygningen ikke synes at være blevet forsumt i særlig grad, har både mure og træværk alligevel trængt til et grundigt eftersyn. Det blev iværksat 1635–40, hvor der er omfattende udgifter til det.

I øvrigt må 1630erne generelt betegnes som en periode med ret omfattende reparationer. Perioden indledes med istandsættelser, nødvendiggjort af fjendtlige troppers fremmarch gennem Jylland; men de økonomiske følger af disses tilstedeværelse synes dog begrænsede, idet der i regnskabsbøgerne kun berettes om ganske enkelte tilfælde, i hvilke fjenderne har været årsag til ødelæggelser, f. eks. kirkegårdslågerne i Lundum, der blev »sønderhuggede«³⁴).

Det, der virkelig forringede kirkernes økonomiske situation i 1630erne, var først og fremmest reparationer, foretaget som følge af murenes og blytagenes »bygfældighed«. Udgifter hertil bragte samtlige kirker – med undtagelse af Lundum – i ret betydelig gæld til værgerne. Karakteristisk er det, at de synsvidner, der omtales i regnskaberne, og som blev taget i tilfælde af kirkernes »bygfældighed«, med én undtagelse alle faldt inden for denne årrække. Således har bl. a. Ousted kirke mange og store udgifter til både mur- og blyreparationer. I 1632 anvendtes 42 daler til indkøb af materialer og 24 daler til en arbejds løn til en »murmænd«, altsammen til istandsættelse af det »brøstfældige« våbenhus. Det følgende år var det kirketårnet, der måtte bødes på, og udgifterne hertil beløb sig til henholdsvis 29½ og 17 daler; men dette har tilsyneladende langtfra været tilstrækkeligt, da der allerede i 1639 må ofres 60 daler³⁵⁾ alene i arbejds løn til »en murmand selv femte, for kirketårnet på de tre sider og noget på den fjerde at formantle fra øverst til nederst«, og der anvendes tillige 50 daler til blykøb i 1640.

Ovennævnte eksempler synes at vidne om ret store mangler i kirkebygningernes stand. De illustrerer situationen, som den var i Voerladegård og Ousted, de største kirker, og man kunne spørge, om »bygfældigheden« var betinget af deres størrelse; men går man til Tønning og Bryrups (den mindstes) regnskabsbøger, synes forholdene at være nøjagtig de samme. I 1632 måtte der i

Bryrup opføres en støttepille ved østgavlen samt indsættes et par store jernankre i muren, altsammen for at undgå en sammenstyrtning. Kun to år efter betegnes kirken som »bygfældig«; dette udtryk benyttes flere gange i 1630erne, og det sker tilsyneladende ikke uden grund, for i 1635 måtte træbjælkerne under taget udskiftes, fordi de var »forrådnede« og taget slås fast, da det flere steder var »afblæst«. I 1636 og 1638 var der igen høje udgifter til træ og bly, og i 1640 måtte Peder Pedersen Murmand have ikke mindre end 48 daler for »den søndre side på kirketårnet, det vestre hjørne af gavlen 13 alen bred og 11 alen høj at opmure og forankre med 6 store jernankre«, samt for »at erstatte et stykke mur i gavlen, der var nederfalden og tillige omhænge tækket på våbenhuset«.

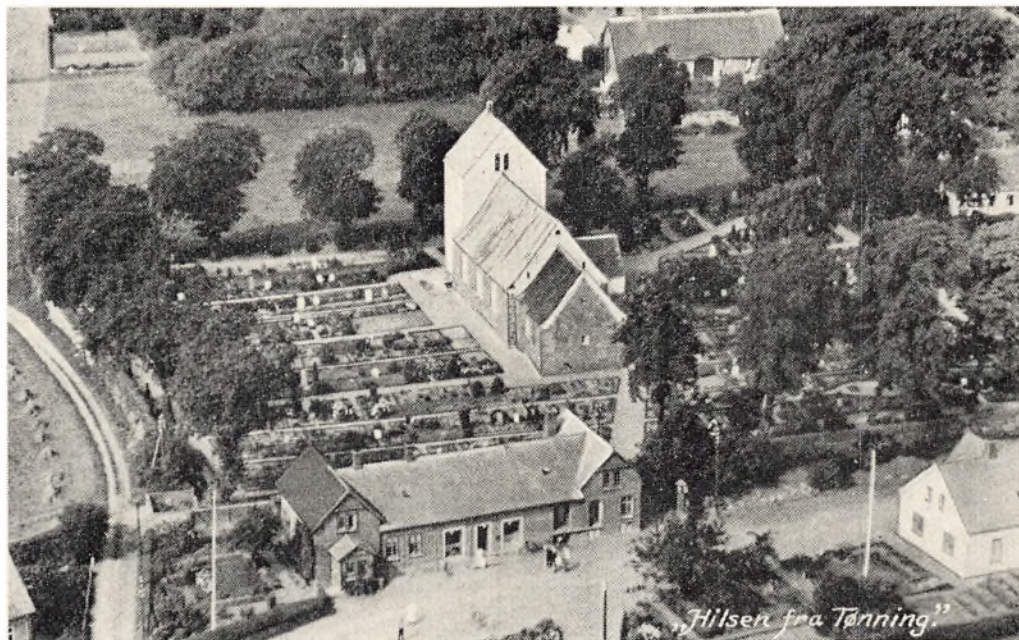
Også for Tønning kirke har situationen tilsyneladende været alvorlig, hvilket kort kan illustreres af, at der i årene 1630–40 købtes bly for i alt 153 daler, mens blytækkerens arbejds løn udgjorde 29⅓ daler, samt af, at der måtte foretages en omfattende istandsættelse af træværket i 1636 »efter synsvidnes for melding«.

Til Lundum kirkes regnskabsbog, der afspejler en situation, der er betegnet som en undtagelse, fordi der i 1630erne ikke er nogen videre stigning i udgifterne, må knyttes den kommentar, at det dog fremgår, at der i 1638 blev betalt seks skilling for et synsvidne på kirkens »bygfældighed«, efter at denne ordlyd allerede var anvendt i 1637-regnskabet. Det giver imidlertid anled-

ning til undren, idet regnskabernes indhold i hele den forudgående periode har givet det indtryk, at bygningens tilstand var endog udmærket, således at man i stedet for at anvende indtægterne til vedligeholdelse af disse havde anskaffet en del nyt inventar, (se p. 77). I 1638 betales så pludselig 121½ daler og 21 skilling til istandsættelser af mure og blytag, fordelt med 55 daler til arbejds-løn og resten til materialer; men efter dette ene år blev udgifterne til bygningsreparationer igen indskrænket til et minimum, så man fristes til den an-

tagelse, at »bygfældigheden« ikke har været så stor endda, i hvert fald ikke i sammenligning med de øvrige kirker.

På grundlag af alle de øvrige regnskabsbøger (Rye iberegnet) bliver det generelle indtryk, at 1630erne var en meget dårlig periode for kirkerne, uanset deres størrelse, hvilket virker overraskende, umiddelbart efter at 1620-ernes regnskaber (med undtagelse af Voerladegårds anskaffelse af nyt blytag) stort set kun indeholdt udgifter til forskellige småreparationer, og ikke på nogen måde gav indtryk af, at kirkerne

Tønning kirke, Tyrsting herred, set fra sydøst. Det romanske kor og skib er opført af granitkvadre på delvis jorddækket skrånkantsokkel. I sengotisk tid tilføjes et tårn af munkesten i munkeskifte mod vest og et våbenhus mod nord. Glamhullet i tårnets østgavl er tvedelt af en søjle. Tårngaellene er i øvrigt stærkt ombygget i 1770 og 1806. Postkort fra 1939. Statsbiblioteket, Århus.

blev forsømte. Det forfald, regnskabsbøgerne synes at afspejle i 1630erne, kan imidlertid ikke være opstået indenfor det ganske korte åremål, og er tilsyneladende heller ikke forårsaget af ødelæggelser i krigen 1627–29. Det må derfor formodes, at bygningernes stand ikke har været så god i 1620erne, som regnskaberne lader ane. Årsagen hertil kan være lensmandens manglende vilje til at opfylde kirkeværgernes eventuelle andragender om bevillinger, således at kun ønsker om mindre udgifter er gået igennem, og de mange synsvidner i 1630erne skal måske ses som de lokale sognemænds og kirkeværgers forsøg på at overbevise lensmanden om de store reparationers nødvendighed.

1640erne er for samtlige kirkers vedkommende præget af Torstenssonkrigen. I tiden fra december 1643 til slutningen af januar 1644 blev hele Jylland besat af de svenske tropper, hvilket for kirkerne betød store ødelæggelser. Med krigen fulgte også lavere indtægter; 1643 indkom kun kvægtiende, i 1644 intet, mens indkomsterne i 1645 synes at have omfattet både korn- og kvægtiende. Ødelæggelserne ramte især kirkerne inventar (se p. 78 f), men også bygningerne led betydelig skade. De uvisse udgifter vidner om langt mere omfattende istandsættelser end normalt i årene efter fredsslutningen og helt frem til 1650. I denne periode er regnskaberne, som følge af de ekstraordinære forhold, kun revideret hvert andet år, og sandsynligvis fordi denne praksis var ensbetydende med en lettere planlægning af arbejdet³⁶). Både håndvær-

kere og handelsfolk har formodentlig i disse år modtaget flere ordrer, end de umiddelbart har kunnet overskue, fordi alle kirker (og antagelig mange andre bygninger) pludselig havde brug for istandsættelse på een gang³⁷), samtidig med at disse folk i deres hjemsteder måske selv har været udsat for udplynning. F. eks. led Horsens, hvor de fleste indkøb gjordes, og de fleste håndværkere hentedes, betydelig overlast i krigsårene³⁸). Disse faktorer, eventuelt sammen med ønsket om at fordele kirkerne udgifter, er antagelig medvirkende til, at istandsættelserne varede til 1650.

I regnskaberne berettes direkte i forbindelse med nogle udgiftsposter, at de er foretaget som følge af fjendernes ødelæggelser; men der synes ikke at være nogen konsekvens bag de anvendte formuleringer, så hvor mange reparationer, der direkte skyldes krigen, og hvor mange, der skal tilskrives det almindelige forfald, kirkerne sandsynligvis var udsat for som følge af, at de har stået hen uden nogen vedligeholdelse i krigsårene, er svært at afgøre. De udgifter, i hvilke fjendernes hærgen direkte angives, må derfor fremhæves i første række, og en sammenligning af disse for alle kirkerne viser, at der i meget høj grad er sammenfald i ødelæggelsernes art og omfang³⁹).

En del poster viser, at kirkegårdsmurene samt deres porte og låger især har været udsat. »Givet for en låge at gøre til kirkeporten, som blev sønderhugget af fjenderne«⁴⁰). Derefter er det selve kirkebygningens døre, der har været

genstand for ødelæggelse: »Betalt Laurids Simonsen Snedker i Ondrup for en ny dør at gøre for våbenhuset, og en ny port for tårnet . . .«⁴¹). Den voldelige måde, på hvilken fjenderne altså har tiltvungen sig adgang til kirkerne, har ligeledes haft til følge, at låsene i dørene ofte blev ødelagt: »Givet to gange for kirkedørslåsen at forfærdige, som af fjenderne blev sønderslagen«⁴²). Sluttelig skal den medfart, vinduerne fik i de fleste kirker kort illustreres: »Givet for 19 parter af ny, som i kirkevinduerne blev indsat«, samt »købt 20 skip-pund⁴³) jern til stænger til vinduerne, hvor de forrige af fjenderne var sønderslagen«⁴⁴).

Ud over dette nævnes som sagt en del andre kostbare istandsættelser; men det er særdeles vanskeligt at afgøre, om disse er forårsaget af krigen, eller de skal betragtes som afslutningen af 1630ernes store reparationer. De er som disse koncentreret om vedligeholdelse af mure, blytage og træværk og står oftest ukommenterede; ved nogle enkelte anføres dog andre årsager end krigen, for eksempel ved blyreparationer i 1650, der er fælles for alle kirkerne; de skyldes »den store storm den 13. februar 1650,« eller ved anskaffelsen af en ny kirkedør i Lundum i 1646–47, »eftersom den forrige af langvarig alder aldeles var ubrugelig«. Konklusionen på dette må derfor blive, at det kun ved nogle udgifter – herunder især dem til kirkegårdslåger, kirkedøre og -vinduer – er muligt at fastslå, at de er direkte forårsaget af fjenderne, mens de øvrige må tilskrives enten dem eller alminde-

ligt forfald i krigsårene; men antagelig har begge dele spillet ind.

Efter disse omfattende istandsættelser var de sidste ti år af perioden præget af balance i eller overskud på regnskabet, opnået på baggrund af, at bygningernes stand virkelig synes at være forbedret. Igen må dog tages forbehold for en af kirkerne, nemlig Ousted, hvor tiåret betegner en fortsættelse af den forudgående periodes store reparationer, hvilket antagelig må tilskrives kirkens størrelse og udsatte beliggenhed. For de øvrige kirker er der imidlertid kun eksempler på ganske få økonomisk krævende istandsættelser af bygningerne, mens hovedvægten ligger på mindre reparationer fordelt over alle årene samt på forbedring eller nyanskaffelse af inventar (se p. 79).

Denne situation ændres imidlertid brat i 1657, da fjendtlige og endnu en gang svenske tropper påny marcherede ind i landet.

Kirkernes indtægter udebliver helt i årene 1657–60: Det hedder i hver enkelt kirkebog, at kirken »i de forløbne to år ingen tiende eller anden vis indkomst, ikke heller rente af sin beholdning nydt eller bekommet formedelst de svenske fjendtlige indfald, og siden varende fejde i samme to år«⁴⁵). Indskrivningen af dette er først sket i 1662, der også var året for revisionen for 1660–62 for samtlige kirker. Denne forvirring skyldes ikke kun krigen, men også at kirkernes midler ved enevældens indførelse blev underlagt en ny administration i stiftsskriveren.

De regnskaber, der er indført i bø-

gerne viser, at udgifterne til bygningsreparationer steg kraftigt, og at de fortrinsvis var koncentreret om de samme ting som i årene efter Torstenssonkrigen. At kirkerne havde været ude for ødelæggelser er ubestrideligt, men også i dette tilfælde opstår der problemer med at afgøre, i hvor høj grad krigen var den direkte årsag til istandsættelserne, og besvarelsen af dette spørgsmål vanskeliggøres yderligere i denne situation af den omtalte administrationsomlægning, hvorved formuleringen af regnskaberne blev mere formel, således at der medtoges færre enkeltheder. Men også i dette tilfælde må det antages, at reparationsudgifterne skyldes dels ødelæggelser i krigen, dels almindeligt forfald i krigsårene.

Uanset hvilke retningslinjer, der lå til grund, anvendtes alle kirkernes indtægter på bygninger og inventar. Der synes ikke at have været tale om, at der opsamledes kapital blot for at skabe en beholdning, således som tilfældet synes at have været i visse kirker i Koldinghus len⁴⁶). Hovedretningslinjen for den nærmere fordeling i anvendelsen af de uvisse udgifter ser ud til at have fulgt den praksis, at bygningernes vedligeholdelse prioriteredes højere end anskaffelse af inventar, hvilket da også var i overensstemmelse med den forordning om kirkernes indkomst og bygning, der udstedtes den 12. september 1621⁴⁷), og som bl. a. sagde, at kirkernes mur, tag, døre, vinduer etc. skulle holdes ved lige før andre bekostninger foretoges⁴⁸). Den følgende gennemgang af kirkernes inventaranskaffelser skal

forsøge at klarlægge, om man i Skanderborg len var i overensstemmelse med disse retningslinjer, såvel før som efter 1621, samt prøve at give en lidt nærmere beskrivelse af dette inventar.

Inventaranskaffelse

»Inventarium indføres først i regnskabet, at det er beholden, og derhos det, hvormed inventarium forbedres eller forringes«⁴⁹). Således lyder recessens bestemmelser i 1643 vedrørende kirkernes inventar, men af regnskabsbøgerne fremgår det, at inventarlisten også opføres før denne bestemmelses ikrafttræden, og tilsyneladende har lensmandens administration ikke set nogen grund til at ændre den allerede fungerende praksis i 1645⁵⁰). Listerne er nemlig ikke – hverken før eller efter 1645 – opført i begyndelsen af regnskabsbøgerne, men er forskellige år indskrevet mellem regnskaberne i disse, og tidspunkterne for indskrivelserne er for samtlige kirker: 1616⁵¹), 1632, 1646 tillige med 1660 for Bryrups vedkommende. Tilføjelser viser dog, at man – også før 1645 – bladede tilbage til den sidst opførte liste og indskrev eventuelle ændringer i inventaret.

Den tidsmæssige placering af listerne indikerer, at deres udarbejdelse skal sættes i forbindelse med de krige, Danmark var indblandet i i løbet af første halvdel af det 17. århundrede, hvilket forekommer naturligt, da de fleste ændringer af inventaret sker som følge af disse, og det bekræftes af ordvalget i regnskabsbøgerne: »Kirkens inventa-

rium efter de svenske var uddragen og freden blev sluttet⁵²).

En sammenligning af listernes indhold er foretaget for at nå frem til et inventar, der kan betegnes som »obligatorisk« for en kirke, og resultatet er, at dette udgøres af: *Kalk og disk*, oftest af sølv (med efterfølgende angivelse af vægten i lod), men det kunne også være af messing⁵³) eller tin⁵⁴). Desuden medhører både *messehagel* og *messesærk* tillige med et antal *lysestager*, oftest to. Disse var i de fleste tilfælde af messing, men eksempler på træstager findes også. Til »obligatorisk« inventar hørte desuden *alterklæde*, *bibel* og *salmebog* tilligemed *graduale*⁵⁵), *alterbog*, *ligbåre* og *tinflaske* til kirkens vin samt et *skab* eller en *kiste* til messeklæderne. Mere sjældent forekommer en *lutheripostil*⁵⁶) og en *passional*⁵⁷).

I tilknytning hertil vil *prædikestole*, *altertavler*, *skriftestole* etc. blive inddraget, da disse, skønt de ikke er opført i listerne, må falde ind under begrebet inventar. Anskaffelse af disse ting var både en sjældenhed såvel som en ret stor økonomisk belastning, hvorfor regnskaberne kommentarer ved indkøb af dem er temmelig detaljerede, og således en ret god baggrund for en behandling heraf.

I regnskabernes første år er der ingen inventaranskaffelser udover en alterbog til Ousted kirke i 1606; men i perioden mellem 1610 og 1630 forekommer der en hel del, hvoraf de mest betydelige skal fremdrages: Lundum kirke, der er den, der i hele perioden har de største udgifter til inventar, be-

gynder i 1611 med at lade en ny »kirke-tavle« male »med guld og anden farve«, hvilket varede 6½ uge for en maler og hans svend, og betød en udgift på 51 daler og 8 skilling. Arbejdet var skyld i, at den gæld, kirken i forvejen havde, voksede betydeligt, og det er et af de meget få eksempler på, at der afholdtes en større udgift til inventar, når kirken på forhånd stod i gæld til sin værge. Grunden kunne da i dette tilfælde være, at man var midt i en fornyelse af hele altertavlen. Ved revisionen i 1608 havde kirken således et overskud på 12 daler; men i løbet af de to år, hvor udgifterne ikke er specificerede, forvandles dette til et underskud på 36 daler – måske udgifter til udskæring af en ny altertavle. Kirkens altertavle skal nemlig stilmæssigt placeres i begyndelsen af 1600-tallet⁵⁸), og anskaffelsen kan naturligt placeres et par år, før det nye billede blev indsat. Arbejdets varighed i 1611 antyder, at det *kan* have omfattet både udfærdigelsen af et billede samt udsmykningen af den øvrige del af altertavlen.

Den samme fremgangsmåde afspejles i Ousteds regnskabsbog i forbindelse med udskæringen af en ny himmel til prædikestolen. Udskæringen, der foretoges på 54 dage af en snedker, fandt sted i 1617, mens malerens udsmykning af samme himmel først foregik to år efter. Det nøjagtige tidspunkt kan ikke fastslås, kun må det siges at være sket inden for det tidsrum, der lå mellem revisionerne 23.5.1617 og 9.6.1618. Også kirkens prædikestol er dateret til begyndelsen af 1600-tallet⁵⁹), og da den

ikke kun i stil, men også til mindste detalje ligner himlen, er det rimeligt at antage, at de er anskaffet med et ikke alt for langt åremåls mellemrum. Den naturligste rækkefølge ville være, at selve prædikestolen var kommet først, men en sådan omtales hverken før eller efter 1617, hvilket må betegnes som overraskende, for hvis den er anskaffet på »normal« vis, d.v.s. bestilt hos en snedker og/eller en maler, burde udgiften til materialer og arbejdsløn være opført i regnskabet, og hvis den var en forøgelse til kirken, ville den antagelig være nævnt under indtægterne eller i forbindelse med revisionsanmærkningen, en praksis, der forekommer i flere regnskaber⁶⁰). På baggrund heraf synes det som »begyndelsen af 1600-tallet« enten må indskrænkes til årene før regnskabets start i 1604 eller til årene 1608–09, eller også må prædikestolens anskaffelse lægges før århundredskiftet. At dateringen imidlertid ikke ligger langt fra 1617–18 støttes af den førnævnte lighed mellem prædikestol og himmel – og som følge af denne – måske også af det faktum, at der i prædikestolen er udskåret et »P« samt et kors. Dette »P« kan være en snedker-signatur⁶¹), og det kan muligvis stå for Peder Snedker, den håndværker, der udskar himlen i 1617. Derfor er 1608–09 en sandsynlig datering.

Også i Tønning kirke er der eksempel på en større nyanskaffelse i samme periode. I 1612 købes en ny altertavle, lavet af maleren i Rye, og hvis samlede anskaffelsessum beløb sig til 61½ daler og 28 skilling. Det ser således ud til, at

flere af kirkerne i disse år enten har fået repareret altertavler, prædikestole eller dele heraf, eller har erhvervet helt nye (tillige med Rye i 1617). Det forekommer ikke usandsynligt, at alle kirker, der på nogen måde havde råd, inden for få år fik tilladelse til anskaffelser af den art, da de forskellige kirkers lokale repræsentanter såsom sognemænd og kirkeværger, når først en tilladelse var givet, kunne lade sig lede af prestigemæssige grunde.

Inventaranskaffelserne vedbliver at præge regnskaberne helt til omkring 1630, dog med overvægt i de lidt mindre økonomisk krævende indkøb. F. eks. købte alle kirkerne – Ousted dog undtaget – messesærke, således bl. a. Lundum i 1622, tillige med et af årene 1627–29; den første kan være stjålet eller ødelagt i krigen. Bryrup kirkes nye messesærk købes i 1626, i hvert fald i følge en tilføjelse i 1616-inventarlisten, i regnskabet står der messehagel; men da en sådan lige var anskaffet året før, er der sandsynligvis tale om en skrivefejl for messesærk i 1626-regnskabet. Den messehagel, Bryrup kirke købte i 1625, beskrives indtil mindste detalje, hver ting, der er medgået til syningen, opregnes, som f. eks. 7 alen blommet fløj, 5½ alen dvællik⁶²), og en smal guldknipping; udgifter til dette, tillige med vognleje for at hente varerne i Horsens samt løn til skrædderen beløber sig til i alt 50 daler, 1 mark og 2 skilling; men denne udgift synes at have været nødvendig, da den forrige messehagel allerede i 1616-inventaret var betegnet som »gammel og slidt«.

Om det øvrige inventar må siges, at der i Tønning i 1615 foretages en mindre reparation af kalk og disk, mens Lundum i 1623 bekoster 18 daler på nyanskaffelse af dette, på i alt 24 lod sølv; det hidtidige havde været af messing⁶³). Desuden anskaffedes der perioden igennem et større antal alterbøger, gradualer samt alterklæder jævnt fordelt i alle kirkerne, og det har tilsyneladende ikke været vanskeligt for nogen af kirkernes værger at opnå tilladelse til fornyelser eller istandsættelser af in-

ventaret i disse år. I 1624 betalte Ousted kirke således 16½ daler »med lensmandens bevilling« til Jens Maler i Horsens »for en tavle i kirken at formåle«. Det er et af de få tilfælde, hvor lensmandens indflydelse er nævnt direkte i regnskabsbøgerne; men man må gå ud fra, at hans tilladelse har været nødvendig også for de øvrige udgifter, om ikke i alle tilfælde, så dog for beløb af en vis størrelse. I denne periode, hvor inventaranskaffelserne indtager en så fremtrædende plads i regnskaberne, sy-

Voerladegård kirke, Tyrsting herred, set fra syd. Den store hvidkalkede kirkes ældste del består af absis, kor og skib fra romansk tid, overvejende bygget af frådsten med en del rå kamp og al. Kor og skib har under gesimserne en rundbuefrise. I sengotisk tid er der over skibets sydvestlige hjørne bygget et tårn i skibets halve bredde, således at den sydlige halvdel af skibets oprindelige vestmur indgår i tårnets vestmur. Våbenhuset mod syd er opført af munkesten i krydsskifte og er antagelig fra begyndelsen af 1600-årene. Postkort fra 1907. Statsbiblioteket, Århus.

nes bevillinger hertil ikke at have været noget problem.

1630erne er tidligere omtalt som de år, kirkernes økonomiske situation som følge af store bygningsreparationer var den dårligste i hele den undersøgte periode. Men hvorledes var forholdet omkring inventaranskaffelse i dette tiår? Dette spørgsmål lader sig forholdsvis let besvare: Bortset fra Voerladegård kirkes erhvervelse af en ny messesærk i 1637 »efter at den forrige var forslidt« er der overhovedet ikke bekostet noget inventar til såvel Bryrup, Tønning, Ousted som Voerladegård kirker. Det betød sandsynligvis, at udgifter til bygningsreparationer var så nødvendige, at det var påkrævet helt at koncentrere sig om dem. Lundum kirke er tidligere betegnet som en undtagelse, da dens bygningsudgifter nok var betydelige, men ikke nær så store som de øvrige kirkers, og dens økonomi derfor mindre anstrengt; denne kirke har da også mindre udgifter til reparation af kalk og disk samt til to poser til at »forvare det udi«. Imidlertid har samme kirke et par ekstraordinære udgifter som følge af tyveri; 1633: »Købt til en ny messesærk, efter at den forrige af en forbandet tyv blev bortstjålet, 14½ alen lærred til 6 daler«. Året efter har der igen været en tyv i kirken: »Købt af velbårne frue Birgitte Brockenhus på Urup⁶⁴) en messehagel af rødt fløj, efter at den forrige var bortstjålet, og er hende givet derfor 20 daler«, samt senere i samme regnskab »til fortæring og vognleje for to rejser til Randers og to rejser til Viborg anlangende kirkens

messehagel, som blev bortstjålet, 10½ daler«⁶⁵). Som følge af sin ret gode økonomi er kirken dog i stand til at klare disse udgifter uden at sætte sig i nogen videre gæld. Til slut bør det nævnes, at Tønning kirkes 1639-regnskab ved revisionen har fået følgende tilføjelse: »Anders Jensen, i Tønning herredsfoged, har udlovet nu med det første på sin egen bekostning at skal lade gøre en god forsvarlig prædikestol i kirken for sit og sin hustrus leirsted«, og Anders Jensen bevidner ved egenhændigt at underskrive, at han vil holde dette løfte. Hvornår dette skete, siger regnskabsbogen intet om; men af en indskrift på prædikestolen fremgår, at det var i 1642⁶⁶). I et af årene 1643–45 opsattes en himmel over denne prædikestol. Den er ligeledes en foræring, nemlig fra Morten Lauridsen i Gammelstrup⁶⁷).

I øvrigt var 1640erne først og fremmest præget af, at landet som nævnt endnu en gang blev besat af en fjendtlig hær. For kirkerne betød det udgifter til nyt inventar, heriblandt til nye alterklæder og messesærke. Sidstnævnte blev »bortstjålet« af både Lundum, Tønning og Ousted kirker; men udgifterne til fornyelse heraf var dog ret begrænsede. Værre var det, at også kalk og disk blev stjålet i Ousted kirke, hvor man som følge af en del andre store udgifter i disse år først i 1648–49 havde råd til at anskaffe nyt af sølv – til 24 daler og 1 mark – mens man i de mellemliggende år havde benyttet kalk og disk af tin til 1 daler indkøbt umiddelbart efter, at det oprindelige blev fjernet, da det jo

ikke kunne undværes ved gudstjenesten. I det hele taget synes Ousted kirke at være blevet ramt hårdere af krigen end de øvrige, og forklaringen på, hvorfor så meget inventar blev stjålet, giver regnskabsbogen selv i 1646–47: »Givet Jens Mikkelsen, kleinsmed i Horsens for kirkens kiste at beslå med bånd, hængsler og en dobbelt lås for, som kirkens klæder forvaredes udi, eftersom den til forn var uden beslag og derfor kalk, disk og messeklæder af fjenderne borttagen«.

Desuden foretages der i 1640erne nogle få andre fornyelser af inventaret, f. eks. af alterbøger, gradualer og ligbårer. Om disse skal sættes i forbindelse med fjendernes tilstedeværelse eller almindelig slitage, er vanskeligt at afgøre. Umiddelbart må det antages, at fjenderne ikke i første række har interesseret sig for disse ting, men ødelæggelsen kan naturligvis alligevel være sket i forbindelse med deres voldelige fremfærd i kirkerne.

Ved udgangen af 1640erne synes krigens ødelæggelser at være udbedrede både for bygningernes og inventarets vedkommende, og på denne baggrund er 1650erne tidligere karakteriseret som en økonomisk ret god periode. Regnskaberne herfra viser, at der blev foretaget en hel del mindre samt enkelte større inventaranskaffelser; blandt de mindre kan fremhæves alterklæder, gradualer samt reparationer af kalk og disk, tillige med en ny messesærk til Lundum kirke som følge af, at denne endnu en gang bestjæles. Desuden anskaffede samtlige kirker nye bibler i

årene 1655–57 »efter kongelig majestæts brev«. Blandt de større udgifter var Tønning kirkes bekostning i 1654 – efter at den det foregående år har haft et overskud på 116 daler – på ikke mindre end 50 rigsdaler⁶⁸⁾ for at lade Satcharias Philip Contrafeier⁶⁹⁾ af Odense »staffere og formale« prædikestolen og himlen derover. Bryrup kirke giver i 1655–56 to malere fra Skanderborg 30 daler for at »staffere« altertavlen, ligesom Ousted kirke i 1654 anskaffede en ny messehagel til 47 daler. Erhvervelse af inventar indtog således en ret fremtrædende plads blandt udgiftsposterne i disse år; men fra 1657 og perioden ud satte svenskekrigen sit præg i regnskabsbøgerne, således at vægten igen kom til at ligge på reparationer, foretaget som følge af fjenders hærgen, og de har stort set været koncentreret om de samme ting, som tidligere er opregnet: istandsættelser af kalk og disk samt indkøb af nye messesærke og alterduge, men også andre og mere alvorlige ting, som f. eks. en ny messehagel til Lundum kirke, som præsten indkøbte i Horsens for 28 daler og ½ mark, eller en omfattende reparation af Bryrup kirkes prædikestol, »som fjenderne havde sønderslagen«.

Konklusion

Ses de to afsnit om bygningsreparation og inventaranskaffelse i sammenhæng, synes hele perioden at have været opdelt i mindre afsnit, inden for hvilke man har koncentreret sig om den ene af de to udgiftsgrupper. De allerførste år indtil 1608 har kun mindre udgifter til

reparationer. I årene 1608 og 1609 er der imidlertid afholdt store uvisse udgifter, som beklageligvis ikke kan bestemmes nærmere. I Voerladegård synes der at have været tale om blyreparationer, mens der for flere andre kirker, bl. a. Lundum og Ousted peges i retning af større inventaranskaffelser. f. eks. af altertavle og prædikestol. Erhvervelsen af disse ting vedbliver at præge regnskaberne helt til 1630, og i hele denne periode må man sige, at køb af inventar har en fremtrædende plads blandt regnskaberne uvisse udgifter. Fra kejserkrigen bliver situationen den modsatte. Det følgende tiår viser meget store bygningsreparationer – så store at alle kirker bringes i gæld – mens der kun er ganske få og ubetydelige udgifter til inventar. Da krigen ikke synes at have haft nogen væsentlig indflydelse på disse udgifters omfang, må det antages, at de store inventaranskaffelser i årene 1610–30 har betydet en forringelse af bygningernes stand, således at man nu helt har måttet koncentrere anvendelsen af kirkernes midler om disse. Det kunne da se ud, som om man ikke i Skanderborg len har taget forordningen om kirkernes indkomst og bygning helt så bogstaveligt gennem 1620erne, eller måske har man – hvis der har været mangler på både bygninger og inventar – valgt at bringe inventaret i acceptabel stand først og derefter koncentreret sig om bygningerne.

Anskaffelse af inventar må selvfølgelig ikke kun betegnes som en luksuspræget udgift. I flere tilfælde må dette siges at være ligeså nødvendigt som ved-

ligeholdelse af bygningerne. Det ses tydeligt ved istandsættelserne i forbindelse med krigene, hvor f. eks. kalk, disk og messesærk anskaffedes som noget af det første, hvis det var blevet ødelagt eller stjålet. I andre situationer, som f. eks. »formaling« af altertavle er nødvendigheden straks sværere at gennemskue, idet regnskaberne ordvalg ikke tillader at afgøre, hvorvidt en sådan udgift var påkrævet eller f. eks. præget af kirkeværger og sognemænds ønske om en veludstyret kirke.

1640erne var stærkt påvirket af Torstenssonkrigen. Det inventar, der var blevet stjålet, fornyedes, og det ødelagte repareredes, men først efter bygningernes istandsættelse. Udgifterne hertil var omfattende.

Som følge af en tilsyneladende manglende konsekvens i ordvalg og formuleringer er det imidlertid umuligt at afgøre, hvor mange af reparationerne, der er forårsaget af krigen, og hvor mange der skal tilskrives almindeligt forfald.

I 1650erne, da de store istandsættelser var overståede, opnåede kirkerne, på baggrund af at bygningernes stand nu syntes væsentligt bedret, et overskud, som i de fleste tilfælde anvendtes på inventar, og disse udgifter forekommer ikke at være i modstrid med 1621-forordningen, da yderligere vedligeholdelser ikke længere syntes påkrævede.

Den gennemgæede periode afsluttes derefter med endnu en krigs ødelæggelser, og regnskaberne afspejler i den forbindelse de samme forhold som under Torstenssonkrigen, hvorfor problemstillingen i de to tilfælde må blive den

samme, i sidstnævnte dog yderligere kompliceret på grund af administrationsomlægningen i 1660.

Med baggrund i dette ser det således ud til, at retningslinjerne for fordelingen af kirkernes udgifterne har været, at bygningsreparationer prioriteredes højere end inventaranskaffelser (måske med indtagelse af årene 1620–30), således at man må sige, at Skanderborg len stort set var i overensstemmelse med gældende lov. Der findes ingen eksempler på, at nogen kirke har fået lov til at sætte sig i alvorlig gæld som følge af inventaranskaffelser, således som der jævnligt skete ved istandsættelser af bygningerne. Inventarkøb synes snarere at have fundet sted i de år, hvor bygningsreparationer ikke var påkrævede; men i sådanne tilfælde synes tilladelse til køb af inventar til gengæld heller ikke at have været vanskelig at opnå.

Kirkernes håndværks- og handelsmæssige forbindelser

Dette afsnit vil med baggrund i de netop opstillede retningslinjer for bygningsreparationer og inventarkøb behandle de håndværkere og handelsfolk, som kirkerne kom i kontakt med. I tilknytning hertil skal jeg komme lidt ind på de omkringliggende købstæder, kirkerne kom i forbindelse med. Spørgsmålet, om hvilke håndværkere, der kom til kirkerne, hvor tit de måtte tilkaldes, og hvorfra de kom, samt om, hvor man

handlede, vil blive søgt besvaret ud fra regnskabernes beskrivelser.

Købstæder

Egnens største byer, Århus og Horsens, havde begge været inde i en ret betydelig fremgangsperiode, der havde strakt sig helt fra roens genoprettelse efter Christian den Tredjes tronbestigelse til kejserkrigens udbrud; men begge kom til at lide hårdt under de mange krige i det 17. århundredes første halvdel, og de stagnerede som følge deraf i den efterfølgende tid. Det billede, regnskabsbøgerne giver af dem – især af Horsens, med hvilken kirkerne havde den livligste forbindelse – er et billede af to ret betydelige byer, hvor der tilsyneladende har været et stort antal håndværkere og handelsfolk, og man må da også gå ud fra, at Århus og Horsens havde henholdsvis 3–4000 og 2000 indbyggere omkring 1645.⁷⁰⁾

Beskrivelsen af de to mindste købstæder Rye og Skanderborg rejser imidlertid flere og mere interessante problemer, idet det ofte betvivles, om de i det hele taget havde status som købstæder på dette tidspunkt. Deres situation kan opstilles som en modsætning, idet Skanderborg må betegnes som en by i fremgang, mens Rye, der i middelalderen havde været en ret anseelig købstad og endnu i 1534 var stedet, hvor den jyske adel samledes for at vælge Christian den Tredje til konge, omkring århundredeskiftet 1599–1600 synes at have været i stærk tilbagegang.

Om Rye siger Peder Hansen Resen⁷¹⁾ i 1667 i sit danske atlas, at den »havde fordem byrettigheder ligesom andre købstæder, men nu er den landsbygagtig, som den blev efter en ildebrand, hvori hele staden og med den også dens rettigheder brændte, for efter denne ulykke kunne den ikke mere rejse sig til sin tidligere værdighed«. Hvornår denne brand, og dermed Ryes fald som købstad, skal tidsfæstes, er usikkert, for Rye var udsat for flere store brande i det 17. århundrede, således i 1613, 1628 og 1660⁷²⁾.

Sandsynligvis kan de to første dog lades ude af betragtning, idet man må formode, at Rye stadig har været købstad i 1629, da det jyske købstadsmøde afholdtes her, så Peder Hansen Resen har antagelig tænkt på branden i 1660; men også af andre årsager forekommer 1660 at være det mest sandsynlige år. Mens f. eks. brandene i 1613 og 1628 ikke har sat sig noget spor hverken i regnskaberne eller i andre kilder⁷³⁾, er der fra 1660 flere breve, der fortæller om en for Rye temmelig håbløs situation, heriblandt et andragende om hjælp, udsendt af præsten og kirkeværgerne⁷⁴⁾ samt kongens svar, et åbent brev, hvori han lover denne. Situationens alvor fremgår for det første af, at man i Rye var nødt til at bede om kongens hjælp, og for det andet af brevets indhold, der beretter, hvorledes kirken ikke blot på grund af »militariske udplyndringer« i svenskekrigen var blevet ruineret; men at den ud over disse ødelæggelser var blevet ramt af en ildebrand den 6. september 1660, hvorved klokken, den

øverste del af tårnet og alteret samt alt tømmer og bjælker og noget af selve kirken brændte. Desuden nedbrændte præstegården, og også præsten udsendte et bønsskrift om hjælp, i hvilket lensmanden på Skanderborg bevidnede, at »præsten er ganske forarmet og sognet fast øde«. Kongen bevilgede som nævnt, at både Rye kirke og præsten Lucius Pedersen måtte modtage hjælp fra de kirker i Nørrejylland, der havde råd, og at hele den indtægt, kirken havde, måtte anvendes til genopbygningen. Af regnskabsbogen fremgår det, at dette også er sket.

At denne hændelse den 6. september 1660 skulle have bragt købstaden Rye til fald, forekommer ikke usandsynligt, dels som følge af det omfang, ulykken tilsyneladende har haft, dels på baggrund af, at indbyggerne i Rye i forvejen har været økonomisk dårligt stillede helt fra slutningen af det 16. århundrede og gennem hele det 17. Situationen afspejles f. eks. i, at kongen 26. januar 1583 udstedte et åbent brev, hvori han bevilgede, at beboerne i Rye måtte være fri for landgilde, ægt og arbejde indtil påske 1584, fordi han ved selvsyn havde konstateret, hvorledes det på grund af deres egen forsømmelse er gået tilbage for byen, så han og hans folk hverken kunne få bolig eller staldrum hos dem, så til gengæld for denne bevilling måtte de love at udnytte deres forbedrede økonomiske situation til at istandsætte deres huse og gårde⁷⁵⁾. Senere – 26. november – da kongen havde set, at bygningerne faktisk var blevet forbedrede, udstraktes denne økonomi-

ske lettelse til at gælde endnu et år, dog undtaget ægt og arbejde ved istandsættelsen af kirken. Dette fører ind på kirkenes situation, der på denne baggrund naturligvis heller ikke kunne være særlig god, og eksemplet er kun et blandt mange, hvor kongen måtte befale lensmanden at sørge for, at kirken blev repareret, da den ikke var i stand til selv at bære udgifterne dertil⁷⁶). Det samme ses også af regnskaberne, der viser, at kirken ustandselig stod i gæld til sine værger. Også præsternes økonomiske forhold var særdeles ringe. De kunne end ikke opretholde livet ved deres normale indtægter, men måtte have kronens part af korntienden i både Rye og Vissing sogne⁷⁷), og præsten måtte i 1660 efter branden have hjælp fra kirkerne i både Århus og Viborg stifter⁷⁸). Der synes således ikke at være megen tvivl om, at Rye i denne periode var i endog alvorlig tilbagegang – en tilbagegang, der kan have sin rod allerede i reformationen⁷⁹). Da standsede jo den store valfart, der i den katolske tid havde været til den hellige St. Sørensis kilde, og som vel nok har indbragt byens indbyggere samt kirken gode indtægter. Hver gang byens og kirkens forhold omtales i kancellibreve efter 1550, er det i forbindelse med økonomisk hjælp til indbyggerne og den alt for store kirke. Måske skal købstadsmødet i Rye i 1629 ses som et led i bestræbelserne for at styrke dens vaklende stilling, hvilket senere viste sig at være forgæves.

Derimod var Skanderborg på vej op, og i samme år, som borgerne i Rye

måtte fritages for landgilde som følge af fattigdom – 1583 – udstedte kongen et åbent brev om, at de undersåtter, der boede eller ville bosætte sig ved Skanderborg slot frit måtte drive købmandshandel; ligeledes måtte forskellige håndværkere flytte dertil⁸⁰). Det er begyndelsen til købstaden Skanderborg, der kom til at ligge umiddelbart ved siden af landsbyen Skanderup, men adskiltes fra denne ved et plankeværk. Den nye by kom hurtigt ind i en fremgangsperiode, og dens privilegier bekræftedes både år 1600 og 1648⁸¹). Denne fremgang kunne næppe undgå at ske på Ryes bekostning på grund af de to byers tætte indbyrdes beliggenhed, og at det faktisk blev tilfældet, afspejles i alle seks kirkers regnskaber gennem deres oplysninger om valg af håndværkere. Det viser sig nemlig, at mens Rye er ret pænt repræsenteret som hjemsted for disse i regnskabernes første år, hører man ikke om en eneste håndværker fra Rye efter 1625 (Rye kirkes eget regnskab dog undtaget). På samme tidspunkt begyndte der at komme håndværkere fra Skanderborg. De tog stærkt til i antal de efterfølgende år, og denne situation bevarede sig til undersøgelsens slutning i 1662. Håndværkernes stilling er utvivlsomt tillige begunstiget af slotets nærhed – det har antagelig bragt dem en del arbejde. På dette tidspunkt var det almindeligt, at lensmændene blandt deres stab af tjenestefolk også beskæftigede et antal håndværkere, hvilket sprogligt udtrykkes i vendingen: håndværkere, boende »for« gode mænds gårde⁸²). Flere eksempler herpå er da

også at finde i regnskabsbøgerne, bl. a. Rasmus Ibsen murmand, boende for Skanderborg.

Skanderborgs stilling blev yderligere styrket, da de markeder, der hidtil havde været afholdt i Rye, flyttedes hertil. Tidspunktet for flytningen synes tvivlsomt; af nogle angives det som værende 1683⁸³), men da oplysningen herom også findes hos Peder Hansen Resen, hvis værk for dette områdes vedkommende er skrevet 1667⁸⁴), må flytningen være foretaget før det år. Resen fortæller desuden, at det skete på Christian den Fjerdes bud, hvilket altså vil sige før 1648. Et kancellibrev fra Christian den Fjerde, der kan bekræfte Resens påstand, har ikke kunnet findes. Med hensyn til handel i almindelighed synes ingen af de to byer dog at have indtaget nogen særlig fremtrædende position, vel af den simple årsag, at de begge ligger inde i landet, og derfor selv, ligesom kirkerne i de omliggende landsbyer, måtte hente deres materialer i kystbyerne – og blandt disse først og fremmest Horsens.

Håndværkere

Som omtalt blev der foretaget en række forskellige reparationer på kirkerne, og blandt regnskabsbøgernes udgiftsposter findes en ofte ret detaljeret beretning om, hvad der repareredes, hvem der udførte arbejdet, samt hvad kirken måtte betale derfor. Derved gives et ret godt indblik i, hvor mange håndværkere, der kom til kirkerne, hvilket fag, de repræsenterede, samt hvor de kom fra.

Blandt udgifterne er der tre forskellige poster, der kan fortælle noget om håndværkerne ved kirkerne, og de er anvendt til opstillingen af skema II, som der generelt henvises til. Det er A. Selve beretningen om, hvad der er lavet på kirken, der, hvis der er tale om større bygningsreparationer, oftest også indeholder navnet på den håndværker, der udførte dem, f. eks. »Givet Hans Murmand i Horsens for han selvferde har færdiget kirken rundt omkring. Desligeste våbenhuset inden og uden at forfærdige; sammeledes for en ny gang at brække op i hvælvingen til klokken, og andet adskilligt mere arbejde, han der på kirken har gjort, og er derfor ham givet efter den fortingning, med ham er gjort – 9 daler«. B. Udgift til vognleje, der oftest indeholder oplysning om, hvor mange vogne kirken lejede, og om på hvilken strækning de skulle anvendes, således at håndværkerens hjemsted vil fremgå af denne udgiftspost, hvis ikke det som i det lige nævnte eksempel er anført i selve beretningen, f. eks. »til vognleje af to vogne, der hentede murmanden med hans folk og redskaber i Horsens – 1 daler, og 1 daler af to andre vogne, der førte dem hjem igen«. C. Udgifter til kost til håndværkeren, der kan fortælle noget om arbejdets omfang, da den i de fleste tilfælde meddeler, hvor længe pågældende håndværker opholdt sig ved kirken, f. eks. »holdt dem til kost i 18 dage, om dagen på enhver til øl og mad $\frac{1}{8}$ daler – 9 daler«⁸⁵). Disse tre eksempler fra Bryrup kirke viser regnskaberne, som de ser ud, når de er fyldigst.

Desværre giver de ikke altid så mange oplysninger, idet nogle udgifter – især for de første år – blot siger »givet en tømmermand for kirkegårdslågerne at færdiggøre, eftersom de var sønder. Arbejdsløn i 1 dag og søm – tilsammen 20 skilling«⁸⁶). Der findes i dette tilfælde ingen udgifter til kost og vognleje. Det kan betyde, at der var tale om en lokal håndværker; men at disse udgifter ikke er med, berettiger ikke altid til denne slutning, hvilket kan belyses af et eksempel fra Rye kirke, hvor man betalte en glarmester selvanden i fem dage, og havde udgifter til kost til ham ligeledes i fem dage, men ingen vognleje i regnskabet⁸⁷). Der er ingen basis for at antage, at denne glarmester har været lokal, da man i så tilfælde sikkert ikke ville have haft udgift til kost til ham. Disse mere mangelfulde oplysninger vedrørende håndværkerne kan dog udnyttes i en anden sammenhæng, hvor det drejer sig om at overskue hvad og hvor meget, der er repareret på den enkelte kirke. Oplysninger af denne art er i skema II markeret med et X! men i den efterfølgende sammenligning mellem de seks kirker er de alle udeladt, og kun de medtaget, der nævner både navn og hjemsted. Denne fremgangsmåde udelukker samtidig en anden gruppe folk, der har været beskæftiget ved kirkerne, nemlig de såkaldte plidskarle, lokale arbejdsmænd, der foretog de mere almindelige og ukomplicerede reparationer, hvortil der ikke krævedes nogen faglig indsigt. F. eks. findes der blandt udgifterne utallige poster, der lyder »givet en plidskarl for en del af kirke-

gårdsmuren at oplægge, som var nederfalden – 12 skilling«. Disse oplysninger kan ligeledes anvendes til at komplettere billedet af det, der blev bygget og repareret på kirken. Skema II er således fremkommet ved at indtegne oplysninger fra de tre udgiftsposter for hvert år, de er nævnt i regnskaberne, og skemaerne viser for hver enkelt kirke foruden hvilke håndværkere, der kom til kirken, hvor tit der kom en fra hvert fag, hvor længe han arbejdede samt – vigtigst i denne sammenhæng – hvor han kom fra, idet man måske, hvis man kan bestemme den radius, inden for hvilken kirkerne hentede sine håndværkere, kan sige noget om, hvor langt omkring kirkerne har haft forbindelser, eller snarere hvor langt omkring det har været nødvendigt at have forbindelser.

Gruppen af professionelle håndværkere, karakteriseret ved navn og bopæl omfatter smeden, »tømmermanden«, blytækkeren, »murmænden«, snedkeren og glarmesteren, der alle optræder jævnligt i regnskabsbøgerne, samt mælleren, guldsmeden og skrædderen, der nævnes noget sjældnere. Inden en nærmere behandling af disse håndværkeres hjemsteder skal der indskydes en kort passus om, hvad lovgivningen foreskrev herom, da der var ganske bestemte retningslinjer for, hvor håndværkere måtte bosætte sig. Det fremgår af den Koldingske Reces: »Item skulle alle embedsmænd, som er bosat på landet, drage ind udi købstæderne, og der bygge og bo, undtaget grovsmede, tømmermænd, murmestre, skindere og skræddere, der syr vadmel⁸⁸).

De i regnskaberne forekommende håndværkere kan herefter opdeles i tre grupper: I *første gruppe smeden og tømmermanden*, der altså havde tilladelse til at bo på landet. Hvor de, der arbejdede ved kirkerne i Skanderborg len, rent faktisk kom fra, skal søges belyst ved et par eksempler. De smede, der gennem årene var beskæftiget ved Lundum kirke, er alle hentet fra Lundum eller det nærliggende Lund, mens tømmerne hovedsagelig kom fra det lige så nærliggende Nim. Ved Rye kirke er der faktisk kun tale om lokale folk, og for Voerladegårds vedkommende hentes smedene fra Vissing og tømmerne fra Dørup, Vinding eller Gantrup, altså i alle tilfælde inden for meget små afstande. Man må altså gå ud fra, at smede og tømmer fandtes i om ikke hver eneste landsby i kirkernes nærhed, så dog inden for en meget begrænset radius. For smedenes vedkommende gælder dette dog kun grovsmedene, for i de få tilfælde, der er brug for en kleinsmed hentes han fra enten Horsens eller Skanderborg.

Den tredje af de håndværkere, der er repræsenteret i regnskaberne, og som havde ret til at bo uden for købstæderne, er *murmanden*; men de murmænd, som omtales, er nogenlunde lige fordelt mellem købstæder og landsbyer; der er slet ikke tale om, at deres bopæl er begrænset inden for de allernærmeste småbyer, hvorfra smedene og tømmerne hentedes, så derfor må murmanden placeres i *anden gruppe* sammen med *snedkeren, blytækkeren og glarmesteren*, håndværkere, der alle hentedes et stykke fra kir-

ken, oftest fra købstæderne. I hvert fald viser regnskaberne betydelig større geografisk spredning inden for denne gruppe, og at der optræder relativt færre lokale murmænd, end man kunne forvente, skyldes antagelig, at landsbyerne ikke har udgjort et tilstrækkeligt grundlag for disses eksistens⁸⁹).

Formodningen om, at der i det hele taget ikke var særlig mange håndværkere – specielt ikke i de mindre landsbyer – støttes af den kendsgerning, at det ret tydeligt ses af regnskaberne, at en stor del af håndværkerne vendte tilbage mange gange ved alle kirkerne, hvilket vil fremgå af en sammenligning af skemaerne inden for gruppe II. Tages murmændene som eksempel, ses, at seks af disse: Jens, Hans (Johan) og Anders, alle i Horsens, samt Rasmus i Østbirk, Peder i Nørhoved og Rasmus i Skanderborg nævnes gentagne gange, og det må siges at være et meget ringe antal, når man tager i betragtning, at det drejer sig om et tidsrum på 60 år. De er kun suppleret med forskellige lokale folk, især i den sidste del af perioden, vel fordi der da var kommet flere håndværkere (se senere). Det ringe antal håndværkere i regnskaberne kan måske også skyldes, at lensadministrationen bestemte, med hvem der skulle tinges, og således valgte de samme håndværkere til alle kirkerne. Dette problem skal dog blot nævnes her, men tages op i sin helhed senere.

Af de snedkere, der er nævnt med både navn og bopæl, kom kun tre af i alt otte forskellige fra købstæderne, idet man må gå ud fra, at den Chresten

Snedker fra Skanderup, der omtales i både Lundums og Ousteds regnskaber i 1631, var den samme som Chresten Snedker i Skanderborg, der arbejder ved Voerladegård kirke ligeledes i 1631. Købstaden Skanderborg og landsbyen Skanderup lå som nævnt med meget lille indbyrdes afstand, kun adskilt af et plankeværk, og det er sandsynligt, at mange håndværkere i Skanderup har haft borgerskab i Skanderborg, tilsyneladende altså Chresten Snedker, mens de to øvrige Niels Snedker og Knud Nielsen (måske far og søn) begge har boet i Horsens⁹⁰). De resterende fem har efter regnskaberne at dømme boet i landsbyerne på trods af recessen. Sådanne overtrædelser findes der mange eksempler på både blandt snedkere og andre håndværkere⁹¹). Overtrædelserne kan måske også forklares ved, at håndværkerne har haft borgerskab i byerne, men alligevel virket i landsbyerne, hvilket forekommer at være en sandsynlig forklaring, da det ser ud til, at den overvejende del af de folk, der optoges i de jyske byers borgerskabsprotokoller på denne tid kom fra disse købstæders naturlige opland⁹²). Antallet af snedkere, der har boet i landsbyerne, har dog sikkert været større, end det umiddelbart fremgår af regnskabsbøgerne, forud over de allerede nævnte snedkere findes der en del tilfælde, hvoraf det fremgår, at der har arbejdet håndværkere af det fag ved kirkerne; men da der hverken forekommer udgifter til kost eller til vognleje, er det sandsynligt, at også de har været lokale. Med hensyn til snedkernes arbejde må man

sige, at det i de fleste tilfælde bestod i at reparere eller udskifte kirkestole og -døre; men herudover findes der et par mere interessante arbejder, bl. a. et fra Bryrup kirke, der i 1630 bekostede 7 mark på »en stol til de bandte folk at stå udi«, desuden et fra Ousted, der viser, at man, selv når der var tale om snedkerarbejde på det kunstneriske plan, kunne vælge en lokal mand, som i 1617, da Peder Snedker fra Horndrup arbejder i 54 dage for at udskære en himmel over prædikestolen. Dette arbejde har tilsyneladende været meget omfattende, og da himlen skulle hænges op i kirken, måtte der hentes seks plidskarle til hjælp.

Som hjemsteder for de *blytækkere*, der nævnes, angives, som man kunne vente, købstæderne Horsens, Århus, Skanderborg og Rye, men tillige Randers samt landsbyerne Nørre Snede, Gedved, Serridslev, Ørridslev, Tvenstrup og Hatting, hvilket må betegnes som bemærkelsesværdigt, da man på forhånd måtte antage, at behovet for blytækkere var ret begrænset, fordi kun kirker og bygninger af lignende art havde blytag.

For Gedveds vedkommende nævnes Rasmus Jacobsen en gang, og en blytækker af samme navn desuden en del gange i forbindelse med både Serridslev og Ørridslev. Skønt der ikke er store variationer i personnavnene i det omhandlede tidsrum, og det pågældende navn må siges at være yderst almindeligt, kan det vel alligevel forsvares at antage, at der er tale om den samme person ud fra den formodning, at man

blot har hentet ham fra de tre forskellige steder de pågældende år, og til støtte for denne antagelse påpege de tre landsbyers ringe indbyrdes afstand. Det er da heller ikke helt usandsynligt, at Rasmus Jacobsen kan have boet i enten Serridslev eller Ørritslev, da de mange herregårde på den egn vel nok har været i stand til at underholde en blytækker, især i den sidste del af perioden – hans navn forekommer første gang i 1641.

At Hatting og Tvenstrup nævnes (begge kun en gang) kan måske også tilskrives den omstændighed, at skriveren har anført stedet, hvorfra blytækkeren hentedes i stedet for hans hjemsted, hvad der i øvrigt findes adskillige eksempler på i alle seks regnskabsbøger. Den Jens Pedersen fra Hatting, der omtales i forbindelse med Rye kirke i årene 1643–45, kan være den samme som i samme kirkes regnskab få år efter nævnes som hjemmehørende i Randers (1648–49), og som blot har arbejdet i Hatting, før han tog til Rye for at reparere kirkens tag. Måske har begge de omtalte blytækkere været borgere i Horsens, da der i 1640 ligeledes ved Rye kirke arbejdede to murmænd ved navn Rasmus Jacobsen og Jens Pedersen, og det samtidig påpeges, at blytækkere i mange tilfælde udførte murerarbejde. At Horsens kan have været Rasmus Jacobsens egentlige hjemsted, synes også at fremgå af sammenhængen i Tønning kirkes regnskab fra 1641, der lyder: »Fornøget og betalt Rasmus Jacobsen, blytækker i Horsens . . .«, men da denne blytækker ikke findes i Horsens bor-

gerskabsprotokoller⁹³), er det umuligt at konstatere, om det er den samme håndværker, der er tale om. At Kolding-recessen kunne give anledning til optagelse af en del pro forma borgerskaber, er måske netop aktuelt med hensyn til blytækkerne, idet udøvelsen af deres erhverv betød en ikke ringe fare for brand. Derfor har man sikkert helst villet undgå deres virke i byerne, og det afspejler sig da også i regnskaberne ved, at smeltning af bly ved tagreparationer altid foregik på stedet – i behørig afstand fra kirken – så et fast hjemsted i en by har sandsynligvis ikke været så påkrævet for en blytækker som for andre håndværkere, hvis erhverv krævede et fast værksted.

Rye har trods sin vakkende stilling været hjemsted for en blytækker, Jacob Olufsen, der nævnes i alle regnskaber med undtagelse af Lundum. Det tyder på, at han har været kendt og benyttet på hele egnen, ja endog længere omkring, idet han også nævnes i to regnskaber fra Vejleegnen: Sindbjerg og Hvejsel. Han omtales sidste gang i 1619 og efterfølges tilsyneladende af Peder Jacobsen (måske hans søn); men efter 1624 forekommer der ikke flere oplysninger om blytækkere i Rye, heller ikke i Rye kirkes eget regnskab. Samme år nævnes første gang både en Jens Eriksen og en Jens Johansen fra Skanderborg.

Behovet for *glarmestre*, de sidste håndværkere, der skal omtales i denne gruppe, har ligeledes været ret begrænset – især på landet, hvor kun kirker og herregårde havde glastruder på dette

tidspunkt⁹⁴). Samtlige i regnskaberne omtalte glarmestre hentes da også i købstæderne, og blandt disse først og fremmest fra Horsens og Århus, hvorfra de kommer 23 gange ud af de i alt 34 gange, de er nævnt i forbindelse med de seks kirker. I de øvrige tilfælde er hjemstederne Vejle, Skanderborg/Skanderup og Rye. Om glassets specielle betydning for denne egn, se bilag I, s. 106.

Om disse glarmestre – som om de øvrige håndværkere, der er omtalt i gruppe II, kan man generelt sige, at de ikke er omtalt særlig ofte i de første år, fra hvilke regnskaberne er bevaret; men at antallet øges fra omkring 1625, hvorefter det er ret konstant, (dog stigende i forbindelse med istandsættelserne efter krigene i 1640erne og 1660erne), og der er, især for murmændenes og snedkernes, men også til dels for blytækernes vedkommende tendens til, at der kommer flere lokale folk, mens de fra købstæderne skubbes lidt i baggrunden. Dette kan skyldes, at der på grund af den økonomiske fremgang, der var tale om i årene indtil svenskekrigene, og det deraf følgende tiltagende byggeri, er kommet flere håndværkere i landsbyerne. Det er i øvrigt vanskeligt ud fra regnskaberne at skildre en udvikling inden for håndværkernes virkeområde. Det må blot konstateres, at der er kommet flere lokale folk på bekostning af købstædernes, og det må desuden tages som et indicium for, at man tingede med de lokale håndværkere før end med dem, der hørte hjemme i købstæderne.

Som *tredje og sidste gruppe* skal omtales de i regnskaberne mere sjældent

forekommende håndværkere, som *maleren, guldsmeden og skrædderen*. Skulle man i forbindelse med en af disse, skulle man i følge recessen til en af egnens købstæder, og regnskaberne viser, at dette faktisk var tilfældet. Skrædderen nævnes dog kun tre gange⁹⁵), og alle tre eksempler er uden både navn og hjemsted. I forbindelse med skrædderen har man efter disse eksempler at dømme kun haft, når det drejede sig om syning af messehagel eller alterklæde. Var der tale om at sy en ny messesærk eller – hvad der ofte var tilfældet – at udskifte ærmerne i den gamle, står der blandt udgifterne oftest »betalt en kvinde for fornævnte messesærk at forfærdige«⁹⁶), eller blot »for det at sy«. Denne formulering dækker tilsyneladende over det samme. Til dette arbejde har man haft en af sognets kvinder eller måske en af de lokale skræddere, »der syr vadmæl«.

For de to øvrige håndværkere i denne gruppe gælder det, at de kun nævnes i forbindelse med ret specielle arbejder, der i højere grad må betegnes som kunstneriske end som håndværksmæssige: for guldsmedens vedkommende at forfærdige kirkens kalk og disk eller for malerens at staffere prædikestolen eller altertavlen. Derfor var det naturligvis ret sjældent, at man var i kontakt med disse, og i regnskabsbøgerne viser dette sig ved, at beskrivelsen af deres arbejde er lidt mere detaljeret end normalt, især malerens, hvilket vel nok skyldes, at hans arbejde foregik på stedet under kirkeværgernes opsyn, og oftest i flere dage, mens man ikke havde nogen særlig kontakt med guldsmeden, da hans

arbejde foregik i hans eget værksted. Da materialet om malernes arbejde således er noget fyldigere, vil disse blive taget som eksempel. De to første tilfælde er fra Ousted kirke fra henholdsvis 1619 og 1624, hvor først prædikestolens himmel og dernæst altertavlen bliver malet. I 1619 får man at vide, at arbejdet er udført af en maler fra Horsens, samt hvad det bestod i, nemlig at »forfærdige og formale« himlen over prædikestolen. Desuden oplyses det, at maleren har haft en svend med sig, og endelig at arbejdet har varet otte dage – så længe har kirken nemlig »holdt dem til kost«. For året 1624 siges, at altertavlen er blevet malet af Jens Maler fra Horsens. Navnet var ikke nævnt i 1619; men da regnskaberne – også dem fra de øvrige kirker – fra årene omkring dette tidspunkt kun nævner én maler, nemlig Jens i Horsens, er det ikke usandsynligt, at det også var ham, man benyttede i 1619.

Også Lundum kirke fik sin altertavle malet i begyndelsen af perioden, nærmere bestemt i 1611 af Jesper Maler fra Rye, der gives »hans fortingede betaling for en ny kirketavle at male med guld og anden farve«. Arbejdet varede $6\frac{1}{2}$ uge, og han havde både en svend og en dreng med. Sidstnævnte arbejdede dog kun i 14 dage. Kun seks år efter – i 1617 – blev prædikestolen i Rye kirke malet, dog ikke af den lokale Jesper Maler, men af Jens i Horsens, hvilket virker overraskende, da det falder et par år, førend Ryes nedgang i øvrigt bliver mærkbar i regnskaberne, især i Rye kirkes eget regnskab, hvor de lo-

kale håndværkere optræder i større antal og i længere tid end i de øvrige kirkers. Forklaringen kan være, at førnævnte maler i de mellemliggende seks år er død, og måske har byens stilling allerede på dette tidspunkt været så vaklende, at det simpelthen ikke har kunnet betale sig for en maler at ned-sætte sig dér.

Det næste eksempel, der falder noget senere i perioden, er hentet fra Bryrup kirke, hvor man i 1655–56 har fået prædikestolen malet, og arbejdet er udført af en maler fra Skanderborg. Her nævnes ikke kun malermesterens navn, men også hans svende: »Betalt Laurids Christensen, Sten Winchel, malere, for altertavlen at staffere og formale – 30 daler. For hans og hans svends fortæring, imidlertid der blev arbejdet, $10\frac{1}{2}$ daler«. Desuden »for at hente dem med en vogn i Skanderborg – 6 mark«. At begge håndværkernavne er anførte, må betragtes som usædvanligt, ja det er faktisk ikke forekommet i forbindelse med nogen af de øvrige udgiftsposter. Den normale formulering ville være: »Givet en maler selvanden . . . o.s.v.«.

Efter at disse eksempler har vist, at kirkerne inden for alle de forskellige grupper af håndværkere, der er opstillet, oftest valgte den nærmeste, skal den eneste undtagelse, der findes hertil i samtlige regnskaber fremdrages. Den stammer fra Tønning kirke fra 1654: »Fornøget og betalt Sacharias Philip Contrafeier⁹⁷⁾ af Odense for prædikestolen og himlen derover at staffere og formale, efter med ham oprettet kontrakt – 50 rigsdaler. Hans svend til

drikkepenge 2 sletdaler«. Her er selv den faste formular om fortingning udeladt og erstattet med den i teksten fremhævede kontrakt, og aldrig før er det sket, at nogen håndværker eller kunstner er blevet betalt i rigsdaler. At denne maler fra Odense overhovedet optræder i forbindelse med Tønning kirke, får man forklaringen på senere i samme regnskab: »til vognleje for ham at hente i Skanderborg og føre ham tilbage igen«. Han har da tilsyneladende været beskæftiget på slottet, og Tønning kirke har sandsynligvis af lensmanden fået tilladelse til at lade ham male kirkens prædikestol.

Konklusion

Om håndværkerne og deres hjemsteder kan man med baggrund i dette konkluderende sige, at det område, inden for hvilket kirkerne havde forbindelser, indskrænkede sig til de nærmeste landsbyer og købstæder. Ligeledes ser det ud til, at kirkerne inden for dette område valgte de håndværkere, der boede tættest på, selv i de tilfælde hvor det gjaldt arbejde på det kunstneriske plan. Håndværkernes hjemsteder fordeler sig i store træk efter recessens bestemmelser. De undtagelser, der er, falder især blandt snedkere og murere, og de vidner om, at håndværkerne snarere har fordelt sig, efter som der var indtægtsmuligheder, end efter lovens forskrifter – måske dog efter at have opfyldt disse ved pro forma borgerskaber. Det samlede antal håndværkere, der arbejdede ved kirkerne, må betegnes som ret ringe; men om dette

skyldes, at der simpelthen ikke var flere håndværkere at vælge imellem, eller at lensadministrationen ved fortingningen henvendte sig til de samme håndværkere hvert år, kan ikke afgøres ud fra dette kildemateriale. I periodens løb kommer der dog flere lokale håndværkere, sandsynligvis fordi disses reelle antal er vokset som følge af bedre eksistensmuligheder på landet.

Fagenes indbyrdes afgrænsning

Et andet spørgsmål, der ligeledes rejser sig i forbindelse med kirkernes håndværkere, er, i hvor vid udstrækning der er tale om en afgrænsning af de forskellige fag, der er repræsenteret ved arbejdet, og her fører en gennemgang af regnskaberne til den antagelse, at der ikke var nogen skarp differentiering fagene imellem. Det gælder således, at hvis for eksempel kirkens tårn skulle repareres, sendte man bud efter een håndværksmester og hans folk, og de ordnede derefter alle reparationer, lige fra oplægning af nyt bly på taget og udskiftning af træbjælkerne i klokkeværket til tilmuring af huller i muren og reparation af vinduerne. På trods af enkelte undtagelser må man sige, at hovedreglen er, at man lader een håndværker foretage flere forskellige fags arbejde, i stedet for at indkalde flere håndværkere. Denne påstand skal søges bevist ved hjælp af følgende eksempler, hvoraf det første er hentet fra Lundum kirke: »Givet Rasmus Jacobsen, i Serridslev blytækker, for efterskrevne arbejde, han til kirkens fornø-

denhed gjort og forfærdiget har, som er først nedtagen otte skippund gammel, brøstfældig bly af kirken på den nordre og søndre side og det med 1½ skippund nyt bly omstøbt og forbedret og igen oplagt . . .«. Senere i samme regnskab: »I lige måde givet fornævnte Rasmus Jacobsen for efterskrevne murarbejde, han på kirken gjort og forfærdiget har, først ganske omlagt kirkegulvet, som var optrådt og det forbedret med en del nye mursten, dønniket og kalket våbenhuset inden og uden ganske overalt . . .«⁹⁸). I slutningen af regnskabet er der igen udgifter til denne blytækker, denne gang til blyarbejde, og i en særlig anledning, nemlig som følge af, at taget delvist var blæst af kirken »i den store storm den 13. februar 1650« – en udgift, der forekommer i alle regnskaberne.

De øvrige forhold, hvor noget lignende har gjort sig gældende, kan læses af skema II, ved at samme håndværkers navn i samme år forekommer i flere kolonner, f. eks. Chresten Pedersen i Sneede⁹⁹) og Rasmus i Skanderborg¹⁰⁰). Som disse eksempler viser, var det især murer- og blytækkerarbejde, der omfattedes af dette forhold. Men ikke kun på det håndværksmæssige, også på det kunstneriske plan har der efter regnskaberne at dømme hersket en manglende differentiering. Dette kan belyses af et eksempel fra Tønning kirke i 1612, hvor det er malerens og snedkerens arbejdsfelter, der er tale om, og man må da også konstatere, at netop deres arbejdsområder lå tæt op ad hinanden, når der var tale om arbejde på det rent kunstneriske plan: »Betalt på en tavle udi kirken, som

er givet maleren for samme tavle at lade gøre af hans eget træ, og den på hans egen kost at formale desligeste til vognleje for tømmer at føre til Rye til tavlen, og at hente tavlen derfra igen, udi lige måde til plidsfolk, som har hjulpet maleren at opsætte samme tavle, tilsammen 61½ daler og 28 skilling«. Om formuleringen »samme tavle at lade gøre«, skal opfattes bogstaveligt, således at maleren ikke selv har udskåret tavlen, er måske tvivlsomt; men ordlyden i dette eksempel såvel som i de før omtalte leder tanken hen på, at der muligvis har været tale om en form for entreprise, således at en reparation omfattende flere forskellige fagområder fra kirkens side ved fortingning er tildelt een håndværksmester, der så selv har haft til opgave at finde folk til at udføre det, men kun hans navn er indført blandt regnskaberens udgiftsposter, så man ikke ud fra dette kan se, hvem der i virkeligheden deltog i de enkelte arbejdsprocesser, undtagen måske på ét punkt, nemlig hvor det fremgår, om håndværksmestrene selv medbragte deres egne svende og drenge, eller om de benyttede lokale plidskarle. Dette kan illustreres af et par eksempler, hentet blandt det store antal, hvoraf dette fremgår: »Givet Hans Murmand i Horsens for han selv fjerde har færdiget kirken rundt omkring«¹⁰¹), i modsætning til »betalt en murmand i Grætttrup for en mur at opmure, samt givet en kalkslar og to plidskarle, som hjalp murmanden i 18 dage«¹⁰²). Det fremgår således af regnskaberne, at håndværkerne ikke altid benyttede egne folk; men en nærmere rede-

gørelse for udvælgelse af arbejdere tillader regnskabsmaterialet ikke.

Arbejdets kvalitet

Da udgifter til håndværkere udgør langt størstedelen af kirkernes samlede udgifter og ofte overstiger indtægterne samt i perioder (som f. eks. 1630erne) vender tilbage år efter år, må man få det indtryk, at kirkerne enten var i en meget dårlig forfatning, så de indtægter, der hvert år indkom, næppe var tilstrækkelige til at redde bygningerne fra at styrte sammen, eller at de utallige reparationer, der blev udført, simpelthen ikke var omhyggelige nok – enten som følge af manglende evne eller vilje fra håndværkerens side.

Undersøgelsen af bygningernes stand synes at vise, at disse ikke kunne betegnes for forfaldne. Derfor bliver det nødvendigt at se på regnskabernes udsagn om arbejdets kvalitet. Direkte klager over håndværkerens arbejde findes, omend de er sjældne. I Rye har man således følgende udgift i 1625: »Fortinget med en murmand, som på sin egen kost og med sine egne folk for en meget stor pille at opmure op til kirken på den søndre side...«; men allerede i regnskabet for det følgende år måtte revisionen gøre følgende bemærkning: »Efter at den pille, som forgangne år er opsat, nu igen skal være nederfalden, da skal kirkeværgen tilholde muremesteren den for samme fortingning og betaling igen at opsætte eller og derfor at stande til rette«. Et lignende tilfælde forekommer ved Tønning kirke i 1642–43, hvor et lige udført

murerarbejde »befindes ikke således at være som det sig bør«, hvorfor kirkeværgen opfordres til »at tilskrive muremanden ved lov og ret samme arbejde at gøre forsvarligt på sin omkostning, som det sig bør, efterdi han sin fulde betaling har bekommet«.

Disse to eksempler må dog betegnes som ret enestående for regnskaberne, for ud over et par tilfælde, hvor det gælder oplægning af kirkegårdsmurene, er der ellers intet, der tyder på, at håndværkerne ikke skulle have udført deres arbejde tilfredsstillende ud fra de betingelser, de arbejdede på. Derfor må man sammenfattende sige, at håndværkerne ved de mange reparationer har udført deres arbejde så godt som de muligheder, hvorunder de arbejdede, tillod. De gentagne reparationer må da ses som en følge af manglende evne til effektivt at dæmme op for vejrligets indvirkning på kirkerne, og derfor var de ustandselige småreparationer samt de mere sjældent forekommende gennemgribende istandsættelser nødvendige for at holde kirkerne »ved magt«.

Arbejds løn

Som afslutning på denne undersøgelse af forholdene omkring de håndværkere, der arbejdede ved kirkerne, skal der ses på, hvor meget man tingede om. Derfor skal spørgsmålet om arbejds løn inddrages om end i ganske store træk. Skønt regnskabsbøgerne indeholder et stort materiale til belysning af dette problem, er det alligevel kun vanskeligt anvendeligt, da der må arbejdes med for mange

ubekendte faktorer. I de færreste tilfælde fremgår det klart, dels hvor mange folk en håndværksmester havde med til arbejdet ved kirkerne, dels i hvor mange dage de arbejdede. Disse to spørgsmål er kun besvaret i en række tilfælde i regnskaberne første år indtil 1625, og herefter forsvinder oplysninger herom næsten totalt, hvilket hænger sammen med, at kirkerne fra omkring dette tidspunkt kun i få tilfælde »holder håndværkerne til kost«, – den udgiftspost, hvorpå undersøgelsen af dette emne i første række bygger. Der findes et enkelt kancellibrev, der omhandler aflønning af en murmand på Skanderborg slot; men da hans løn for størstedelens vedkommende betales i naturalier, kan dette ikke anvendes som sammenligningsgrundlag¹⁰³). Sluttelig kompliceres hele dette spørgsmål af de forvirrede forhold, der herskede omkring den danske mønts værdi i netop disse år, hvor Christian den Fjerde ustandselig måtte devaluere¹⁰⁴).

Fra materialet er samlet en række eksempler, der alle er fra perioden mellem 1610 og 1625, og som ved udregninger kan bringes ned til at oplyse, hvor meget en mand tjente på en dag. Først skal nævnes den eneste dagløn, der kan betegnes som sikker, nemlig plidskarlens. Af utallige eksempler fremgår det, at han tjente 12 skilling pr. dag, ikke kun mellem 1610 og 1625, men gennem hele den undersøgte periode. Dernæst kommer de faglærte håndværkeres løn, og tages blytækkerne som eksempel, viser det sig, at daglønnen svinger fra 2 til 5 mark, mens udgifterne til kost til dem svinger mel-

lem 8 og 12 skilling pr. dag. Murmændenes løn ligger tilsyneladende noget lavere, idet svingningerne her forløber mellem 1 og 2½ mark pr. dag. For murmænd tillige med snedkere og tømrere synes den hyppigst forekommende dagløn dog at være 1 mark. Disse tal må tages med forbehold, da det er umuligt at se, hvor mange søndage der er faldet inden for den enkelte arbejdsperiode, hvilket forårsager, at antallet af arbejdsdage ikke med fuld sikkerhed kan beregnes. Desuden kan den ofte forekommende formular: »givet en murmester selvanden« rumme flere muligheder for udlægning, da det ikke kan ses, om det dækker to murmestre eller en murmester og en svend, hvilket vil forandre lønnen. At de udregnede lønninger er så forskellige, kan skyldes sæsonsvingninger, hvilket dog også må forblive en formodning, da regnskaberne ikke noget sted angiver datoer for udførelsen af de reparationsarbejder, der ligger til grund for udregningerne.

Handelsforbindelser

En oversigt over kirkernes handelsforbindelser er opstillet i skema III, der er udarbejdet efter samme retningslinjer som skema II, således at samtlige handelssteder, der nævnes i regnskaberne, er markeret under den vareart, indkøbet har drejet sig om. Står der efter en betretning om, hvilke reparationer der er udført, f. eks. »købt hos Morten Liim i Horsens som til fornævnte arbejde er forbrugt, 14 lispund bly, 30 tagsten, 500 mursten, 9 tønder kalk . . .«, er Morten

Liims navn opført i alle relevante rubrikker¹⁰⁵).

Af skema III ses ud over, hvor ofte man købte varer til reparationer, hvorfra disse varer kom, og det viser sig, at man i næsten alle tilfælde handlede i Horsens. Forklaringen herpå er vel for det første, at det var nødvendigt at henvende sig i en købstad, fordi disse ifølge deres privilegier¹⁰⁶) havde monopol på handel, og for det andet, at Horsens var den nærmeste større købstad. Der har været for langt til Århus, og Skanderborg og Rye har på grund af deres beliggenhed inde i landet ikke haft nogen handel af betydning. At transporten var både besværlig og dyr, ses af det forhold, at det, da varerne i det førnævnte eksempel skulle hentes fra Horsens til Lundum, var nødvendigt at leje 22 vogne, hvilket betød en udgift for kirken på 5½ daler for at fragte varer til en samlet pris af 37 daler.

Ser man nærmere på de enkelte varearter, fremgår det, at bly, jern, søm og kalk på ganske få tilfælde nær købtes i Horsens, mens handelsstedet for tagsten og mursten ikke synes at have ligget så fast. Skønt man stadig må fastholde, at Horsens var det sted, man oftest handlede, findes der flere eksempler på, at stenene også købtes andre steder, f. eks. på Alsted, en herregård i Nørvang herred i Vejle amt, og kirkerne på den egn købte da også i vid udstrækning deres mursten her. Hvorfor man på Skanderborgegnen pludselig tog så langt bort for at købe sine sten, kan give anledning til undren; men en sammenligning mellem udgifterne fra

to kirker, der begge købte mursten et bestemt år henholdsvis på Alsted og i Horsens, kan måske give en forklaring: I 1624 købte Bryrup kirke 120 mursten på Alsted for 1 daler, mens Lundum kirke betaler 5 daler for 400 mursten i Horsens – altså kun 80 sten for 1 daler. Denne prisforskel kan være forklaringen på, hvorfor man i Bryrup tog helt til Alsted, men regnes udgiften til vognleje med i prisen, får man et noget andet billede. I Bryrup betales 1 daler for at fragte 120 sten, mens man i Lundum kun giver 5 mark for transporten af 400 sten. Dette gør, at prisforskellen udjævnes, ja Bryrup kirke kom faktisk til at give en lille smule mere pr. 100 sten. En lignende udregning er foretaget for året 1632, hvor de to kirker igen købte mursten på disse lokaliteter, og i dette tilfælde nås samme resultat. Det synes derfor ikke at fremgå direkte af regnskabsbøgerne, hvad årsagen har været til, at man købte sten på Alsted. Sten er dog også det eneste, der købes på produktionsstedet. Den kalk, alle kirkerne købte, angives hver gang at være Dagbjergkalk; men det hentes kun i ét tilfælde i Dagbjerg, i de øvrige i de sædvanlige handelssteder i Horsens.

Et ganske særligt forhold gør sig gældende med hensyn til mursten i Rye, idet man en overgang solgte sten i stedet for at købe. Årsagen hertil var, at man (som allerede omtalt) i 1637 opnåede tilladelse til at nedrive kirkens korsarme og til at sælge de sten, man derved fik til overs. Af regnskabet fra 1640¹⁰⁷), fremgår det, at der i alt er

udtaget 39.700 sten indtil dette år; men også i de efterfølgende år fortsatte nedrivningen, dog i mindre omfang. Af disse sten solgtes mellem 1637 og -39 i alt 12.850 til »velbårne Laurids Ebbesen på Skanderborg«, og af slotsskrivere Clemend Clemendsen »annammes og oppebæres« 96 daler og 1½ mark for dem. Desuden fortæller samme regnskab, at man solgte 2.000 sten for 18 daler til Chresten Frost, kirkeværge ved Ørridslev kirke, samt at man ellers har »solgt og afhændet til kirkeværger og andre« 6.100 sten til 61 daler. Hvem nogle af disse kirkeværger var, fremgår af et par af de andre regnskaber, f. eks. Voerladegårds, der fortæller, at man i 1639 købte 400 mursten for 4 daler og i 1641 250 sten for 1 daler og 1 mark. Et større antal er solgt til Ousted kirke i 1639 nemlig 2.000 sten for 20 daler. Hvor den resterende part er blevet af, kan desværre ikke ses af nogen regnskaber.

Om handelssteder for træ viser skema III, at Horsens igen var det vigtigste. Træet herfra er dog i udstrakt grad suppleret med træ fra de skove, der lå i kirkernes umiddelbare nærhed. Indsamling af oplysninger med henblik på at undersøge, om træet fra skovene var billigere (hvad der er nærliggende at antage) har vist, at de to ting vanskeligt kan sammenlignes, da det fremgår, at det træ, man købte af de lokale handlende samt i skovene først og fremmest var egetræ, mens det, man hentede fra Horsens, for størstepartens vedkommende var fyrretræ, og prisen på de to træsorter kan næppe uden videre sam-

menlignes. Årsagen til forskellen i træsorter på de to indkøbssteder må søges i den omstændighed, at man på dette tidspunkt endnu ikke havde fyrretræer i de lokale skove. Dette måtte købes i Horsens, hvortil det kom med skib, først og fremmest fra Norge. En væsentligere grund til, at prisen på de to slags træ bliver usammenlignelig, er den, at det træ, man købte i Horsens, var skåret i bjælker eller fjæl, klar til anvendelse, mens det man hentede i skovene var hele træstammer, så man måtte ansætte en savmand eller en plidskarl til at skære det i stykker, hvilket kan illustreres ved et eksempel: »Købt af Oluf Christensen i Åstrup 2 ris-ege, som blev skåren i 7½ tylder fjæl til suefjæl under blyet¹⁰⁸). 4 karle givet for dette arbejde 1 daler, 2 savskærere for egen at skære i fjæl 4½ daler. Vognleje til træet 1 daler«¹⁰⁹). Man kan da spørge, hvorfor kirkerne ikke udelukkende købte deres træ i de nærliggende skove, da den afstand, over hvilken det skulle transporteres, under alle omstændigheder måtte være kortere, og udgifterne til vognleje som følge deraf lavere. Forklaringen herpå skal sikkert søges i den omstændighed, at det ikke uden videre var tilladt at fælde træer i skovene; dette krævede en speciel tilladelse, hvilket fremgår af flere kancellibreve¹¹⁰).

Til den sidste kolonne i skema III, der viser indkøb af inventar, må knyttes den kommentar, at den i modsætning til optegnelserne om de øvrige materialer er ret ufuldstændig, fordi der i de fleste eksempler, der er på anskaf-

felse af enten lærred til alterklæde og messesærke, eller af gradualer og bibler ikke forekommer nogen oplysninger om, hvor man købte de pågældende ting. De få tilfælde, hvor indkøbsstedet er nævnt, er det imidlertid igen Horsens.

Med henblik på at undersøge forskelle i handelssteder nærmere, skal der foretages en sammenligning af skemaerne II og III for at undersøge, om håndværkerne havde nogen indflydelse på valget af handelssted. F. eks. er 1646 det eneste år, man i Lundum købte træ i Underup, ligesom man i Voerladegård kirke 1655–56 både købte mursten i Skanderborg og hentede en murmester derfra. Disse to eksempler kunne måske give anledning til den antagelse, at håndværkerne havde indflydelse på valget af handelssted; men det er tvivlsomt, om der er tale om mere end blot et tidsmæssigt sammenfald. På den anden side viser et eksempel fra Bryrup, hvor man som oftest købte træ i Åstrup, at det eneste år, hvor man beskæftigede en snedker herfra, hentede man det nødvendige træ fra Vinding og Ring. Udover disse tilfælde må man sige, at det ud fra regnskaberne ikke synes muligt at etablere nogen som helst forbindelse – hverken personlig eller geografisk – mellem håndværkere og handelssteder.

En anden sag, som bør nævnes i denne forbindelse er, at flere eksempler viser, at håndværkerne også selv kunne drive handel, og i disse tilfælde kommer de naturligt nok selv med deres materialer. Det gælder Salmand Torbensen i Rye, der i 1648–49 solgte 10 egelæg-

ter til kirken, og derefter udfærdigede »et nyt tømmerværk til en port på den nordre side« samt »en ny rist« samme sted. I det hele taget var det ikke usædvanligt, at håndværkerne selv kom med deres materialer – også selv om man ikke kan konstatere, at de selv har drevet handel. Det gælder f. eks. Hans Glarmester i Horsens for »62 nye vinduer af hans eget tin, bly og glas at gøre, som i kirken er indfaldet. Item 49 vinduer at flikke, som var ganske brøstfældige, og med nyt bly måtte indsættes. Givet til vognleje for ham selvtredie med deres redskaber at hente. Givet for en kiste glas at hente i Horsens«.

På grund af den centrale placering, Horsens indtager for kirkernes handel, vil det være på sin plads at undersøge denne lidt mere indgående. Kirkernes indkøb synes at være fordelt ret tilfældigt mellem de steder, der forhandlede de materialer, der var nødvendige for deres reparationer. Der skiftedes ofte handelssted fra det ene år til det næste, ligesom der findes flere eksempler på, at man inden for det samme regnskabsår købte samme slags varer flere forskellige steder. Da der indenfor ét regnskabsår totalt mangler tidsangivelser, og man ikke uden videre kan gå ud fra, at udgiftsposterne er opstillet kronologisk, er det umuligt at fastslå, om man til en og samme reparation har hentet materialer flere steder, hvilket kunne indicere, at årsagen var manglende lager hos de pågældende forhandlere. Dette forekommer på Vejle-egnen, hvor et par kirkeregnskaber direkte beretter, at man er kørt forgæves efter mur-

sten¹¹¹). Intet tyder imidlertid på, at denne forklaring er gyldig for Horsens, for selv i krigsårene, hvor de undersøgte kirker som nævnt blev ret hårdt medtaget, og deres indkøb af materialer til reparationer som følge deraf steg kraftigt, synes det ikke at have voldt særlige vanskeligheder at anskaffe disse. Skønt indkøbene er flere og større, er de ikke spredt over flere handelssteder end normalt, og det endda på trods af, at Horsens også led betydelig skade under de samme krige¹¹²).

En forestilling om prisforskelle som årsag må tilsyneladende også forkastes, da en undersøgelse af priserne på bly fører til det resultat, at 1 skippund bly gennem 1620-erne og 30-erne kostede 15 daler hos samtlige forhandlere, og da det i årene derefter steg og nåede 20 daler omkring 1650, var stigningen general. Dette forhold synes ikke blot at gælde for bly, (der her er fremdraget som eksempel, fordi en sammenligning mellem handelsstedernes priser er let at foretage på dette materiale), men også for de øvrige varer.

Købmænd i Horsens

Som afslutning på undersøgelsen af handelssteder skal gives en kort beskrivelse af de handelsfolk, hvis navne oftest forekommer i regnskaberne med henblik på at bestemme deres sociale stilling i så vid udstrækning, det har været muligt at finde supplerende oplysninger om dem. Udover Oluf Hansen, om hvem regnskaberne direkte beretter, at han var borgmester i Hor-

sens¹¹³), siges intet, der kan tjene til at placere de øvrige; men en nærmere undersøgelse viser, at også flere af disse tilhørte byens øvrighed¹¹⁴). F. eks. var den Hans Markussen, hos hvem både Ousted, Voerladegård og Tønning kirkers værger handlede, ligeledes borgmester¹¹⁵), og Peder Jensen Thonboe, som vi møder i forbindelse med både Bryrup og Ousted kirker, var rådmand, hvilket også er tilfældet med Jens Sørensen Ørbæk, der omtales i Lundum kirkes regnskabsbog¹¹⁶). At byens øvrighed i så relativt mange tilfælde udgjordes af handelsfolk, men aldrig af håndværkere, så vidt det har kunnet konstateres, skyldes, at ingen håndværkere kunne blive medlemmer af magistraten¹¹⁷), medmindre de opgav deres håndværk samt deres medlemskab af laugene, hvilket de sikkert ikke har været særlig ivrige for. Bortset fra de omtalte må man nævne Terkel Jensen, der optræder i regnskaberne fra både Ousted, Rye og Tønning. Han har antagelig også været en ret betydelig handelsmand, da han var oldermand i købmandslauget¹¹⁸), mens to andre, der nævnes meget ofte, Christoffer Christensen og Jens Sørensen, begge var kræmmere i Horsens¹¹⁹). De handelsfolk, om hvem det har været muligt at finde oplysninger, må således betegnes som velhavende og indflydelsesrige folk tilhørende byens højere sociale lag.

Kompetenceforhold ved fortingning

I forbindelse med alle håndværkerudgifter af en vis størrelse forekommer

altid formuleringen: »Givet N. N. hans fortingede betaling« eller »givet, som med ham var fortinget«, hvilket også fremgår af et par af de citerede poster. Dette giver anledning til et nyt spørgsmål, nemlig om hvem der som kirkernes repræsentant først bestemte, hvad der skulle repareres og derefter udvalgte og tingede med den håndværker, der skulle udføre reparationerne. Desværre giver regnskaberne ikke mange oplysninger, der kan tjene til at besvare dette spørgsmål; men en gennemgang med indsamling af mange små og spredte bemærkninger kan måske give et indtryk af praksis. Som udgangspunkt må det antages, at disse spørgsmål blev behandlet i forbindelse med den årlige revision; men hvad der egentlig foregik her udover, at kirkernes regnskab blev »hørt« og indskrevet i regnskabsbøgerne, afspejler materialet ifølge sin karakter ikke. Det havde som nævnt kun det formål at vise, at kirkernes midler ikke misbruges.

Ved den årlige revision mødte hver kirkes repræsentanter, værgerne, frem med bilag på det forløbne års indtægter og udgifter, og ved samme lejlighed har de antagelig haft mulighed for at fremføre dels oplysninger om bygningernes såvel som inventarets stand i deres respektive kirker, dels ønsker om reparationer eller nyanskaffelser, som de – evt. i overensstemmelse med sognemændene – måtte finde påkrævede. Disse mundtlige beskrivelser har lensadministrationen sandsynligvis måttet lægge til grund for bevilling af penge til istandsættelser, da revisionen ikke fore-

gik i den enkelte kirke, så man ved selvsyn har kunnet danne sig et indtryk af, hvad der burde ofres penge på¹²⁰). På baggrund heraf må kirkeværgerne formodentlig tilkendes et vist initiativ; men rakte deres indflydelse længere? Muligheden herfor er til stede, da en sammenligning af de i hvert regnskab opførte angivelser af revisionsdag og -sted viser, at samtlige kirkers regnskaber stort set er blevet revideret på samme tid og sted hvert eneste år. Det betyder, at de forskellige kirkers værger har haft lejlighed til at mødes og måske også til at diskutere valg af håndværkere og handelssteder. Men til trods herfor skal kirkeværgerne sandsynligvis ikke tillægges nogen afgørende indflydelse i forbindelse med valg af håndværkere og handelssteder, når det gjaldt større reparationer. Kun de mindre ting, såsom den næsten årligt tilbagevendende oplægning af kirkegårdsmurene, må man formode helt var overladt til værgerne.

Flere oplysninger i regnskabsbøgerne viser, at kirkeværgernes rolle tilsyneladende har været indskrænket til det omtalte initiativ, mens resten blev varetaget af administrationen på slottet i Skanderborg. Således giver regnskaberne generelt indtryk af, at lensmanden har gjort sin pligt ved at følge den af kongen udsendte instruks vedrørende hans forpligtelser med hensyn til lenets kirker, og som følge deraf har haft orden i sin administration¹²¹). Alle regnskaber er, som loven foreskrev, revideret hvert år (med undtagelse af ekstraordinære tilfælde som krigsårene), og

de er ført og underskrevet af slottets skriver. I denne sag foreskriver lovgivningen: Store bygningsforetagender sker med og efter kirkens forsvars råd og skal af arbejdsfortingning, som noget på sig har, ske i provstens, præstens og nogle af de bedste sognemænds overværelse. Flikkeriet fortinges i præstens overværelse¹²²). At det antagelig var lensadministrationen, der varetog disse opgaver, kan rent konkret belyses, at et eksempel fra Ousted kirke, hvor der efter en opremsning af en række reparationer, foretaget af Johan Murermeister står: »Givet eftersom Niels Grøn med ham har fortinget«¹²³). Denne Niels Grøn var lensmandens repræsentant¹²⁴), da han det pågældende år var slotsskriver og ridefoged på Skanderborg slot¹²⁵). Et senere eksempel, denne gang fra Rye kirke i slutningen af 1630-erne, da kirkens korsarme nedrives, viser ligeledes, at lensmanden har haft hånd i hanke med, hvad der skete, idet det var ham, der berettede til kongen, at kirken var »brystfældig« og ham, der opnåede tilladelse til at lade en del nedrive, og enten at bruge de tiloversblevne materialer til at lade den del, der var tilbage, reparere med, eller sælge dem og anvende de indkomne midler til at lade håndværkerne foretage nødvendige reparationer¹²⁶). Eftersom det var lensmanden, der ordnede dette, er det vel ikke usandsynligt, at også selve fortingningen blev foretaget af ham. Fra Ousted kirke kan inddrages det allerede nævnte eksempel fra 1624, da altertavlen blev malet. Tilføjjelsen ved denne udgift om, at den »skal have

med lensmandens bevilling«, tyder på, at kirkeværgerne ikke selv har haft myndighed til at bestemme, om der skulle fortinges med en maler om dette arbejde. Et parallelt eksempel findes i Tønning, hvor maleren – Sacharias Contrafeier – kom helt fra Odense; men i den udgiftspost, regnskabet anfører for vognleje, står, at han hentedes i Skanderborg, hvilket indicerer, at lensadministrationen også i dette tilfælde har bestemt, om kirken måtte foretage denne istandsættelse.

Med hensyn til de udenlenske kirkers stilling i denne sag viser deres regnskaber, at forholdene i såvel Silkeborg len som Tulstrup kirke, til hvilken ærke-egnen i Århus havde jus patronatus, var identiske med eller endog strengere end dem, der tilsyneladende herskede i Skanderborg len. Fra 1638 og fremefter forekommer der hvert år en tilføjjelse i regnskaberne fra Silkeborg len, der lyder: »Ingen bygning eller anden be- kostning på kirken i nogen måde skal foretages eller begyndes, uden at det sker med lensmandens viden og sam- tykke«¹²⁷). Disse spredte eksempler synes således alle at vise, at det var lens- administrationen, der i sidste instans bestemte, om der skulle hentes hånd- værker til kirkerne og i bekræftende fald hvem; men kun ét af dem fortæller imidlertid direkte, at det også var den- ne, der foretog den efterfølgende for- tingning.

Med valg af håndværker var sagen imidlertid ikke afsluttet. Derefter fulgte nemlig indkøb af materialer. Undertiden medbragtes disse af håndværkerne

selv; men i de fleste tilfælde må man gå ud fra, at indkøb af varer skete efter håndværkernes forskrifter på de omtalte handelssteder. Hvem, der er rejst ud for at handle, afspejles ikke i regnskaberne, idet der efter en håndværkerudgift oftest kun står »købt til fornævnte arbejde...«; men dette kan være faldet inden for kirkeværgens virkefelt. I hvert fald bestemmer recessen, »at kirkeværgerne frit må søge de bedste køb, hvor dem lyster«. Dog fortsættes der, at det skulle stå kirkernes forsvaret frit for at bestemme handelsstedet for et helt herred, hvis det ikke medførte nogen fordyrelse af prisen eller forringelse af de indkøbte varers kvalitet. Hvordan disse bestemmelser reelt er administreret, er det umuligt at afgøre, for selv om der i flere perioder handlede det samme sted i Horsens, kan dette kun med store usikkerhedsmomenter anvendes som argument for, at lensmanden har gjort brug af den ret, recessen overlod ham. Kun i ét tilfælde fremgår det, hvem der handlede for kirken; men da var der ikke tale om materialer til en efterfølgende reparation, men en ny messehagel, nemlig til Bryrup kirke i 1660-61, og dette foretoges af præsten.

Andre uviste udgifter

Udover de omtalte udgifter til bygningsvedligeholdelse og inventaranskaffelse, der udgjorde langt størstedelen af kirkernes samlede udgifter, var der dog også en del andre poster, der hører med i helhedsbilledet af kirkernes uviste ud-

gifter. Blandt disse må nævnes *kollatspenge*, der kunne udbetales af kirken ved en ny præsts tiltræden som kompensation for en del af de udgifter til bl. a. rejser til bispem, som denne måtte foretage¹²⁸). I regnskabsbøgerne er der flere eksempler på sådanne udgifter, således i Tønning i 1631, hvor hr. Ove får 10 mark »for hans kollatsbrev at hente«. Samme hr. Ove er ifølge Wi-berg tiltrådt i 1626; men at kollatsbrevet tilsyneladende først hentes i 1631, skal formodentlig tilskrives krigen¹²⁹). Også i Lundums regnskab er der sådanne eksempler, første gang ved 1640-revisionen, »givet sognepræsten hr. Laurids til fortæring og vognleje efter sin kollats 5 daler«; men denne præst har tilsyneladende ikke haft sit embede særligt længe, for allerede ved revisionen 2 år efter gav man »hr. Peder Mortensen, sognepræst til Hansted og Lundum til fortæring og bekostning, han har anvendt, da han blev ordineret og til kaldet udvalgt 10 rigsdaler«.

Lignende tilfælde findes desuden både i Rye¹³⁰) og Bryrup¹³¹), og dette fører videre til spørgsmålet om, hvordan præsteindsættelse egentlig foregik. Regnskaberne indeholder ingen oplysninger herom i forbindelse med de opregnede eksempler; men fra Voerladegård er der bevaret et brev fra 1628 i forbindelse med et præsteskitte ved denne kirke¹³²). Dette brev viser, at 7 sognemænd »på egne og menige sognemænds vegne« har anmodet Erik Holgersen om at modtage præstekaldet i Vissing-Vorup sogne, hvilket han har accepteret. Derefter har de søgt provstens bistand,

og med ham opfordrer de bispen – ikke i Århus som følge af krigen, men i Ribe – om at ordinere den foreslåede præst, hvis han findes dygtig nok. Denne praksis var helt i overensstemmelse med kirkeordinansen af 1539¹³³), og indskærpelsen af denne 1. april 1606¹³⁴). Afslutning på udnævnelsen ses ikke af brevet, men ifølge nævnte love skulle præsten »forskrives« til lensmanden, der udfærdigede hans kollatsbrev, hvis superintendanten fandt ham kvalificeret. Derefter skulle han endelig ordineres af bispen og indsættes i sognet.

Løn til kirkeværgerne

En ny uvis udgift kom til i forbindelse med den store reces. Denne åbnede mulighed for, at de kirker, der havde råd, i forbindelse med »stor bygning« betalte deres kirkeværger 1 eller 2 daler for deres umage. Og fra 1646-regnskaberne, hvor der netop er store udgifter i forbindelse med reparationerne efter krigen, samt i de øvrige år til periodens slutning, hvor sådanne store istandsættelser forekommer, er der fra alle kirkerne eksempler på, at man belønner kirkeværgerne »for deres umage og tilsyn«, også i de år, hvor de store udgifter bragte kirkerne i gæld.

Hjælp til andre kirker

De hidtil omtalte udgifter er alle afholdt til dækning af kirkernes egne behov, men kirkerne pålagdes desuden af kongen at anvende dele af deres midler til andre formål. Det kunne f. eks. være

hjælp til andre kirker, der enten som følge af almindelig fattigdom p. g. a. lave indtægter eller ulykkestilfælde som brand ikke selv kunne holde deres bygninger og inventar »ved magt«. I sådanne tilfælde blev det ofte pålagt andre kirker inden for samme stift, »der havde forråd«, at hjælpe, og da kirkerne i Skanderborg len i lange perioder som nævnt havde en ret god økonomi er der en hel del eksempler på udgifter til andre kirkers reparation. Hvordan man i tilfælde af hjælpeydelse har tolket den i kongebrevene ofte anvendte formulering: »som har formue« synes vanskeligt at afgøre; men hele spørgsmålet om økonomisk bistand skal søges belyst ved et par eksempler. I 1642 betaler Ousted, Tønning og Voerladegård kirker hver 1 daler til Sæby kirkes reparation. Hjælp til denne skulle ifølge et udstedt cancellibrev påhvile »de kirker i Jylland, der har formue«¹³⁵). Om de 3 betalende kirker i Skanderborg len viser regnskabsbøgerne, at kun Voerladegård ved 1642-regnskabets slutning havde overskud – dog kun 5½ daler, mens både Ousted og Tønning begge havde gæld. Lundum derimod, som intet betalte, havde det år et temmeligt stort overskud, som blev anvendt på inventaranskaffelse. I 1630 var Alrø kirkes bygfældighed af et sådant omfang, at et kongeligt missiv påbød, at »de kirker i Århus stift, som er i stand dertil skulle komme til hjælp«¹³⁶). Af de 6 kirker betalte kun Bryrup og Ousted; de havde begge overskud det år; men Rye og Lundum, der var i samme situation, ydede ingen hjælp. I 1630-erne er der

kun 1 eksempel på hjælpeydelse, da Lundum kirke i 1634 ydede 7 daler og 7 skilling til Røgen kirke. I dette tilfælde synes der dog at være konsekvens bag valget, da Lundum som nævnt var den eneste af de omtalte kirker, der havde en nogenlunde antagelig økonomi i dette tidsrum. Bortset herfra synes det oftest at have været helt tilfældigt, hvilke kirker der kom til at yde hjælp, og årsagen hertil skal formodentlig søges i den omstændighed, at alle kirkerne har forsøgt at unddrage sig disse betalinger. I nogle tilfælde er det altså lykkedes; måske har revisor glemt at påføre dem i regnskabet, måske er det lykkedes for kirkeværgerne at overbevise revisor om, at kirkerne på trods af et evt. overskud alligevel ikke havde råd til at betale, fordi der forestod store reparationer. Dette kan så have været til ulempe for andre kirker, således at de, selvom de havde gæld, er kommet til at betale, hvis man henimod revisionens slutning har opdaget, at der ikke var indsamlet en tilstrækkelig stor sum. Ofte er der nemlig i kongens befaling angivet et fast beløb, som kirkerne i et bestemt len skulle yde, som f. eks. i tilfældet med Sæby kirke, hvor det befaledes lensmanden på Skanderborg, at dette len skulle udrede i alt 200 daler. Kongebrevene viser, at praksis ved disse indsamlinger var, at kancelliet udsendte besked om ydelsen til den pågældende lensmand, hvorefter denne hæftede for, at pengene kom ind, og at forløbet reelt var således, viser regnskabsbøgerne, idet der i de tilfælde, hvor der er angivet, til hvem pengene blev udbetalt, al-

tid nævnes en af embedsmændene på Skanderborg slot, f. eks. Tønning 1642: »Leveret Clemend Clemendsen, slots-skriver på Skanderborg slot, til Sæby kirkes reparation«.

At denne fremgangsmåde gav for megen plads for tilfældigheder, er måske årsagen til det følgende eksempel fra 1621, hvor samtlige 6 kirker uanset deres økonomiske situation leverer »til Mariagergård klostres lensmand velbårne Mogens Kås efter kongelig majestæts brev den halve part af kirkens korntiende«¹³⁷). Baggrunden herfor afspejles i det kancellibrev, i hvilket befalingen gives, og det fremgår desuden, at Laurids Ebbesen på Skanderborg slot allerede i 1620 har fået ordre om, at kirkerne i hans len skulle yde hjælp til genopbyggelsen af 2 forfaldne kirker under Mariager kloster; men da denne hjælp er udeblevet, fordi kirkerne »efter lensmandens foregivende selv intet forråd have«, bestemte kongen, at samtlige kirker skulle aflevere halvdelen af deres indkomst i 1621, hvilket altså skete, skønt samtlige 6 kirker bragtes i gæld derved¹³⁸). Den af lensmanden angivne grund: at kirkerne ikke havde formue, var dog kun delvis i overensstemmelse med sandheden, da kun Rye og Bryrup havde nogen gæld af betydning, og både Ousted og Voerladegård havde overskud. Årsagen til denne mangel på konsekvens ved betalingerne skal sikkert søges i den omstændighed, at hverken lensadministrationen eller den enkelte kirke var særlig tilbøjelig til at efterkomme de i kancellibrevene givne ordrer.

Dette var eksempler på ydelse af hjælp; men regnskabsbøgerne giver også mulighed for en nærmere undersøgelse vedrørende modtagelse heraf, idet Rye kirke som tidligere omtalt var så »bygfældig«, at det var nødvendigt med hjælp udefra to gange. Dette afspejles første gang i 1640. Ved denne revision er der fra Åkær len indkommet 100 daler, som via Clemend Clemendsen formidles til Rye kirke, ligesom der modtages i alt 40 daler fra Harlev, Fruering og Venge kirker »efter kongelig majestæts behag og nådigste bevilling«¹³³). Disse midler samt et lån fra Clemend Clemendsen og den almindelige tiendeindtægt anvendes til en gennemgribende istandsættelse (se p. 67): men tyve år senere må kirken påny have hjælp. Den alvorlige situation understreges i et bønsskrift fra sognepræsten Lucius Pedersen og kirkeværgerne Søren Jensen og Rasmus Jensen¹⁴⁰). Heri siges det nemlig, at Rye kirke »ved mange og sælsomme militæriske udplyndringer ej alleneste er bleven ruineret og fratagen alterklæder, kalk og disk og alt inventarium, hvis sædvanligt er udi kirker at bruges, men endog tiltager stor skade af ulykkelig ildebrand den 6. september 1660«¹⁴¹). På baggrund heraf bad de tre underskrivere og lensmanden i Skanderborg¹⁴²) kongen om at bevilge kirken hjælp fra de kirker i stiftet, der havde formue. To breve til bisperne i Jylland, signeret af kongen henholdsvis 7.4.1661 og 14.1.1662¹⁴³) vidner om, at Rye kirke er blevet bevilget denne hjælp, og brevenes eksistens afspejles ligeledes i regnskabsbogen 1660–62 i

følgende to udgiftsposter: »Givet for et ark papir til et benådningbrev, at Rye kirke skal have en rigsdaler fra hver kirke, der forråd har,« samt »betalt i kancelliet for fire specialkongebreve til bisperne i Jylland om fornævnte benådning«. Disse udgifter er ikke afholdt forgæves, for allerede det følgende år »annammer« kirkeværgerne i Rye i alt 30 daler af stiftsskriveren i Viborg, alle indsamlet i Viborg stift, og i 1668–69 indkom der i alt 72½ sletdaler fra kirkerne i Århus stift »til hjælp og reparering«, heriblandt 1 rigsdaler fra de fem øvrige kirker i Skanderborg len.

Hjælp til præster

Ikke kun i tilfælde af kirkers økonomiske nød, men også til præster kunne andre pålægges hjælp. Således er der flere eksempler på, at præster, der er ramt af en eller anden ulykke, f. eks. brand i deres præstegård, er blevet bevilget hjælp. Et sådant tilfælde findes bl. a. ved 1639-revisionen, hvor samtlige seks kirker, uanset deres egen økonomiske situation, betaler tre mark til hr. Bernt Lauridsen i Skåne, »til hjælp til at bygge hans gård, der af kjæltringer var afbrændt«¹⁴⁴). I løbet af årene 1650–1655 er der af alle kirker i Skanderborg len betalt en rigsdaler til fire forskellige præster¹⁴⁵) og i alle tilfælde nævnes nedbrænding af deres gårde som årsag til hjælpen. I 1660 er der endnu fem eksempler på ydelse af hjælp, uden at årsagen hertil dog er angivet i regnskabsbøgerne; men de skal sandsynligvis ses i forbindelse med ødelæggelser i

krigen. Et af disse tilfælde må imidlertid fremhæves, da også det afspejler fattigdommen i Rye. I 1660 var det således ikke kun kirken, men også præstegården, der blev medtaget som følge af fjendernes plyndren og den nævnte ildebrand. Præsten, hr. Lucius Pedersen, måtte da med lensmandens anbefaling bede om hjælp til genopbyggelsen af sin gård, »der var fuldkommen afbrændt den 6. september 1660«, og hr. Lucius havde derved »mistet det lidet, som krigens havde levnet ham«, således at »han med hustru og mange små børn var udsat for den yderste nød«¹⁴⁶). Kongen bevilgede i et åbent brev af 6.6.1661, at hr. Lucius måtte få en rigsdaler af alle formuende kirker i Århus og Viborg stifter, og regnskabsbøgerne viser, at de kirker, der gav en rigsdaler til Rye kirke også samtidig ydede hr. Lucius denne hjælp.

Også bisen i Århus havde brug for økonomisk støtte. Hans residens var tilsyneladende blevet ret hårdt medtaget i krigene. Situationen i Kejserkrigen afspejles af den anmodning om en ny præst i Voerladegård, som sognemændene samt herredsprovsten måtte tilstede bisen i Ribe, da bisen i Århus var »uden land udi den farlige, skrøbelige og højbedrøvelige tid«¹⁴⁷). Ligeledes Torstensonkrigen synes at have været årsag til ødelæggelse af bispens residens i Århus¹⁴⁸). Ved 1646-revisjonen må Lundum og Voerladegård – de to eneste kirker, der havde beholdning – således yde »den fjerde part af kirkens sidste beholdning til bispens residens at reparere«¹⁴⁹). Udgifterne var for Lun-

dum 21 daler og 13½ skilling, mens Voerladegård kunne nøjes med 5 mark og 2½ skilling. Lundum kirke måtte imidlertid yde samme beløb igen ved den følgende revision i 1648, men om dette skyldes en forglemmelse eller den omstændighed, at denne kirke stadig havde et overskud, ses ikke i regnskabet.

Udgifter til andre ting

Ud over disse mere nærliggende hjælpeydelse kunne kongen også udnytte den kapital, der lå hos landets kirker, ved at lade dem bidrage til helt andre formål. Det er der eksempel på i 1630-erne, hvor flere cancelliskrivelse påbyder landets kirker at yde hjælp til løskøbelse af kristne fanger i Tyrkiet¹⁵⁰). Hertil betalte Lundum kirke 1634–35 »6½ rigsdaler in specie samt 1 sletmark«¹⁵¹), mens Ousted det følgende år udredede 10 rigsdaler in specie¹⁵²).

Regnskabsbøgerne indeholder tillige et par udgiftsposter på områder, der helt fra den katolske tid havde været knyttet tæt til kirken: fattigforsorg og skolevæsen. Således viser Lundums regnskab fra 1617, at kirken havde udgivet 36 skilling til seks tegn til de fattige »efter recessen«. I 1587 opfordrede den i regnskabet nævnte reces herredsprovster og lensmænd til at pålægge sognepræsterne at sørge for de fattige¹⁵³). Ikke alle fattige måtte tigge, det krævede en særlig tilladelse, og kun de, der fik den, måtte bære de tegn, kirkerne skulle forsyne dem med. Foruden dette kontante bidrag til de fattige bi-

drog kirkerne på anden måde til disses understøttelse. De var rammen for indsamlinger til dem ved f. eks. indkøb og opstilling af fattigblokke samt anskaffelse af tavleposer¹⁵⁴), der blev sendt rundt under gudstjenesten.

I forbindelse med en nyskabelse inden for skolevæsenet har samtlige kirker i 1625 følgende udgiftspost: »Conrector i Århus¹⁵⁵), hans fortæring på den rejse til København at meddele skolerne udi stiftet den måde at læse Meister Dynesens Gramatica¹⁵⁶) 24 skilling«¹⁵⁷). Den direkte foranledning hertil var to breve, udstedt af kongen henholdsvis 29.11.1622 og 19.4.1623, det første et påbud til landets bisper om, at der for fremtiden i stifternes skoler skulle undervises efter Jens Dynesens nye latinske grammatik, og derfor skulle hver af stiftets skoler sende en repræsentant – enten rector eller conrector – til København, for at Jens Dynesen selv kunne instruere dem i brugen af hans nye værk. Det andet brev indeholdt bestemmelser vedrørende finansieringen af disse rejser, og fastslog, at den påhvilede kirkerne¹⁵⁸).

Alle disse uvisse udgifter, der pålagdes kirkerne i Danmark, var sandsynligvis først og fremmest forårsaget af en dårlig økonomi for hele landet som sådan – samtidig med, at kongen vidste, at der lå en større eller mindre kapital hos kirkerne hidrørende fra de årligt tilbagevendende tiende-indtægter, og dette kunne han udnytte. Flere gange prøver han således at danne sig et mere konkret billede af, hvor store beløb kirkerne lå inde med. Dette viser en be-

stemmelse fra 1620 med påbud om indsendelse til kancelliet af seks års kirke-regnskaber¹⁵⁹), for at kirkernes ydeevne kunne vurderes, og dette gentog sig i 1631¹⁶⁰). Mens bestemmelsen fra 1620 ikke satte sig spor i regnskaberne, afspejler den i 1631 sig ved, at der ved revisionen måtte påføres tre mark i hver kirkes regnskab: »fortæret til Århus med kirkebogen at fremføre, som for kommissarierne blev fremvist«¹⁶¹).

BILAG I

Glas og glarmestre

Glarmestrenes håndværk blev udbredt i Danmark i forbindelse med renaissanceherregårdene. Det var ikke noget særligt gammelt håndværk, hvilket sandsynligvis er årsagen til, at glarmestrene hverken selv sluttede sig sammen i egne lav eller tilsluttede sig andre håndværkeres som det f. eks. skete i Flensborg¹⁶²).

I øvrigt gør et ganske særligt forhold sig gældende med hensyn til glas, idet de danske konger i sidste halvdel af det 16. århundrede forsøgte at skabe en selvstændig glasindustri, hvilket fik betydning for både Skanderborg og Silkeborg len i perioden umiddelbart før den her behandlede. I 1581 indkalder Frederik den Anden således den første glasmagerstab til skovene ved Rye¹⁶³), da kronen på denne egn rådede over store skove, og til fremstilling af glas krævedes netop store mængder træ. Forsøget på at skabe en dansk glasindustri skyldes sandsynligvis ønsket om at undgå den kostbare og besværlige

transport af dette materiale fra udlandet. Den direkte årsag til, at kongen hentede en glasbrænder fra Mecklenburg til egnen ved Rye, var utvivlsomt, at bygningen af Skanderborg slot i 1580 var så vidt fremskredet, at spørgsmålet om glas til vinduerne var blevet aktuelt¹⁶⁴). I sommeren 1582 har den første glashytte startet sin produktion, men hytten gik tilsyneladende ikke særlig godt rent økonomisk, og den eksisterede kun til 1584¹⁶⁵). Samme år indkalder kongen imidlertid en ny glasbrænder, og denne gang kom Liborius Trebing fra Hessen. Hans bestallingsbrev er dateret 16.12.1584, og hans glashytte fungerer helt til 1598, da den lukkedes efter kongens befaling »på det skovene ikke mere skulle forhugges og ødelægges«¹⁶⁶).

Denne lukning forekommer ret brat, da glasbrænderen havde en temmelig stor produktion, og allerede i 1604 udstedtes der da også et åbent brev om, at Liborius Trebing måtte indrette en ny glashytte, denne gang i Silkeborg lens skove; men om den vides praktisk taget intet, idet lensregnskaberne, der er den bedste kilde til belysning af glashytternes forhold, ikke er bevarede fra 1604 og fremefter. Et enkelt kancellibrev fra maj 1607 viser imidlertid, at den nye hyttes forhold ikke var særlig gode¹⁶⁷), og da man på Skanderborg slot i 1612 og -13 køber henholdsvis 7 og 6 kister glas fra Lübeck i Århus, må glashyttens produktion være ophørt¹⁶⁸). Derefter er der ikke spor af flere glashytter på Rye-egnen, skønt disse var rammen om den eneste stabile produktion af dansk

glas, der fik betydning ud over det lokale plan¹⁶⁹).

Familien Trebing blev tilsyneladende på egnen, idet Liborius Trebing's søn blev fæstebonde i Rye, hvor en gård i 1594 eller -98 fæstes af en Anders Drebing Glashytter¹⁷⁰), men han er i 1609 blevet efterfulgt af Morten Sørensen¹⁷¹). Samme år omtales imidlertid en husmand Anders Hytter i Skanderborg slots jordebog, og det er nærliggende at antage, at han er identisk med førnævnte Anders Trebing. Denne er død i 1618, for da betaler en Brix Nielsen¹⁷²) 10 daler i stedsmål af den gård, Anders Hytter fradøde¹⁷³). Ifølge et kancellibrev er der begået et mord i Rye kirke i 1617, og det fremgår, at den dræbte var far til en vis Liborius Andersen. Denne kunne efter navnet være Liborius Trebing's sønnesøn, og i så fald er det altså Anders Trebing, der er slået ihjel i 1617¹⁷⁴). Liborius Andersen har tilsyneladende også boet fast i Rye, for i 1632 betalte han indfæstning af en gård her.

Til slut bør nævnes, at Rye kirke anvendtes som lagerplads for en del af de producerede drikkeglas; dette fremgår ikke af regnskabsbogen, men af lensregnskaberne fra 1606-07, der beretter, at 4000 glas, der stod i Rye kirke, knustes under et voldsomt tordenvejr¹⁷⁵).

SKEMA I.

DE NI KIRKERS ØKONOMISKE BAGGRUND

Opstillet på grundlag af Henrik Pedersen: »De danske landbrug«.

STED	ANTAL GARDE		AREAL ¹⁾		UDBYTTE ²⁾		Udbytte
	By	Sogn	By	Sogn	By	Sogn	i tdr. hk pr. td. land
Bryrup	2	24	71,1	594,8	9,51	68,93	0,12
Lundum	10	16	647,0	987,6	61,29	94,83	0,10
Ousted		44		1912,7		205,32	0,10
Rye ³⁾	23/30	30/32	440,2	697,4	55,10	80,56	0,12
Tønning	9	17	293,7	792,1	39,76	100,43	0,13
Voerladegård	4	32	288,0	1420,8	44,25	168,91	0,12
Skannerup ³⁾	9/3	22/5	222,9	542,3	41,56	106,33	
Vrads	6	21	183,9	988,0	14,89	74,49	
Tulstrup	7	15	145,5	526,8	25,86	94,03	

¹⁾ AREAL angivet i tønder dyrket land.

²⁾ UDBYTTE angivet i tønder hartkorn.

³⁾ Tallene før / angiver antallet af gårde, mens tallene efter angiver antal huse med jord.

SKEMA II a.

HÅNDVÆRKERE VED BRYRUP KIRKE 1605–1662

År	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
1610								1 kalkslar i 2 dage
11			1 fra Rye i 7 dage					
12		2 i 1 dag						
13	1+1 karl			Hans i Horsens selvfjerde i 18 dage + 2 karle i 18 dage				2 kalk- slagere i 2 dage
15						Villum i Horsens		
16				X				
17					X			
19	1+1 karl i 8 dage	1 i Træden + 6 karle	1 i Snede selvanden i 8 dage		X			2 savmænd i 2 dage (opført 2 X)
24			X	1 i Grætrup + 2 karle + 1 kalkslar i 18 dage				
25								1 skrædder
30					X			
32	Jens i Tofthus			Peder Chri- stensen i Nørhoved		Hans Sørensen i Vejle		
35	Jens i Velling	Peder Holst + 6 karle i 1 dag	Jens Eriksen i Snee					
38	Jens i Velling	Peder Møl- ler i Rør- bæk Mølle	Jens Eriksen i Snede					
40				Peder Pedersen i Tørring				
41				Peder i Nørhoved Chresten Nielsen i Velling				
46/47	Jens i Velling	Peder Torbensen i Bryrup Mølle	Peder Chri- stensen i Randers + 1 karl i 14 dage					2 sav- skærere 1 skrædder
48/49				Søren Tomsen i Alling				
51			Christen Pedersen i Snede					
52	Jens i Velling	Søren Hansen i Tofthus	Chresten Pedersen i Snej	Chresten Pedersen i Snej				
54	Chresten i Velling				Chresten i Astrup			
55/56							Laurids Christen- sen + Steen Win- chel i Skb.	
60/62	Jens i Velling Hans i Velling		Rasmus i Skander- borg	Rasmus i Skander- borg	Peder Chri- stensen i Vinding	X		

SKEMA II b.

HÅNDVÆRKERE VED LUNDUM KIRKE 1606–1662

År	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
1606		×						
07					1 i Lund			
11							Jesper i Rye + 1 svend i 6½ uge + 1 dreng i 14 dage	
14				×				
16						×		
17				1 selvanden				
18	×				×			
19				Jens i Hors. selvanden + 1 karl i 5 dage				
20	1+1 karl	×						
21				1 + 1 karl i 5 dage				
22	×				×	1 i Hors.		
23				1 i Horsens		1 i Hors.		1 guldsmed
24	×			1 i Horsens	×	1 i Hors.		
25		×	Jens i Skanderup + 1 karl i 8 dage		×			
26				Rasmus i Birk				
27, 28, 29						1 i Hors.		
30				×	×	Hans i Horsens		
31	×			Johan i Horsens	Chresten i Skanderup			
33			Jens Laur- sens svend i Skb.	Jens Laursen i Skb.				
34				Rasmus i Birk				1 guldsmed i Horsens
37	Niels i Lundum							
38	Niels Nielsen i Lundum			Anders Nielsen i Horsens				
42	×				Niels i Horsens			
43, 44, 45						Hans Han- sen i Hors.		
46, 47	Peder i Lund		Rasmus Jacobsen i Serridslev	Rasmus Jacobsen i Serridslev	Laurids Simonsen i Underup	Hans i Vejle		

SKEMA II b.

HÅNDVÆRKERE VED LUNDUM KIRKE 1606–1662

Ar	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
48, 49	Peder Ibsen kleinsmed i Horsens Niels Nielsen i Lundum	Oluf Terkel- sen i Nim + 1 karl i 6 dage	Rasmus Jacobsen i Serridslev Rs. J. igen i 6 dage + 1 karl	Rasmus Jacobsen i Serridslev + 1 karl i 8 dage				
51	Niels i Lundum		Rasmus Jacobsen i Serridslev	Rasmus Jacobsen i Serridslev Jens Lauridsen i Skb.	Jens Pedersen i Vissing			
52		Jacob i Nim						
54			Anders Nielsen i Horsens					
55, 56								Foss (?) guldsmed i Horsens
61								Laues Guldsmed i Horsens
62	Jens Persen i Horsens				Knud Niel- sen i Hors.	Chresten Jensen i Horsens		Anders Knudsen i Horsens for adskil- ligt arbejde Markus Koch i Hor- sens for et par lys

SKEMA II c.

HÅNDVÆRKERE VED OUSTED KIRKE 1604-1662

År	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
1604			1 fra Lennow			×		1 skrædder
05			1 fra Hors.	Johan i Horsens				
10			1+1 karl i 16 dage					
12			1 fra Hors. + 1 karl i 12 dage			×		
15				Hans i Horsens selvanden + 2 karle i 12 dage				
16			Jacob i Rye i 7 dage selvanden + 3 karle 1 dag	1 fra Hors. i 58 dage				1 kalkslar fra Horsens i 6 dage
17					Peder i Horndrup i 54 dage			
19			Jacob i Rye selvanden i 5 dage + 1 karl				1 fra Hors. selvanden i 8 dage	
20				1+1 karl i 8 dage				
23			1 fra Rye selvanden + 1 karl i 8 dage			Søren i Skanderup		
24			Jens i Skb. + 1 karl i 12 dage			×	Jens i Hors. i 8 dage	
25	×	1 fra Skanderup	Jens i Skb.					
26			Peder Jacobsen i Århus					
27, 28, 29		×	×	Jens Poulsen i Hors.		Søren Poulsen i Skanderup		
30		1+2 karle 1 dag						
31	Søren i Tørring		Jens Johansen	Rasmus Ibsen i Skanderup	Chresten i Skanderup			
32				Rasmus Ibsen ved Skb.				
33	Søren i Tørring	Chresten Jepsen v. Skb.	Peder Jacobsen i Århus + 1 karl i 4 dg.	Rasmus Ibsen i Skanderup		Hans i Horsens		

SKEMA II c.

HÅNDVÆRKERE VED OUSTED KIRKE 1604–1662

År	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
35		Chresten Ibsen i Skanderup	Jens Eriksen	Rasmus Ibsen i Skanderup				
36			Jens Christensen					
38			Jens Eriksen					
39			Jens Eriksen	Anders Nielsen i Horsens selvfemte Rasmus Ibsen i Skanderup				
41			Rasmus Jacobsen i Gedved selvanden			1 i Århus		
42			Rasmus i Skanderup					
43, 44, 45						×		
46, 47	Søren i Tørring Jens Mikkelsen kleinsmed i Horsens		Peder Christensen i Randers + 1 karl i 4 dage	Niels Laur- sen i Skb.	Laues Simonsen i Ondrup	Søren Niel- sen i Århus		
48, 49	Søren i Tørring		Poul Oluf- sen i Hors. Rasmus Jacobsen i Serridslev	Rasmus i Birk		Hans i Horsens		Laues Jørgensen guldsmed i Horsens
51	Peder i Bjæstrup		Rasmus Jacobsen i Serridslev	Rasmus Jacobsen i Serridslev		Jørgen Jen- sen i Hors.		
52	Peder i Bjæstrup	Niels Juste- sen i Tam- mestrup 2 gange		Rasmus Ibsen ved Skb. Anders Nielsen i Horsens		Jørgen i Horsens		
53	Peder i Bjæstrup							
55, 56	Peder i Bjæstrup		Anders Nielsen i Horsens	Rasmus Ibsen ved Skb.		Jørgen i Horsens		
60–62				Rasmus Ibsen ved Skb.				

SKEMA II d.

HÅNDVÆRKERE VED RYE KIRKE 1605–1662

Ar	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
1611/12	Rasmus		Jacob + 1 karl i 7 dage	Chresten Laurids + 1 karl i 31 dage	Johan 1 dag	Søren		
13	×		Jacob 2 dage			1 i 1 dag + svende		
14						×		
15						×		
16			Jacob + 2 karle i 2 dage	1 i 2 dage + 2 karle				
17				Peder i Nørhoved + 3 karle i 17 dage			Jens i Horsens i 8 dage	
19						1 selvanden i 5 dage		
20						1 i 3 dage		
23				1 + 2 karle i 4 dage 2 fra Voer + 4 karle i 8 dage				
24			1 fra Rye	×	×	1 fra Skb. i 1 dag		
25		×		×				
26						1 i 1 dag		
30	×	×		1 + 2 karle i 2 dage				
31						Hans i Horsens selvtredie		
35			Jens Eriksen i Snej	Jørgen An- dersen Vis- sing i Rye + 2 karle				Frederik Hansen Hjulmand gjorde murarbejde
37, 38, 39	Brix i Rye Jens Klein- smed i Skb.	Chresten Jessen i Skb. Salmand Torbensen i Eir	Jens Eriksen	Erik Jensen i Snej Peder i Nørhoved		Jørgen Sørensen i Skb. Hans i Rye		1 kalklar i 3 dage Chresten Guldsmed v. Skb.
40	Niels i Rye	Salmand Torbensen i Rye		Rasmus Jacobsen og Jens Persen i Horsens		Laurids i Horsens		
41			Jens Eriksen i Nørhoved	Jens Eriksen i Nørhoved		Jens Eriksen i Nørhoved		
42	1 i Rye							Frederik Markmand gjorde murarbejde

SKEMA II d.

HÅNDVÆRKERE VED RYE KIRKE 1605–1662

År	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
43, 44, 45			Jens Pedersen i Hatting					
46, 47				Jessen i Rye				
48, 49	Niels i Rye	Salmand Torbensen i Rye	Jens Pedersen i Randers Peder Christensen i Randers				Søren Nielsen i Ars	
50			Rasmus Jacobsen i Ørridslev				Søren i Ars Salmand Torbensen i Rye	
51	Niels Steffensen							
52		Salmand Torbensen i Rye	Rasmus Jacobsen i Ørridslev	Anders Nielsen i Horsens			Søren Nielsen i Aarhus	
53		Salmand Torbensen i Rye					Salmand Torbensen i Rye	
54			Rasmus Jacobsen i Serridslev					
56		Salmand Torbensen i Rye	Rasmus Jacobsen i Serridslev	Rasmus Nielsen i Skb.				
60			Sejer Blytækker i Tvendstrup i 14 dage					

SKEMA II e.

HÅNDVÆRKERE VED TØNNING KIRKE 1604–1662

Ar	Smied	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
1605				×				
10			×					
12	×						1 i Rye	
14							2 svende	
15	1 + 2 karle			1 + 1 karl	×			
17		1 i Træden i 6 dage		1 + 1 kalk- slar + 2 karle i 14 dage	2 i 4 dage ×			2 savmænd i 9 dage
18					Hans Andersen i Kalhave			
19	×			1 + 2	×		1 i Silke- borg	
23			1 fra Rye + 1 karl i 8 dage				×	
24	×	×						
25			Jens i Skb. + 1 karl i 4 dage					
29				1 fra Hors.			1 i Horsens	
30			Jens Johan- sen i Skb. + 1 karl i 3 dage	×				
31	Jens i Tønning	Søren Pedersen i Tønning	Jens Erik- sen i Skb. i 8 dage					
32	Jens i Tønning	Peder i Ring		Peder i Nørhoved				
35			Jens Erik- sen i Skb.					
36	×	Chresten Ibsen i Skb.		Peder Chri- stensen i Nørhoved				
37			Jens Erik- sen i Snede					
38	Jens i Tønning	Peder i Ring	Jens Eriksen	Søren Persen i Tønning				
39							Laues i Horsens	
41		Jens Torbensen i Vinding	Rasmus Jacobsen i Horsens	Jens Eriksen i Nørhoved				
46-47	Jens Rasmussen i Tønning	Pedersen i Løvet	Peder Chri- stensen i Randers + 1 karl i 6 dage				Hans i Vejle	

SKEMA II e.

HÅNDVÆRKERE VED TØNNING KIRKE 1604–1662

Ar	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
48-49	Jens i Tønning 2 gange	Peder i Dauding Laues Torbensen i Vinding	Peder Chri- stensen i Randers + 1 karl i 4 dage	Rasmus Blytækker + 1 karl i 8 dage				1 savmand i 6 dage
51	Jens i Tønning			Jens Lauridsen i Skb.				
52		Salmand Torbensen i Rye						
54	Jens i Tønning			Rasmus Nielsen + Thord Pedersen i Skb.		Jørgen i Skb.	Sacharias Philip Con- trafeier af Odense	
55-56	×		Chresten Pedersen i Snede	Rasmus Nielsen + Thord Pedersen i Skb.				
60-62	Jens i Yding Jens i Tønning		Thord Pedersen i Skb.					

SKEMA II f.

HÅNDVÆRKERE VED VOERLADEGÅRD KIRKE 1604–1662

Ar	Smed	Tømrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
1611			1 fra Rye i 3 dage					2 savmænd
12				Bertel Nielsen				
13		1 + 1 karl i 4 dage		1 + 1 karl				
15		2						
17			Jacob i Rye i 4 dage + 2 karle					
18		2		1 + 1 karl				
19	Anders i Vissing							2 savmænd
23		2	Peder Jacobsen i Rye i 6 dage + 4 karle i 4 dage					2 savmænd i 3½ dag
24				Rasmus i Vestbirk				1 kande- støber 1 kalkslar i 22 dage
26			1 + 1 karl i 8 dage		×			
27, 28, 29		×	Jens Johan- sen i Skb. + 1 karl i 4 dage	Rasmus i Østbirk + 2 karle i 8 dage				1 savmand
31		Søren Cle- mendsen, Dørup	Jens Eriksen i Skanderup	Rasmus i Østbirk	Chresten i Skb.			2 savmænd fra Dørup i 4 dage
32				Peder Clemendsen Dørup				
34	×							
35		Chresten Jessen i Skb.	Jens Eriksen i Nørre Snede	Jens Laursen i Skb.				
38	Laues i Yding							
39	Hans	Jens Eriks- en i Nørre Snede	Jens Eriksen i Nørre Snede					
40				Chresten i Nørre Snede		Frederik i Horsens		
41			Jens Eriksen i Nørhoved	Jens Eriksen i Nørhoved				
42	Laurids i Yding	Peder Bødker i Gantrup		Rasmus i Birk Peder Bødker i Gantrup				

SKEMA II f.

HÅNDVÆRKERE VED VOERLADEGÅRD KIRKE 1604–1662

År	Smed	Tomrer	Blytækker	Murer	Snedker	Glarmester	Maler	Andre
43, 44, 45				Rasmus i Birk Peder Bødker i Gantrup				
46, 47	Laurids i Yding		Peder Christensen i Randers + 1 karl i 6 dage	Rasmus Ibsen i Skb. Niels Lauridsen i Skb.				
48-49	Peder i Hem	Jacob Torbensen i Vinding	Rasmus Jacobsen i Serridslev + 1 karl i 4 dage	Rasmus Jacobsen i Serridslev	Tyre Madsen i Gedved			Hr. Erik i Vissing
51			Rasmus Jacobsen i Serridslev					
52	Søren i Yding			Jens Lauridsen i Skb.				
53			Chresten Pedersen i Snej					
54				Rasmus i Skb.				
55, 56	Søren i Yding			Rasmus Nielsen i Skb.				

SKEMA III a.

BRYRUP KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1605–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
1611	i Vissing- kloster							
13				Skander- borg ladegård			Daubjerg	
16	i Horsens							
17	i Horsens							
18	i Horsens							
19	Peder Pedersen i Horsens				i Horsens			
20		i Horsens						
23			i Horsens	på Alsted				
24				på Alsted				
25								Messehagel i Horsens
26	i Horsens							
30				på Alsted				
32		Anne Svanes i Horsens	af kirke- værgerne i Vissing	på Alsted		i Vrads skov i Vissing skov		
33	Anne Svanes i Horsens							
34	Peder Pedersen i Horsens					Jørgen Nielsen i Astrup		
36	i Horsens					»adskillige steder i skovene«		
37	Peder Thonboe i Horsens							
38	Peder Thonboe i Horsens					Jørgen Nielsen i Astrup		
40	Jens Sørensen i Horsens		hos Jomfru Lene på Alsted			i Silkeborg skovene		
46/47	Oluf Grøn i Horsens	Jens Sørensen i Horsens			Birgitte Lauesdatter i Horsens	Oluf Chri- stensen i Astrup		
46/47	Birgitte Lauesdatter i Horsens				Jens Sørensen i Horsens + Jørgen Nielsen i Astrup			
51	Hans Hansen i Horsens				Jens Sørensen i Horsens			
52				på Alsted				
54						Vinding + Hans Niel- sen i Ring		
55/56		Jens Sørensen i Horsens						
60/62					Jens Smed i Velling	Hans Niel- sen i Ring		

SKEMA III b.

LUNDUM KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1606-1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
1607						i Horsens		
17						i Horsens		
18			i Horsens	i Horsens		Jacob Ørbæk i Horsens		
19			Anne Svanes i Horsens	Anne Svanes i Horsens Jens Ørbæk i Horsens			i Horsens	
20				i Horsens		i Horsens	i Horsens	
22			i Horsens			Niels Müller i Horsens	i Horsens	
23			2 gange i Horsens					
24	i Horsens	i Horsens	i Horsens	i Horsens		i Horsens		
25	i Horsens					i Horsens		
26			i Horsens	i Horsens				
30	i Horsens		Morten Liim i Horsens	i Horsens		i Horsens	i Horsens	
31			Morten Liim i Horsens	Morten Liim i Horsens		i Horsens + Chresten Foged i Horsens	Morten Liim i Horsens	
32				Morten Liim i Horsens			Anne Svanes i Horsens	
34			Morten Liim i Horsens				Morten Liim i Horsens	1 messeha- gel fra fru Birgitte Brockenhus på Urup
37				Knud Nielsen i Horsens			Knud Nielsen i Horsens	1 tinflaske af Jens Kandestøber i Horsens
38		Morten Liim i Horsens	Morten Liim i Horsens	Morten Liim i Horsens	Morten Liim i Horsens	Morten Liim i Horsens Anders Pedersen i Ondrup	Morten Liim i Horsens	
42						Morten Liim i Horsens		Lærred til alterklæde hos Albretsen
46/47	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens 2 gange	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens	

SKEMA III b.

LUNDUM KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1606–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
48/49	Jens Sørensen i Horsens Magnus Nielsen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens		Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens Magnus Nielsen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens Jens Sørensen i Vinding	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Ho:ccns
51	Christoffer Christensen i Horsens	Jens Sørensen og Tomas Jensen Kræmmer i Horsens	Rasmus Krogh i Horsens	Alsted	Rasmus Krogh i Horsens + Christoffer Christensen i Horsens	Rasmus Krogh i Horsens Christoffer Christensen i Horsens Jens Sørensen i Horsens	Rasmus Krogh i Horsens	Vox af Jens Sørensen i Horsens 1 ligbåre i Rye
54								Lærred af Peder Jensen i Horsens til messesærk
60/62	Anne Nielsdatter i Horsens	Johan Andersen i Horsens			Anne Nielsdatter i Horsens	Anne Nielsdatter i Horsens Johan Andersen i Horsens		Vox af Johan Andersen i Horsens + klæde til messehagel

SKEMA III c.

OUSTED KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1604-1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
1604			i Horsens					
05	i Horsens			i Århus			i Horsens	
12	i Horsens							
15				i Ladegård			Niels Jensen i Horsens	
16	i Skb.							
19	i Rye							
20						i Horsens	i Horsens	
22	i Horsens							
23	i Horsens							
25	i Horsens					i Horsens		
27, 28, 29	Thorkild Ibsen i Horsens		i Horsens	i Horsens				
30							i Horsens	
31	Jens Johansen i Skb.	Peder Villumsen i Skb.	Niels Tomsen i Horsens	Niels Tomsen i Horsens	Hans Marquarsen i Horsens	Esben Samminge i Horsens		
32			Oluf Hansen i Horsens	Oluf Hansen i Horsens			Oluf Hansen i Horsens	
33	Jacob Hansen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens					Oluf Hansen og Anne Svanes i Horsens	
35	Jacob Hansen i Horsens			Oluf Hansen i Horsens		Tyrsting herreds skove Peder Thonboe i Horsens	»En Æbel- toftskude« i Horsens	
36	Morten Liim i Horsens				Hans Marquarsen i Horsens	Jørgen Nielsen i Astrup		
37	Morten Liim i Horsens							
38	Morten Liim i Horsens		Morten Liim i Horsens					
39			Oluf Hansen i Horsens	i Rye kirke		Sidsel Clemends i Horsens	af en Mariager- skude i Horsens + Niels Høgh i Horsens	
40	Jens Sørensen i Horsens							
41	Therkel Jensen i Horsens				Peder Thonboe i Horsens	Jørgen Nielsen i Astrup Sidsel Clemends i Horsens		
42	Jens Sørensen i Horsens				Peder Thonboe i Horsens			1 messesærk i Horsens

SKEMA III c.

OUSTED KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1604–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
46/47		Jens Sørensen i Horsens	Oluf Hansen i Horsens		Jens Sørensen i Horsens 2 gange	Jens Sørensen i Horsens 3 gange	Clemend Clemend- sen i Skb.	1 alterbog i Arhus 1 klokke- streg af Hans Reb- slager i Horsens
48/49	Jens Sørensen i Horsens Jacob Hansen i Horsens	Tomas Knudsen i Horsens			Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens	
51	Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens		Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens	
52	Christoffer Christensen i Horsens		Jens Sørensen i Horsens	Anders Kol- demorten i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens	Anders Kol- demorten i Horsens	Anders Kol- demorten i Horsens	
55/56	Christoffer Christensen i Horsens		Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens	Christoffer Christensen i Horsens		

SKEMA III d.

RYE KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1605–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
1610	Solgt bly til Voer- ladegård							
11/12	Solgt bly til Hans Liber i Horsens Chresten Riis i Horsens							
25			i Horsens			Chresten Riis i Hors. og Skægge- skov		
34			Therkel Jensen i Horsens					
40		i Horsens		Solgt til Cl. Cle- mendsen i Skb. + Chresten Frost i Hoved		i Horsens 2 gange		
41		Solgt til Therkel Jensen i Horsens		Solgt til Laurids Ottsen i Rye				
43/45	Jens Ottsen i Rye							
46/47				Solgt til Niels Mad- sen i Rye				
48/49						Salmand Torbensen i Rye		
51						Jacob Hansen i Rye		1 stige af Chresten Nielsen i Rye
52						Salmand Torbensen i Rye		
56	Rasmus Nielsen, murmester i Skb.							

SKEMA III e.

TØNNING KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1604–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
1605								1 bog
10								1 penge- tavle
12								1 altertavle fra Rye
17			i Horsens			i Horsens	i Horsens	
19							i Daubjerg	
20	Niels Hansen i Horsens							
22	i Horsens							
23	i Horsens							
24	i Horsens							
25	i Horsens							
26				i Horsens			i Horsens	
27, 28, 29							i Horsens	
31	Oluf Han- sen, borg- mester i Horsens				Hans Marquarsen i Horsens			
32		Chresten Foged i Horsens						
34	Therkel Jensen i Horsens							
35	Niels Kræmmer i Horsens							
36		Peder Bhi i Horsens				Chresten Ibsen i Underup		
37	Niels Ju- stesen + Morten Liim i Horsens				i Horsens			
38	Therkel Jensen i Horsens	Peder Bhi i Horsens			Therkel Jensen i Horsens	Chresten Ibsen i Underup	»af nogle bønder«	
41	Clemend Clemend- sen i Skb. Niels Lassen i Horsens			på Alsted		Chresten Ibsen i Underup		
46/47	Jens Sørensen i Horsens				Jens Sørensen i Horsens			Lærred af Knud Madsen i Tønning

SKEMA III e.

TØNNING KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1604–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
48/49	Jens Sørensen i Horsens 2 gange	Jens Sørensen i Horsens			Jens Smed i Tønning 2 gange + Jens Sørensen i Horsens	Chr. Bund i Underup Oluf Christensen i Astrup	i Daubjerg	
51		Tomas Jessen i Horsens	Rasmus Krogh i Horsens			Chr. Bund i Underup	Anders Kol- demorten i Horsens	
52				Solgt 180 sten til Poul Laurid- sen i Ring				
54		Rasmus Krogh i Horsens				i Horsens		
55/56	Christoffer Christensen i Horsens Ring kirkes værge				Ring kirkes værge			Tin og vox fra Ring kirke
60/62					Jens Nielsen Thonboe i Horsens	Niels Savmand i Addit	Anders Kol- demorten i Horsens Søren Christensen i Horsens	

SKEMA III f.

VOERLADEGÅRD KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1604–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
1612	Rye							
13						Pindsmølle		
14	i Horsens							
15	i Horsens							
20	Rye							
22	Jens Homand i Horsens Jørgen Christoffer- sen i Hor- sens					i Tyrsting herred		
23	Inger Hofmand i Horsens Peder Rasmussen i Horsens + 1 i Rye	Inger Hofmand i Horsens						
24	i Horsens			Emborg Vor Kloster			i Horsens	
25	i Rye							
26	i Horsens					i Horsens		
30	i Horsens							
31	Peder Rasmussen + Niels Tomsen i Horsens Jost Span- demester i Skb.				Hans Markussen i Horsens		i Horsens	
32	Peder Villumsen i Skb.							
34	Peder Villumsen i Skb. Daniel Molchersen							
35				Terkel Jensen i Horsens			Jens Sørensen i Horsens	
37								Lærred hos Hans Markussen i Horsens
38		Hans Markussen i Horsens						
39			Hr. Erik i Vissing + Hans Markussen i Horsens	Rye kirke	Hans Markussen i Horsens		Pør Ras- mussen i Horsens	

SKEMA III f.

VOERLADEGÅRD KIRKES HANDELSFORBINDELSER 1604–1662

Ar	Bly	Jern	Tagsten	Mursten	Søm	Træ	Kalk	Inventar + stof
41			Hr. Erik i Vissing	Rye kirke		Sidsel Clemends i Horsens	i Horsens	
42		Laues Ottesen i Eir						
45								1 gradual Hans An- ders Gier- sing i Skb.
46/47	Laurids Ottsen i Rye		Oluf Hansen i Horsens		Jens Sørensen i Horsens	Sidsel Clemends i Horsens	Clemend- sen i Skb. + Birgitte Knudsdatter i Horsens	
48/49	Peder Rasmussen i Horsens Jacob Pottemager + Jens Thonboe i Horsens	Peder Rasmussen i Horsens	Jacob Sørensen i Horsens		Jacob Sørensen i Horsens	Jacob Sørensen i Horsens Birgitte Knudsdatter i Horsens Jens Sørensen i Horsens Jacob Torbensen i Vinding	Jacob Sørensen i Horsens	
51	Christoffer Christensen i Horsens				Christoffer Christensen i Horsens			
52	Christoffer Christensen i Horsens		Rasmus Krogh i Horsens	på Alsted			Christoffer Christensen i Horsens	
53	Christoffer Christensen i Horsens				Jens Sørensen i Horsens	Jens Sørensen i Horsens		
55/56				i Skb.			Jens Sørensen i Horsens	

Noter og henvisninger

1. »Uvisse« udgifter = »uforduset« udgifter; modsat »visse« = faste udgifter.
2. Der henvises til det medfølgende kort.
3. Hele Skanderborg len var krongodsdistrikt, og tilsyn med kirkernes regnskaber var ifølge den kongelige instruks af 19.6.1582 pålagt lensmanden.
4. Danmarks adels årbog XXIV (1907) side 363.
5. Samme XXI (1904) side 335. Den eneste forandring, der sker ved Peder Mundts tiltrædelse, er dog nok indførelsen af en regnskabsbog, da alt tyder på, at man også før 1604 fulgte samme praksis i regnskabsrevisionen, f. eks. ved man deraf nøjagtig, hvor stort kirkernes overskud var.
6. Danmarks adels årbog LXII (1945), side 113ff.
7. Rec. I. bog, kap. 4, stk. 5 og 68. Indskærpelse af praksis. Secher bd. V, side 188, 206f.
8. Et sådant skulle iflg. Rec. I. bog, kap. 4, stk. 82, sættes på rente. Secher, bd. V, side 210f.
9. I citater fra regnskaberne vil den oprindelige ordstilling være bibeholdt, men stavemåden forandret til nutidsdansk.
10. Rec. I. bog, kap. 4, stk. 60. Secher bd. V., side 205.
11. Samme, stk. 61. Secher bd. V., side 205.
12. Ousted og Tønning samt Bryrup og Lundum.
13. Rec. I. bog, kap. 4, stk. 56-59. Secher V., side 204.
14. Lensmanden underskrev aldrig egenhændigt, men overlod revisionen til slotsskriveren.
15. Historisk tidsskrift 12. rk. bd. V. (1971), s. 51ff: F. Skrubbeltrang: Studier over gårde og gårdbrugerantal.
16. At denne jordebog overhovedet kan anvendes som sammenligningsgrundlag, skyldes den omstændighed, at størstedelen af Skanderborg len var krongodsområde (se Århus Stifts Årbøger, 1919, 1-48. S. Nygård: Det Skanderborgske Rytterdistrikt), således at alle bønder qua fæstere er opført som landgildeydere i denne.
17. Pligt til at underholde jordejeren folk og heste.
18. Pligtkørsel og andet hoveri.
19. Kancelliets brevbøger 5.2.1573, 22.3.1573, 28.1.1583 og 13.3.1583.
20. Kancelliets brevbøger 26.11.1583.
21. Kancelliets brevbøger 5.8.1578, 28.1.1583, 2.10.1584 og 25.8.1600.
22. Årsagen til det lave udbytte var, at Rye var købstad, og der var således mange håndværkere og handelsfolk, der følgelig ikke betalte tiende.
23. a.: 1623-26, b.: 1631-32, c.: 1637, d.: 1651-52.
24. I det følgende vil der blive skelnet mellem udgiftsår og revisionsår, og ved tidsangivelser, hvor intet andet er nævnt, vil det være førstnævnte, der refereres til.
25. Kanc.br.bø. 27.3.1634, missive til Laurids Ebbesen og biskop Morten Madsen .
26. Kanc.br.bø. 26.10.1636.
27. Slotsskriver på Skanderborg slot førte kirkens regnskab på lensadministrationens vegne i revisionsårene 1640-46 og 1652-60.
28. Secher V 500 17.5.1646.
29. Se afsnit III, side 17.
30. Se side 83.
31. Hans Pedersen i Birk, provst i Voer herred.
32. Søren Jensen, slotsskriver på Skanderborg slot, senere rådmand og borgmester i Århus.
33. Der er ingen basis for at antage, at hele kirkens tag forud for dette tidspunkt bestod af tegl, da der helt fra regnskabsbogens begyndelse var flere udgiftsposter, der vidner om reparation af bly; men størstedelen har – før 1617 – sandsynligvis været tegl.
34. Lundum kirkeregnskabsbog, 1630-revisionen.
35. 60 daler er den største samlede lønudbetaling, der er konstateret i samtlige regnskabsbøger gennem hele perioden.
36. Samme praksis anvendtes i Rye ved de store reparationer 1937-40.
37. At egnen rammes ret hårdt af krigen viser også steds målregistre for Skanderborg og Åkær len 1645-46. Heri er opført i alt 149 fæsteoverdragel-

- ser, hvoraf en stor del betegnes som »afbrændt«. Hist. tidsskr. 1971, 12. rk., bd. V, side 33 f.: F. Skrubbeltrang: Studier over gårde, gårdbrugerantal ...
38. Trap VIII, side 488.
 39. Voerladegård kirke synes at være sluppet noget billigere end de øvrige. Der findes dog en del store udgifter til reparationer; men fjenderne nævnes aldrig direkte i regnskaberne.
 40. Bryrup 1643–45.
 41. Ousted 1646–47.
 42. Ousted 1643–45.
 43. 1 skip pund = 20 lispund, Nordisk Kultur, bd. 30, side 180 ff.
 44. Bryrup 1643–45. Årsagen til de omfattende ødelæggelser af vinduerne var, at fjenderne kunne anvende jernstængerne i disse.
 45. Voerladegård 1657–59.
 46. Jfr. specialeopgave af stud. mag. Inge Nielsen vedrørende kirkeadministrationen i Koldinghus len. Århus Universitet.
 47. Secher, bd. III, side 669.
 48. Forordning om kirkernes indkomst og bygning, stk. 3. Se note 47.
 49. Rec. I. bog, kap. 4, stk. 30. Secher bd. V, side 196.
 50. Rec. trådte i kraft 17.11.1645, Kanc.br.bø. p. 519.
 51. I Ousted kirkes bog er der afsat plads til inventariet, men denne er ikke udfyldt.
 52. Ordlyden fra Voerladegård kirkeregnskab 1646–47. Samme ordlyd er desuden årsag til, at 1646-listerne opfattes som en følge af krigen, og ikke som en følge af recessens ikrafttræden.
 53. Lundum indtil 1618.
 54. Voerladegård kirke besidder to eksemplarer, henholdsvis af sølv og af tin.
 55. Graduale, efter 1536 = korets og menighedens sangbog.
 56. Lutheripostil = prædikensamling.
 57. Passional = bog indeholdende beretning om Jesu lidelse.
 58. Trap VIII, side 703.
 59. Trap VIII, side 684.
 60. Rye 1631, Tønning 1639 samt 1643–45 tillige med Tulstrup 1642.
 61. Trap VIII, side 684.
 62. Dvællik = sort silke.
 63. Lundums regnskabsbog, 1616-inventarlisten.
 64. Trap VIII, side 676 ff.
 65. Forklaringen på, at man rejste til Viborg, er sandsynligvis den, at sagen om den stjålne messehagel blev appelleret til tinget her. – Rejsen til Randers kan ikke forklares umiddelbart; men måske har man fået nys om, at messehaglen var bragt hertil.
 66. Indskriften lyder: DENNE PRESTOL HAVER ANDERS JENSØN I TØNNEG, HERISFOGED I TØSTENG HERET, GIFVET TEL KIERCKEN FOR SIG OG SIN HØSTRU M.C.D.'s LEDERSTED I KIERCKEN ANNO 1642.
 67. Morten Lauridsen var Tønning kirkes væрге fra 1626–45.
 68. Eneste eksempel på, at en håndværker er betalt i rigsdaler.
 69. Maler, der især gav sig af med dekorationsarbejde og portrætter.
 70. J. A. Fredericia: Adelsvældens sidste dage, s. 68.
 71. P. H. R.: Sønnesøn af biskop Resen. Udarbejdede i årene 1667 ff. sit Danske Atlas, en beskrivelse af hele landet. (Dansk biogr. lexikon. bd. XIX, s. 399.)
 72. Trap, bd. VIII, s. 605.
 73. Intet brev i cancelliets brevbøger, der skulle være komplet.
 74. Kirkehist. saml. 2. rk. bd. 5, s. 199 f.
 75. Kanc.br.bø. 26. I. 1583.
 76. Se note 20.
 77. Kanc.br.bø. 25.12.1572 og 15.9.1625.
 78. Kirkehist. saml. 2. rk. bd. 5, 119 f., se desuden side 84.
 79. Nedergård, P.: En dansk præste- og sognehistorie, bd. VII, s. 474.
 80. Kanc.br.bø. 27.10.1583.
 81. Trap bd. VIII, s. 482.
 82. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 443.
 83. Trap VIII, s. 482.
 84. H. P. Resen: Danske Atlas, Århus Stift. Indledning s. 12.
 85. Alle tre eksemplarer er hentet fra Bryrups regnskab i 1614.
 86. Lundum 1608.
 87. Rye 1619.
 88. Den Koldingske Reces 13.12.1558. Secher bd. I, side 38, stk. 55.
 89. Der var på dette tidspunkt ikke mange murede huse på landet.
 90. Begge er nævnt i forbindelse med Lundum kirkes regnskab henholdsvis i 1642 og 1662.
 91. Fortid og Nutid XV, 1944, Johan Hvidtfeldt om borgerbøger, s. 249.
 92. H. Fussing: Bybefolkningen i Danmark 1600–60, side 77 samt side 44 og side 82.
 93. Horsens borgerskabsprotokol begynder dog først i 1650.
 94. Et rent generelt indtryk af datidens bygninger er hentet i Nordisk Kultur, bd. 17.

95. I Bryrup henholdsvis 1625 og 1646–47, samt i Ousted 1604.
96. Lundum 1619.
97. Se note 69.
98. Lundum 1650, hvor der er revideret for 1648 og 49.
99. Bryrup 1652.
100. Bryrup 1660–62.
101. Bryrup 1613.
102. Bryrup 1624.
103. Kanc.br.bø. 29.3.1609.
104. Nordisk Kultur bd. 29, s. 192 ff.
105. Lundum 1639.
106. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 441 f.
107. 1640-regnskabet viser det samlede antal sten, der udtoges i årene 1637, 38 og 39.
108. Suefjæl = vandbræt.
109. Bryrup 1648.
110. Kanc.br.bø. 19.5.1637.
111. Vorbasse kirke 1653, hvor en karl sendes til Estrup efter sten, men forgæves.
112. Trap bd. VIII, s. 458.
113. O. Fabricius: Horsens Købstads beskrivelse og historie s. 204. – O. H. var gift med Anne Svanes, der ligeledes nævnes i regnskabsbøgerne.
114. Øvrighed = borgmestre, rådmænd og den kongelige byfoged. Undersøgelsen heraf bygger på Sv. A. Bay: Horsens gennem tiderne, samt det i note 113 nævnte værk.
115. O. Fabricius, s. 208.
116. Samme, s. 223.
117. Blade af Horsens Historie, s. 31. Horsens magistrat bestod af 2 borgmestre og 6 rådmænd.
118. Samlinger til Jysk Historie og Topografi, 2. rk., II 1890. Bidrag til Horsens bys historie s. 351.
119. Sv. A. Bay: Horsens gennem tiderne, gengivelser fra Rådstuebogen 1631 og 1650.
120. Revisionen foregik fortrinnsvis i Skanderborg, Rye, Lundum og Vissing.
121. Kanc.br.bø. 19.6.1582.
122. Secher, V, s. 207. Recessen 1. bog, kap. 4, stk. 72.
123. Ousted 1606.
124. Niels Grøn tilhørte sandsynligvis den gamle adelsslægt Grøn, »der dog aldrig formædte at hæve sig op over den laveste småadel, og den i Nim herred bosatte linie gik i det 17. århundrede beviselig over i bondestanden«. – Se Danmarks Adels Årbog 1896, s. 183.
125. Trap VIII, s. 695.
126. Kanc.br.bø. 26.10.1636.
127. Skannerup 1640.
128. Secher III, 1.4.1606, desuden Kirkeordinansen 1539.
129. Wiberg: Bidrag til Dansk Præstehistorie vedr. Tønning kirke.
130. Rye 1655.
131. Bryrup 1660–62.
132. Arhus Bispearkiv, Tyrsting herred, Voerladegård. Det omtalte præsteskitte omtales ikke i kirke-regnskabsbogen.
133. Rørdam: Dansk Kirkehistorie, bd. I, s. 99.
134. Secher, bd. III, s. 202. Den nævnte praksis udgør dog på et punkt en undtagelse: de 7 sogne-mænd nævnes ikke i ordinansen, men kun i Ribe-artiklerne af 1542. Rørdam, bd. I, s. 197. I stedet for de 7 sogne-mænd nævnes kirkeværgerne i ordi-nansen.
135. Kanc.br.bø. 14.5.1642.
136. Kanc.br.bø. 28.1.1630.
137. Tønning kirkeregnskabsbog, ordlyd fra 1621-revisionen.
138. Kanc.br.bø. 7.7.1621.
139. Denne bevilling findes i Kanc.br.bø. 26.10.1636.
140. Trykt i Kirkehist. saml. 2. rk. bd. 5, s. 130.
141. Samme.
142. Gunde Rosenkrans.
143. Arhus bispearkiv, Tyrsting herred C 3, 678, Landsarkivet i Viborg. Trykt i Kirkehist. saml. 2 rk., bd. 5, s. 130–32.
144. Ordlyd fra Ousteds regnskabsbog i 1639.
145. Hr. Christian Lauridsen i Glenstrup 1650. Hr. Knud Wogensen i Alling, 1651. Hr. Niels Mortensen i Præstholm, 1653. Hr. Søren i Hjortsvang, 1655.
146. Kirkehist. saml. 2. rk., bd. 5, s. 132.
147. Se note 132.
148. Kanc.br.bø. 17.11.1645.
149. Enslydende ordlyd i begge regnskaber.
150. F. eks. kanc.br.bø. 28.2.1630.
151. Nordisk Kultur, bd. 29, s. 192 ff.
152. Det eneste år i 1630erne Ousted kirke havde overskud.
153. Rørdam: Dansk Kirkehist., bd. II, s. 456.
154. Anskaffelse heraf var af Peder Palladius pålagt kirkeværgerne i 1545, og i alle regnskabsbøgerne er der eksempler på indkøb af disse, således Ousted i 1614.
155. Dette embede var oprettet i 1618.
156. Dansk biografisk lexikon, bd. XI, s. 572.

157. Enslydende ordlyd i alle regnskaber.
158. Begge breve er trykt i kanc.br.bø.
159. Kanc.br.bø. 22.3.1620.
160. Kanc.br.bø. 29.1.1631 samt 13.3.1631.
161. Alle kirker med undtagelse af Rye har denne udgift.
162. Hist. tidsskr., 5. rk., bd. I, 1879.
C. Nyrop: Dansk Glasindustri indtil 1750, s. 450.
163. Kanc.br.bø. 4.3.1581.
164. T. Jexlev m. fl.: Dansk Glas, s. 40.
165. Samme, s. 44–46.
166. Kanc.br.bø. 6.3.1598.
167. T. Jexlev m. fl.: Dansk Glas, s. 54.
168. Samme, s. 55.
169. Samme, s. 172.
170. Samme, s. 60.
171. Morten Sørensen er i følge regnskabsbogen kirkeværg i Rye 1605–15, og er desuden opført i Skanderborg slots jordebog som Ryes tredjestørste fæstebonde.
172. Rye kirkeregnskabsbog 1640 omtaler en Brix Smed.
173. T. Jexlev m. fl.: Dansk Glas, s. 60–62.
174. Kanc.br.bø. 13.12.1617. I Dansk Glas, s. 61–62, antages det som nævnt, at Anders Trebing først er død i 1618, da Brix Nielsen betaler stedsmål. Der synes dog intet i vejen for, at hans hus har stået tomt et års tid, således at han kan være identisk med ofret for det omtalte mord i 1617.
175. Dansk Glas, s. 55.

Kilder og litteratur

Utrykt kildemateriale fra Landsarkivet for Nørrejylland:

Kirkeregnskabsbøger

Tyrsting herred:

- Bryrup 1605–1691 C–KRB–49
- Gl. Rye 1605–1711 C–KRB–350, 351
- Tønning 1604–1678 C–KRB–467

Voer herred:

- Voerladegård 1604–1687 C–KRB–528
- Lundum 1606–1678 C–KRB–274
- Ousted 1604–1691 C–KRB–327

Gern herred:

- Skannerup 1630–1681 C–KRB–388

Vrads herred:

- Vrads 1630–1679 C–KRB–529

Ning herred:

- Tulstrup 1625–1691 C–KRB–460

Århus bispearkivs herredspækker

Tyrsting herred, Rye kirke C 3,678. Breve fra 28.8.1654, 4.12.1659, 14.1.1662 og 7.4.1661.

Tyrsting herred, Voerladegård kirke, C 3,681. Breve fra 25.9.1628.

Ning herred, Tulstrup kirke C 3,635.

Brev fra 5.1.1639.

Skanderborg slots jordebog

1612–13.

Fra Erhvervsarkivet i Århus

Århus borgerskabsprotokol 1600–1673.

Trykte kilder

Kancelliets Brevbøger 1550–1645 (1885–1969).

Forkortet: Kanc.br.bø.

V. A. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ, I–VI, 1558–1660 (1887–1918).

Forkortet: Secher.

H. Rørdam: Danmarks Kirkelove I–III, 1536–1683 (København 1883).

Forkortet: Rørdam.

Anvendt litteratur

Generelle værker:

Arup, E.: Danmarks Historie, IIb (1932), III (1955).

Jørgensen, P. J.: Dansk Rethistorie (1969).

Kornerup, B.: Den danske kirkes historie, IV (1959).

Nedergaard, P.: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie, 1849–1949.

VII Århus Stift (1963).

Trap, P.: Danmark VIII, 5. udgave (1964).

Wiberg: Bidrag til dansk præstehistorie.

I–III (1870–79).

Specielle værker

Bay, Sv. Å.: Horsens gennem tiderne (1953).

Blade af Horsens bys historie. Red. af C. Th. Jørgensen (1942).

Dahlerup, T.: Det danske Sysselprovsti i Midlaldertiden (1968).

Erslev, Kr.: Danske len og lensmænd 1596–1660 (1885).

Fabricius, O.: Horsens købstads beskrivelse og historie (1879).

Fabritius, A. og Lassen, A.: Stamtavle for slægten Storr (1958).

Fredericia, J. A.: Adelsvældens sidste dage (1894).

Fussing, H. H.: Bybefolkningen i Danmark 1600-1660 (1957).
Jexlev, T., P. Riismøller og M. Schlütter: Dansk glas i renaissancetiden 1550-1650 (1970).
Lassen, H.: 1659, det år landet blev øde (1965).
Lassen, H.: Fald og fremgang (1965).
Nyrop, C.: Træk af dansk lavsordning (1893).
Olsen, A.: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid (1932).
Pedersen, H.: De danske landbrug, fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian den Femtes matrikel 1688 (1928).
Resen, H. P.: Danske atlas v. H. Søgård (1967).

Tidsskrifter, årbøger og leksika

Historisk Tidsskrift 1971 12. rk. bd. V.: Fridlev Skrubbeltang: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i 17. århundrede, s. 1 ff.
Historisk Tidsskrift 1844, 1. rk. bd. V.: P. V. Jacobsen:: Bidrag til fremstilling af det danske købstadsvæsen under kongerne Christian III og Frederik II, s. 27 ff.
Historisk Tidsskrift 1879, 5. rk. bd. I.: C. Nyrop: Danmarks glasindustri indtil 1750, s. 433 ff.
Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk. bd. V.: H. Rørdam: Om præsternes vilkår under og efter krigen 1657-60, s. 119 ff.

Fortid og Nutid, bd. V.: Hans Knudsen: Bispearkiver, s. 81 ff.
Fortid og Nutid, bd. XV 1944: J. Hvidtfeldt: Borgerbøger, s. 244 ff.
Fortid og Nutid, bd. XXII, 1964: H. Søgård: Håndværkerhistorisk litteratur 1945-63, s. 157 ff.
Samlinger til jysk historie og topografi, 2. rk. bd. II., 1890: Bidrag til Horsens bys historie. Vilhelm Bang efter O. Fabricius's samlinger.
Samlinger til jysk historie og topografi, bd. VIII., 1880-81. H. Rørdam: Kulturhistoriske småbidrag fra Frederik den Andens tid, s. 138 ff.
Årbog for Århus Stift 1918: Rasmus Bording: St. Søren i Rye, s. 102 ff.
Årbog for Århus Stift 1919, S. Nygård: Det Skanderborgske Rytterdistrikt, s. 1 ff.
Danmarks Adels Årbog, 1884 ff.
Håndbog for danske lokalhistorikere (1970).
Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder (1956 ff).
Nordisk Kultur, bd. 17 Bygningskultur (1953), bd. 29 Mønt (1936), bd. 30 Mål og vægt (1936).

Forkortelser anvendt i skemaerne:

Hors. = Horsens.
Skb. = Skanderborg.
Dg. = dag.

Omkring 800-års jubilæet

En rapport fra Øm Kloster Af Holger Garner Nielsen

Øm Kloster Museum er i disse år kommet ind i en kraftig udvikling efter en statisk periode på henved et kvart århundrede. Efter den resultatrige udgravning i 1941 af klosterkirkens højkor, har man på grund af klostertomtens opdeling i to museumsområder, adskilt af to private parceller og to veje igennem terrænet, ikke kunnet fortsætte udgravningerne. Ved velvilje fra familien fisker Sørensen blev Historisk Samfund imidlertid sikret forkøbsret til den største af de private parceller i ruinens midte, og efter fisker Laust Peder Sørensens død afhændede familien ejendommen til Samfundet.

Ry sogneråd, havde ved sognerådsformand, smedemester Søren Bach, over for museet afgivet løfte om en regulering af vejforholdene ved klosterruinen, et løfte, som ved kommunesammenlægningen overførtes til Ry Kommune, der herefter ved velvilje fra beboerne i Emborg by lod de to veje på klostertomten føre uden om denne. Kommunen har afholdt alle udgifter til vejføring, opmåling m. v., samt vederlagsfrit overladt

de nedlagte vejarealer til museet. Museets mange små jordlodder blev samtidig samlet på i alt tre matrikelnumre.

Denne første fase fandt sted i årene 1967–68. Nu havde man etableret forbindelse mellem de to museumsterræner, en betydelig forbedring for museets daglige arbejde og især af betydning for museumsgæsternes umiddelbare forståelse af sammenhængen i det store ruinanlæg.

Der var nu tilbage på den centrale klostertomt kun én parcel i privateje. Ved forskellige ejerskifter her opstod en ubehagelig situation for Øm Kloster, idet der til stor gene for museets daglige drift forsøgtes en stærk merkantil udnyttelse af museumsgæsterne. Forskellige byggeføretagender til dette formål var en klar overtrædelse af gældende fredningsbestemmelser i forhold til selve fortidsmindet.

Historisk Samfund havde forinden, hjulpet af professor, dr. phil. Olaf Olsen, forsøgt at erhverve den pågældende ejendom, men måtte efter en del forhandlinger desværre opgive dette.

Ry Kommune, Fredningsplanudvalget for Århus Amt og Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning påtalte herefter hver ud fra sin kompetence, de over-

trædelser af love og gældende regler, der havde fundet sted, og en kendelse fra fredningsdommeren bestemte, at en bod, opstillet få meter fra museets indgang, skulle fjernes.

Den kontakt, der under denne sag var etableret mellem Øm Kloster Museum og Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning er siden blevet opretholdt og har udviklet sig til et nært samarbejde til gavn for museets udvikling.

I 1970 blev den tidligere Emborg Købmandshandel, Munkevej 8, der ligger umiddelbart øst for klosterkirkens ruin, udbudt til salg. Der åbnede sig

her en mulighed for en yderligere fri-læggelse af ruinen, som på dette sted var stærkt indeklemt mellem de nære naboskel.

Efter samråd med Fortidsmindeforvaltningen mente Historisk Samfunds bestyrelse ikke at kunne sidde tilbudet overhørigt og erhvervede mod samtlige bestyrelsesmedlemmers kaution den pågældende ejendom, et ældre, stråtækt hus med en meget smuk facade mod landsbygaden. Kort efter blev ejendommen overtaget af Ministeriet for Kulturelle Anliggender, der ved museumsinspektør, arkitekt Johannes Hertz har fo-

Øm Klosters nye indgang og hovedkvarter i den tidligere købmandshandel set fra kirkeruinen. Bag den brede port findes museets nye udstillingshal.

retaget en gennemgribende restaurering og ombygning af huset til museets formål. Ombygningen har strakt sig over et par år, efterhånden som der er bevilget midler til de forskellige byggeafsnit. Nogle udhuse og tilbygninger til ejendommen er nedrevet, omgivelserne er reguleret, og den vanskelige opgave på én gang at bevare det gamle hus som en værdifuld del af landsbygadens miljø og at gøre det praktisk anvendeligt for museet er løst på forbilledlig måde.

Der er nu i bygningen indrettet billetkontor, et kombineret arbejds- og opholdsrum for personalet og et mindre rekvisitrum. Midt i huset er der i dets hele bredde indrettet en hal for såvel en permanent som for skiftende udstillinger. Endelig er der toiletter for museumsgæster og personale, samt et rum til boglager m. v. I huset er der overalt indlagt el-varme, i udstillingshallen i form af et moderne varmeloft, ligesom stråtaget er grundigt brandisoleret.

I arbejdsrummet er indrettet brandsikker box til arkivalier. Boxens ståldør er en gave til Øm Kloster Museum fra tømrermester W. Schjøtt, Gl. Rye. I udstillingshallen er der lagt et solidt gulv af sveller, der som gårdsplads og fortov er ført ud i det fri gennem store skydeporte med smalle glasruder. I forståelse med naboen mod syd, inspektør E. Olesen, er der ind mod dennes gårdsplads rejst et gedigent og smukt plankehegn, som effektivt beskytter mod ulemper ved den stærke trafik af gående, som i åbningstiden passerer museums-terrænet på dette sted.

Også ruinområdet er blevet og vil

fremtidig blive tilgodeset igennem det påbegyndte projekt.

Diget nord og øst for kirkeruinen er blevet flyttet ud til skel og har derved yderligere skabt luft om anlægget. En gangbro over fundamenterne har givet gæsterne gode adgangsforhold til ruinen, dette er især blevet påskønnet af gangbesværede og folk i kørestole.

Ruinerne vil blive restaureret og ruinparken omlagt under medvirken af havearkitekt Junggren-Have, Fortidsmindeforvaltningen.

Efter besigtigelse af Øm Kloster Museum har kontorchef Viggo Nielsen, Ministeriet for Kulturelle Anliggender, og overinspektør Knud Thorvildsen, Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning, erklæret sig positivt indstillet over for det etablerede samarbejde med Historisk Samfund for Århus Stift.

I 1971 har Historisk Samfund ved imødekommenhed fra Øm-museets nabo og interesserede ven gennem mange år, Jens Sørensen, Mosevang, († 1972), erhvervet et areal nord for kirkeruinen til en meget nødvendig parkeringsplads.

Anlæggelsen af parkeringspladsen med plads til ca. 15 biler er vederlagsfrit foretaget af Ry Kommune.

I sommeren 1972 blev der påny optaget forhandlinger om erhvervelse af klostertomtens sidste privatejede parcel, og denne gang lykkedes det at få handelen bragt i stand, således at Kulturministeriet af købesummen på 90.000 kr. har udredt de 70.000 kr. og Historisk Samfund resten. Historisk Samfunds andel af summen er beredvilligt stillet til rådighed af Fonden for

Bygnings- og Landskabskultur. Arkitekt Hertz har venligst bistået ved ansøgning til fonden. Som ved ejendommen, Munkevej 8, tilhører skødet Kulturministeriet, som har overladt administration og brugsret til arealet til Historisk Samfund.

Efter 61 år – det første grundkøb skete i 1911 – er det nu lykkedes at få samlet tomten af Øm Klosters hovedanlæg til ét samlet hele.

Ry Kommune har påtaget sig nedbrydning af de højst saneringsmodne bygninger på det nye udgravningsfelt, samt grovrydning af hele grunden. Træer og hække fældes, hegn og dige nedbrydes, og alt det ryddede bortkøres.

Nogle enkelte, markante trægrupper vil dog foreløbig blive skånet.

Lærestolen i historisk arkæologi ved Århus Universitet har ved professor, dr. phil. Olaf Olsen og cand. mag. Rikke Agnethe Olsen påtaget sig udgravning og undersøgelse af det o. 1600 m² store område, et tilsagn, Historisk Samfund naturligvis med største taknemmelighed har taget imod. De egentlige udgravningskampagner skulle kunne påbegyndes i sommeren 1974. Udgravningsholdet er i 1973 beskæftiget med udgravninger på Ring Klosters tomt.

Det er dog ikke udelukkende institutioner og myndigheder, Øm Kloster Museum kan takke for hjælp ved den igangværende udvikling, også enkeltpersoner blandt museets venner har ydet bidrag hertil.

I 1971 har museet således som gave fra konsul V. Thorning-Pedersen, Ry Nørskov, modtaget installation af elek-

tricitet i museumsbygningen, en stor hjælp i det daglige arbejde, og en åbning af muligheder for mere avancerede former for udstillingsteknik, end man hidtil har kunnet benytte.

Lektor V. E. Nielsen, Horsens, har skænket museet en smuk rekonstruktion af klosteret i form af en model i stor målestok.

Fru F. Isager, Ålborg, har foræret museets spirende håndbibliotek en samling af håndbøger og særtryk af især medicinsk-historisk indhold, hidrørende fra dr. med. Kr. Isagers bogsamling.

Fru E. Pedersen, Ry, har overladt Øm Kloster sin fars, afdøde inspektør Anders Andersens opmålingsplan over Øm Klosters ndr. kirkegård, hvor Andersen i trediveerne foretog en lang række udgravninger af middelalderlige grave.

Blomsterhandler Dam Nielsen, Odden, afd. T. Hjort, Ry, lærer Mikkelsen, Søvind, m. fl. har overladt museet forskellige løsfund med relation til Øm Kloster.

E. og A. Larsen, Vilholt, har beredvilligt ved mange lejligheder og vederlagsfrit assisteret museets personale.

Endelig har Øm Kloster som gave fra nu afdøde fru Augusta Haugsted modtaget et kontant beløb på 300 kr.

Undersøgelser, udstillinger m. v.

Det vil være rimeligt i en rapport om Øm Kloster Museums udvikling og aktiviteter i tiden omkring jubilæumsåret 1972 at medtage en kort oversigt over den forskning m. m., der har fundet sted i forbindelse med museet.

En del gamle frugtsorter fra Emborg by, hvoraf en del venligst er stillet til rådighed af hr. Søren Sørensen, er i 1970 tilsendt professor Anthon Pedersen, Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. Af museets korrespondance med professor Pedersen fremgår det, at i hvert fald én af disse frugtsorter, gul havreblomme, med altovervejende sandsynlighed må stamme fra klostrets frugthaver. På klostertomten, bl. a. på det nye udgravningsfelt, findes flere af disse blommetræer, som altså, ligesom visse arter af lægeurter, må regnes for levende fortidsminder.

Firmaet Thubalka, Vejle, udfører for øjeblikket ved klokkekonsulent, kantor Bent Gammeltoft-Hansen, Svendborg, en undersøgelse vedrørende klokker og klokkestøbning ved Øm Kloster.

Til Geologisk Institut v. Århus Universitet har Øm Kloster Museum afgivet en snes munkesten fra ruinen til brug ved dateringsforsøg ud fra magnetiske målinger. Og Atomenergikommissionens Forsøgsanlæg, Risø, har i forbindelse med dateringsforsøg p.t. anbragt i alt 12 såkaldte dosimetre med termoluminiscens-fosforer til måling af strålingsdoser i klosterruinen.

Medarbejdere ved Nationalmuseets 2. afd. har gennemgået Øm Klosters samlinger af teglfliser.

I en årrække har museet afholdt skiftende mini-særudstillinger, én pr. sæson. Blandt emnerne kan nævnes:

Middelalderens danske klostre og ordener, 800-året for Rygens erobring for den danske krone, Øm Kloster – rekonstruktionsforsøg og Vejen til Øm.

I 1970 arrangerede museets medarbejdere for Fredningsplanudvalget for Vejle Amt en historisk-topografisk udstilling om Hærvejen som en afdeling af den permanente udstilling på Kulturministeriets ejendom Ballesbækgård ved Rørbæk sø.

I oktober 1972 har museumslederen haft 6 dages orlov for at lede en historisk ekskursion til Rygen og Mecklenburg, og i denne vinter har han holdt foredrag om Øm Kloster i Skanderborg Museumsforening og Ry Aftenhøjskole.

Øm Klosters 800-års jubilæum

Den mangesidede aktivitet omkring Øm Kloster Museum i de sidste 4–5 år har mere eller mindre tilsigtet ligesom dannet en ramme om Øm Klosters 800-års jubilæum.

Det var en forårsdag i 1172, cistercienserne nåede til Øm efter forgæves forsøg på en varig bosættelse i Sminge, Veng og på Kalvø i Skanderborg sø. Historien om, hvordan de hvide munke midt i ødemarken opbyggede deres berømte abbedi vil være velkendt fra Øm Klosters Krønike.

Et 800-års jubilæum er ikke nogen helt almindelig begivenhed, og Historisk Samfunds museumsudvalg samt Øm Klosters personale gik enigt ind for at fejre jubilæet på tilbørlig og værdig vis, selvagt under hensyn til de ikke alt for rigelige midler, der kunne stilles til rådighed til formålet.

Allerede i 1971 optog man kontakt med Cistercienserordenen, repræsenteret ved Sostrup Kloster, Myrendal Klo-

ster og ordensgeneralen i Rom om et samarbejde ved festligholdelsen af 800-året. Ordenens repræsentanter gik ligeledes fuldt og helt ind for sagen, og man enedes om at markere jubilæet med en cisterciensermesse i Øm Klosterkirkes ruin, så meget mere som Øm Klosters område stadig, blandt andre af Cistercienserordenen selv, anerkendes og anses som værende indviet jord.

En særlig jubilæumsplakat blev fremstillet med økonomisk støtte fra pengeinstitutterne i Ry st., og i jubilæumsåret har al museets post været mærket med et særligt jubilæumsstempel.

Efter en lang række forberedelser, især færdiggørelsen af museets nye hovedkvarter og jubilæumsudstillingen i arkitekt Johs. Hertz' smukke udstillingshal, oprandt den 19. juni, den dag, man af praktiske grunde havde valgt til jubilæumsfesten, idet man ikke kender den nøjagtige dato for Øm Klosters grundlæggelse.

Det havde øsregnet om natten, og da det hele arrangement i høj grad var afhængigt af vejsituationen, var det med en stor lettelse, man kunne konstatere, at skyerne ud på morgenen spredtes for at give plads for solskin og høj himmel med enkelte, drivende skybanker.

Et groft trækors var i dagens anledning rejst i kirkens højkor, og et interimistisk alterbord, beklædt med stof i cistercienserdragtens gullvide farve og prydet med Cisterciens våben var opstillet over de fundamentrester i koret, som rimeligvis stammer fra det oprindelige højalter. På altret stod en markbuket og messerede udlånt af Maria

rene Hjertes Kapel i Ømborgen, hvis kirketjener, hr. Udengård, assisterede som sakristan ved messen.

Begivenheden havde samlet 200–300 interesserede og venner af Øm Kloster.

Historisk Samfunds formand, arkivar Finn H. Lauridsen, bød forsamlingen velkommen og indledte med en oversigt over Øm Klosters lange historie, idet han bl. a. fremdrog stedets yngste historie, hvor klostret så at sige er genopstået, men som museumsinstitution og fortidsminde. Formanden mindedes den indsats, der af museumsarkitekt C. M. Smidt, dr. med. Kr. Isager, inspektør Anders Andersen og bibliotekar E. Haugsted var gjort ved udgravningen af Øm Kloster.

Efter Finn H. Lauridsen talte prior Frans van Haaren, OCSO, Myrendal Kloster på Bornholm, om Cistercienserordenens nutidige opdeling i to grene og bestræbelserne for en genforening. »Der mangler ikke kærlighed, kun organisation«, sluttede prioren.

Cistercienserordenens generalabbed, schweizeren Sighard Kleiner, talte direkte og bevægende til »sine kære, hensøvede medbrødre« og ønskede, at ordenens tak og beundring måtte nå dem i evigheden.

Kulminationen på den smukke højtidelighed var den hellige messe, celebreret af generalabbed Sighard Kleiner, prior Frans van Haaren og præmonstratenseren pater le Maire, Silkeborg. Herved levendegjordes det gamle abbedi påny, og klosterkirken tjente for en stund igen sit gamle formål. Den liturgiske korsang under messen vareto-

Fra jubilæumshøjtideligheden i Øm Kloster. Messen celebreres ved det interimistiske alter i kirkeruinen. Fra v pater le Maire, O. Praem, Cistercienserordenens generalabbed Sighard Kleiner, Rom, og prior Frans van Haaren, cistercienserklosteret Myrendal OCSO. (Foto E. Jacobsen)

ges af et lille kor ved pater Kiel, SJ, Århus.

Efter messen bragte borgmester Jørgen Nielsen sin hilsen fra Ry Kommune med tilsagn om hjælp ved rydning og sanering af Øm Klosters nye udgravningsfelt. Fru Esther B. Pedersen, Ry,

overrakte, som tidligere nævnt, museet som jubilæumsgave inspektør A. Andersens originale tegninger og opmålinger fra udgravningen af Øm Klosters hospitalskirkegård.

Sidste taler var arkitekt Johannes Hertz, som på Rigsantikvarens vegne

overdrog brugsretten til Kulturministeriets ejendom, Munkevej 8, til Historisk Samfund for Århus Stift/Øm Kloster Museum. Finn H. Lauridsen takkede for hilsener, gaver og gode ønsker og indbød langvejsfarende gæster til en let lunch på Gl. Rye Kro.

Om aftenen var Sostrup Kloster vært ved en jubilæumsmiddag, hvorunder flere talere hyldede Cistercienserordenen for dens snart tusindårige virke og rettede en tak til Historisk Samfund for initiativet til højtideligholdelsen af Øm Klosters 800-år.

Jubilæumsfesten blev transmitteret i TV-avisen og refereret og kommenteret i den midtjyske regionalradio samt i en lang række dagblade.

Den smukke mindehøjtidelighed i Øm Klosterkirkes ruiner gjorde et stærkt indtryk på den deltagende forsamling.

Den var i høj grad en begivenhed, som var anderledes, og som på en værdig og livsnær måde formåede at bygge bro over århundrederne.

Det er rimeligt at afslutte denne rapport med på Øm Kloster Museums vegne at rette en hjertelig tak til de mange, myndigheder, institutioner og enkeltpersoner, museets venner og naboer, som hver for sig har bidraget til den

positive udvikling, Øm Kloster har gennemgået, og til medvirken ved festligholdelsen af Klosters 800-års jubilæum.

CARA INSULA

Sonet til 800-års dagen

Af C. E. Hamle.

*ØM KLOSTER, stå nu op af døde!
Nu ser jeg dig, du »kære ø«.
Laudamus lyder, et Te Deum
hen over Mos- og Gudensø.*

*Lyslevende går mig imøde
den store, iltre abbed Jens.
Du fik dit hug – memento mori!
Og klerke skrev og skrev imens*

*om broder Martin, om bisp Gunner,
om biskop Svend, den kære ven.
Fra tusind grave nu de fulgte*

*lægmænd og brødre, som sov hen,
de syge, arme og forfulgte
står op og takker dig igen!*

Lektor, cand. mag. C. E. Hamle, Ingeniørskolen, Horsens, har ved 800-års jubilæet tilsendt Øm Kloster Museum en hjertelig hilsen ledsaget af ovenstående sonet.

Historisk Samfund 1971-1972 og 1972-73

Historisk Samfunds arrangementer i 1971-72 omfattede 7 udflugter og omvisninger samt 2 mødeaftener.

Lørdag den 24. april 1971 var der besøg på museet på Moesgård, der i dagens anledning havde foranstaltet en instruktiv rundvisning.

Lørdag den 15. maj gik turen til Sostrup Slot på Djursland. Her fortalte Peder Jensen om slottet og dets ejeres historie, og kaffen blev indtaget på den af cisterciensernonner indrettede slots-pension.

Aftenturen torsdag den 27. maj til Kalø slotsruin var lidt af en katastrofe. Et meget mere end beskedent antal medlemmer ledsagede formand og sekretær til det mindere sted. Til gengæld var *alle* enige om, at den af et yndigt forsommervejrs begünstigede tur havde været særdeles hyggelig og uformel. Det var let at holde sammen på »tropperne«!

Forsæsonens sidste tur fandt sted lørdag den 12. juni. Den gik til Nydamsgård i Lyngå, hvor gårdejer Nydam Jensen ved en fortrinlig, lille udstilling og et foredrag gav et billede af slægtens tilknytning til stedet. Gården er nu overtaget af Nydam Jensens søn Herluf, der ledede en rundvisning i sit specialiserede landbrug (svin og ænder). Turen sluttede med et besøg på Hagsholm

voldsted, kort præsenteret af formanden.

Ved faglærer J. Scharffs besøg 25. februar var det så småt blevet aftalt, at heldagsturen skulle gå til Bjørnsholm (Vitskol Kloster). Turen fandt sted søndag den 29. august. På vejen op blev der gjort holdt ved herregården Lerkenfeld, hvor N. J. Israelsen fortalte, og hvor man var inde for at se et par enkelte rum. På hjemturen var der for mødige markvandrere en kort præsentation af jættestuerne ved Snæbum.

Lørdag den 25. september gik turen endnu en gang til Djursland med visit på Skovgård voldsted og ved Ørsted kirke.

Lørdag den 23. oktober var der rundvisning i det nyindrettede urmuseum i Den gamle By.

Vintersæsonen omfattede 2 møder. Tirsdag den 29. februar 1972 var der filmaften med 3 film: Fest til hest – om gamle fastelavnsskikke på Amager; Før bladene falder – om polske, omvandrende sigøjnere, en film, som formanden og Peder Jensen var »faldet over« ved besøget på Moesgård, og naturfilmen Himmerland.

På generalforsamlingen torsdag den 23. marts blev beretning og regnskab godkendt. De afgående bestyrelsesmed-

lemmer arkivar Ib Gejl, gårdejer Nydam Jensen, museumsleder Holger G. Nielsen, bygningskonduktør N. J. Israelsen og arkivar Peder Jensen blev genvalgt. – Efter generalforsamlingen fortalte formanden om købmænd og købmandsslægter i det gamle Århus.

I beretningsåret 1972–73 afholdtes 5 udflugter m. v. samt 3 møder.

Søndag den 23. april var der byvandring i Århus: Graven–Mejlgade-kvarteret. Leder var N. J. Israelsen.

Lørdag den 24. juni besøgte Søhøjlandet med Holger G. Nielsen. Der begyndtes ved Dover kirke, fortsattes over Øm Kloster og afsluttedes ved Ry Mølle. Det sidste punkt, Gammelkol, måtte opgives, da regnvejr havde gjort stierne ufremkommelige. (Om arrangementet i anledning af 800-året for Øm Klosters grundlæggelse se Holger G. Nielsen redegørelse andetsteds i denne årbog).

Sæsonens anden halvdel blev indledt onsdag den 6. september i Kulturhuset i Randers. Som optakt til en week-end-ekskursion til Hedeby og Dannevirke gennemgik konsulent Aage Lauritzen, Fyn, de problemer, turen særlig skulle koncentreres om. Arrangementet var startet af Historisk Samfund for Randers amt; men Historisk Samfund og Østjysk Hjemstavnsforening havde i medfør af det nystartede samarbejde mellem de tre foreninger fået indbydelse til at »hænge på«. Turen fandt sted den 23.–24. september og blev en stor succes. Fra Historisk Samfund deltog ca. 25 medlemmer.

Søndag den 10. september var der

heldagstur. Målet var Torsminde. Der blev gjort holdt ved herregården Rysensteen (N. J. Israelsen), Trans kirke (Gunner Rasmussen), Torsminde (formanden), Vedersø og Stadil kirker. Den sidste blev med gnistrende temperament gennemgået af stedets sognepræst.

Udflugterne sluttede lørdag den 7. oktober med besøg på arkitekt Ib Møllers vognsamling i Langballe og på Vilhelmsborg – en fin oplevelse, som Dansk Køreselskab havde lagt et stort arbejde i.

Onsdag den 13. december forsøgte en mødefornyelse, denne gang kaldet »Kaffemik«. Formanden fortalte om kaffens fremtrængen i Danmark i 1700-tallet og om de skadelige virkninger, mange frygtede af den. Efter kaffebordet demonstrerede Gunner Rasmussen gammelt »kaffegrej« fra Den gamle Bys samlinger.

Torsdag den 1. februar var der film-aften med 3 film: Børsen – om den gamle bygning, der fra Christian IV's tid har spillet en stor rolle i Danmarks erhvervsliv; Wasa – om det enestående svenske skibsfund og dets hævnning, og filmen om Århus Sporveje, optaget i anledning af sporvognenes forsvinden fra det århusianske gadebillede.

På generalforsamlingen torsdag den 29. marts godkendtes beretning og regnskab. En forhøjelse af kontingentet til 25 kr. om året blev enstemmigt vedtaget. De afgående bestyrelsesmedlemmer apoteker Adam Helms, overlærer N. Gjesing, arkivar Finn H. Lauridsen og museumsoverinspektør Gunner Rasmussen blev genvalgt. Til suppleanter valg-

tes lærer A. Larsen og administrator Rich. Faber. Efter generalforsamlingen viste N. J. Israelsen et udvalg af sine fine farvelsbilleder af bygninger og interiører fra hele Jylland – med en afstikker til Tyskland.

Historisk Samfund takker hjerteligt for modtagne tilskud til arbejdet og takker ligeledes alle, der ved medlemskab støtter og deltager i eller medvirker ved møder og udflugter.

Historisk Samfund for Århus Stift 1971-1972

Driftsregnskab

Udgifter:

Trykning	13.373,35
Kontorartikler, porto og transport	2.642,36
Honorarer	1.810,00
Hulkortarbejde	747,50
Kontingent SLF	674,25
Foredrag og møder	473,90
Telefon	300,06
Repræsentation	175,25
Overskud	624,95
	<hr/>
	20.821,56

Formue 23. marts 1971	2.122,28
+ Overskud	624,95
	<hr/>
Formue 23. marts 1972	2.747,23

Beholdning:

Bank	1.787,86
Giro	807,26
Kasse	152,11
	<hr/>
	2.747,23

Indtægter:

Kontingent	15.310,00
Kulturministeriet	2.000,00
Refunderet porto	1.071,01
Bogsalg	918,00
Århus kommune	880,00
Turafgifter	386,00
Renter	256,55
	<hr/>
	20.821,56

Regnskabet er revideret og godkendt;
beholdningerne er kontrolleret.

Århus, den 23. marts 1972.

Sven Lauge Jørgensen.

Øm Kloster Museum 1971

Driftsregnskab

Udgifter:

Lon	33.307,21
Vedligeholdelse og anskaffelser ..	4.209,53
Provision	2.600,00
Udgifter i forb. med ny ejendom	2.280,92
Billetter	1.803,20
Telefon	1.459,18
Forsikring, skatter og afdrag	1.264,55
Pension	1.111,05
Moms	1.010,00
ATP	259,20
Diverse	249,25
	<hr/>
	49.554,09

Indtægter:

Billetsalg	36.097,50
Bogsalg	7.799,80
Husleje	1.200,00
Renter:	
Sparekasse	763,90
Obligationer	799,00
Telefon	410,33
Pension	370,35
Gave Haugsted	300,00
Arbejdsministeriet	108,00
ATP	86,40
Afdrag	61,95
Underskud	1.556,86
	<hr/>
	49.554,09

Status

Aktiver:

Obligationer (13.500)	8.955,00
Ejendomme	105.000,00
Sparekassen Østjylland:	
901-02-32229	13.357,09
901-02-33196	1.783,05
901-02-72655	262,26
Kassebeholdning	1.042,08
	<hr/>
	130.399,48

Passiver:

Jysk Husmandskreditforening ...	2.416,77
Konto for vedligeholdelse	5.500,00
Difference ved 14. alm. vurdering	20.000,00
Formue 1. januar 1971	107.188,80
÷ Underskud	1.556,86
	<hr/>
	105.631,94
÷ Difference v/ny obligationskurs	133.548,71
	<hr/>
	3.149,23
	<hr/>
	130.399,48

Regnskabet er revideret og godkendt.

Århus, den 23. marts 1972.

Sven Lauge Jørgensen.

Historisk Samfund for Århus Stift 1972-1973

Driftsregnskab

Udgifter:

Trykning	15.597,45
Forfatterhonorar	1.760,00
Red. honorar	900,00
Porto og fragt	2.379,45
Kontorartikler, papir, transport ..	461,28
Hulkortarbejde	345,00
Foredrag og møder	823,14
Telefon	300,00
Århus Vejviser	62,10
	<hr/>
	22.628,42

Formue 23. marts 1972	2.747,23
÷ Underskud	689,13
	<hr/>
Formue 28. marts 1973	2.058,10

Beholdning:

Bank	1.867,97
Giro	44,92
Kasse	145,21
	<hr/>
	2.058,10

Indtægter:

Kontingent	16.330,00
Kulturministeriet	2.000,00
Refunderet porto	1.519,45
Bogsalg	819,50
Århus kommune	880,00
Turafgifter	283,00
Renter	107,34
Underskud	689,13
	<hr/>
	22.628,42

Regnskabet er revideret og godkendt;
beholdningerne er kontrolleret.

Århus, den 28. marts 1973.

Sven Lauge Jørgensen.

Øm Kloster Museum 1972

Driftsregnskab

Udgifter:

Løn	37.132,73
Provision	2.778,33
Pension	1.111,05
ATP	259,20
Vedligeholdelse og anskaffelser ..	6.305,22
Køb af parcel i Emborg	1.026,50
Afdrag på kassekredit	2.700,00
Forsikring, skatter og renter	2.316,84
Telefon	2.107,58
Billetter	1.564,00
Papir	1.070,61
Arbejdsløn	236,79
Moms	1.020,00
Boxleje	25,00
Kulturministeriet	20.000,00
A/S Kleio	500,00
Kreditforeningsafdrag	64,76
Overskud	2.335,15

83.453,76

Indtægter:

Billetsalg	51.141,25
Bogsalg	8.335,00
Husleje	1.200,00
Renter:	
Sparekasse	692,41
Obligationer	327,50
Telefon	715,39
Pension	370,35
Refusion, ejendomsskat	20,70
ATP	86,40
Tilskud fra Fonden for Bygnings- og Landskabskultur	20.000,00
A/S Kleio	500,00
Kreditforeningsafdrag	64,76

83.453,76

Status

Aktiver:

Obligationer (13.500)	8.955,00
Ejendomme	105.000,00
A/S Kleio	500,00
Sparekassen Midtjylland:	
901-02-32229	14.624,47
901-02-33196	2.272,76
901-02-72655	279,06
Kassebeholdning	1.038,58

132.669,87

Passiver:

Jyllands Kreditforening	2.352,01
Difference v/14. alm. vurdering ..	20.000,00
Formue 1. januar 1972 111.131,94	
+ Overskud	2.335,15
	<u>113.467,09</u>
÷ Difference v/ny obligationskurs	3.149,23

132.669,87

Regnskabet er revideret og godkendt.

Århus, den 28. marts 1973.

Sven Lauge Jørgensen.

Personregister

(Navne i skemaerne side 108–129 er udeladt)

- Anders Murmand 86
Andersen, A., bogbindermester 8, 10
– Anders, inspektør 139, 141–142
– Edv., se Monsrud
– Use Valborg, se Monsrud
– Liborius 107
– Per, se Monsrud
Arnesen, Per, se Monsrud
Astrup, Nicolai, sorenskriver 8
- Bach, Søren, sognerådsformand, smedemester 136
Balle, Peder 42
Bech, Vilhelm, præst 47
Benzon, Ernst, stamhusbesidder, kammerherre 49
»Berremølle« (g. m. Anders Møller) 48–49, 56
Bertha, se Kaag
Bjørn, bogbindermester 15
Blicher, St. St., digter 46
Blinkenberg, fabrikant 29
Blosen, Hans 5, 30
Bolter, Niels 42
Bonnén, N. D., bogbinderemester 12
Brewster, opfinder af linsestereoskopapparatet 19
Brockenhus, Birgitte, Urup 78
Bøgh, bogbindermester 12
- Caprani, fotograf 43
Chresten, snedker 86–87
Christensen, bogbindersvend 12
– Christoffer 98
– Hans, snedker 42
– Laurids, maler 90
– Oluf 96
Christian III, 81
– IV, 84, 94
Clemensden, Clemend, slotsskriver 67, 96, 103–104
- Dass, Rasmus 42
David 35–39
Dyansen, Jens 106
- Dyrhaug, præst 50
- Ebbesen, Laurids, lensmand 58, 96, 103
Eriksen, Jens, blytækker 88
Eskild, Ane Kirstine 52–56
– Petrine Pedersen 52, 56
– Ras, se Rasmus Pedersen Eskild
– Rasmus Pedersen 52–56
– Rasmus Rasmussen 55
Eskildsen, Søren, stævningmand 42
- Faber, P. Chr., digter 44
– Rich., administrator 146
Frederik II, 106
Frost, Chresten, kirkevæрге 96
- Gammeltoft-Hansen, Bent, klokkekonsulent, kantor 140
Gejl, Ib arkivar 6, 145
Gertsen, Anders, kirkevæрге 63
Gjertzen, Peder 42
Gjesing, N., overlærer 6, 145
Glashytter, Anders Drebing, fæstebonde, 107
Goodwin, fotograf 25
Grundtvig, N. F. S., præst 47
Grøn, Niels, slotsskriver, ridefoged 100, 132
Gaas, Niels 42
- van Haaren, Frans, prior 141–142
Hamle, C. E., lektor, cand. mag. 143
Hans, glarmester 97
– murmand 84, 86, 92
Hansen, Anders, styrmænd 41
– Herman, Rye Mølle 65
– Oluf, borgmester 98
– Valdemar, fotograf 26
– Vilhelm 42
– Vilhelm, postbud, lokalhistoriker 41
- Haugsted, Augusta, fru 139
– E., bibliotekar 141
Hein, H. K., præst 30, 32, 34–35
- Helms, Adam, apoteker 6, 145
Henriksen, P., præst 47
Herbst, fotograf 25
Herren 37
Hertz, Johannes, museumsinspektør, arkitekt 137, 139, 141–142
H H S V 66
Hjort, T. 139
Holgelsen, Erik, præst 101–102
Horder, stenmester 5, 30–40
Hytter, Anders, husmand 107
Hørdum, Valdemar 8
- Ibsen, Rasmus, murmand 84
Ilsoe, Carl, læge 56
Isager, F., fru 139
– Kr., dr. med. 139, 141
Israelsen, N. J., bygningskonduktør 6,, 144–146
Iversen, madam 14–15
- Jacobsen, Peder, blytækker 88
– Rasmus, blytækker 87–88, 91–92
– Rasmus, murmand 88
Jason, læderfirma 29
– Jens maler 64, 77, 90
– murmand 86
Jensen, Anders, herredsfoged 78, 131
– Herluf Nydam, gårdejer 144
– Nydam, gårdejer 6, 144–145
– Peder, arkivar 4, 6, 144–145
– Peder, matros 41
– Rasmus, kirkevæрге 104
– Søren, kirkevæрге 104
– Søren, slotsskriver 58
– Terkel, oldermænd 98
– Vald., bogbindersvend 9, 12
Jeppesen, A., bogbindersvend 7
Jesper maler 90
Jesus Kristus 51–52, se også Kristus
Johan mureremester 100
– murmand, se Hans
Johannes, evangeliet 32, 35
– Døberen, 32, 35

- Johansen, Jens, blytækker 88
 Juel, Niels 42
 Jungren-Have, havearkitekt 138
 Jørgensen, Anton, bogbinder-
 svend 9
 – S. Lauge, lektor 6
- Kande, Anders, gårdmand 42
 Kehlet, fotograf 27
 Kiel, pater 142
 Kleiner, Sighard, generalabbed
 141–142
 Koch, H. C. Elers, præst 47–48
 Koeg, se Kaag
 Kog, se Kaag
 Kristus 32, 34–35, 39, se også
 Jesus Kristus
 Kaag, familienavn 41–42
 – Bertha 52
 – Bodil 45, 49
 – Laurits 5, 41
 – Laurs 44
 – Mette 49–52
 – Niels Laursen, gårdejer 41–56
 – Peder 52, 56
 – Peter 45
 – Rasmus 45
 – Rasmus Petersen 49
 – Søfren Andersen, boelsmand 41
 – Søren 42
 – Søren Sørensen 42
 Kaagh, se Kaag
 Kaas, Mogens, lensmand 103
- Ladsen, Christen 42
 Larsen, A., lærer 146
 – A., Vilholt 139
 – S., Vilholt 139
 Laurids, præst 101
 Lauridsen, Bernt, præst 104
 – Christian, præst 132
 – Finn H., arkivar 4, 6, 141,
 143–145
 – Morten, kirkeværge 78, 131
 Lauritzen, Aage, konsulent 145
 Laursen, Niels, se Kaag
 Lazarus 52
 Lehrmann, J. C., lærer, folketings-
 mand 45–46
 Liim, Morten 94–95
 Lundbæk, Dorrit, museumsinspek-
 tør 39
- Mackeprang, M., museumsmand 30,
 32, 35
 le Maire, pater 141–142
 Maria 32, 34
 Markussen, Hans, borgmester 98
 Martha 52
 Mikkelsen, lærer 139
- Adolf, bogbindersvend 9
 – Jens, kleinsmed 79
 Milwertz, barber 29
 Mogensen, Jens 42
 Monsrud, Edvard, fotograf 4, 7–29
 – Else Valborg, 4, 17
 – Halvor 5, 7, 10, 20, 22, 27
 – Laura 17–18
 – Per Arneesen 8
 Mortensen, Niels, præst 132
 – Peder, præst 101
 – Vilh.. bogbinder 9, 11
 Mortved, fotograf 26
 Moses 51
 Mundt, Peder, lensmand 58
 Møller, bogbindermester 12, 17
 – Anders, gårdfæster 48–49, 56
 – Ib, arkitekt 145
 Münsterberg, dr. 24
- Niels snedker 87
 Nielsen, Birthe Mosegaard 5, 57
 – Brix, fæstebonde 107
 – Dam, blomsterhandler 139
 – Holger G., museumsleder 5–6,
 136, 140, 145
 – Jørgen, borgmester 142
 – Knud, snedker 87
 – Laurits, skipper 41
 – V., S., lektor 139
 – Viggo, kontorchef 138
 Nonboe, lærer 46
 Nyboe, bogbinder 7
- Olesen, E., inspektør 138
 Olsen, Olaf, prof., dr. phil. 136,
 139
 – Rikke Agnethe, cand. mag. 139
 Olufsen, Jacob, blytækker 88
 – Laurits, fæster 42
 Ove, præst 101
- Palladius, Peder, biskop 132
 Pallesen, N. Chr., bogbindersvend
 7, 9, 11–12
 Parsberg, Valdemar, lensmand 58
 Peder, se Kaag
 Peder murmester 64, 86
 – snedker 76, 87
 Pedersen, Anthon, prof. 140
 – Bendt 39
 – Birthe Maria 39
 – Chresten, Snede 92
 – Esther B., fru 139, 142
 – Henrik, agrarhistoriker 62
 – Jens, blytækker 88
 – Jens, murmand 88
 – Lucius, præst 67, 82–83, 104–105
 – Peder, murmand 70
 – Poul, fotograf 32, 34, 36–38, 40
- Petersen, Laurs, se Kaag
 – Samuel, fotograf 25
 Petrine 49
 P.S. 11
- Rasmus 49
 – Skanderborg 92
 – murmand, Skanderborg 86
 – murmand, Østbirk 86
 Rasmussen, Ane Kirstine, se Eskild
 – Gunner, museumsoverinspektør
 4, 6, 144–145
 Recke, Adolph, digter 44
 Resen, Peder Hansen 82, 84
 Ring. S. V., præst 51
- Sacharias Philip contrafeier 79,
 90, 100
 Saul 35–36, 38–39
 Scharff, J., faglærer 144
 Schjøtt, W., tømrermester 138
 Schou, Sv. Anders 42
 Simonsen, Laurids, snedker 73
 Smidt, C. M., arkitekt 141
 Søren, præst 132
 Sørensen, Jens, Horsens 98
 – Jens, Mosevang 138
 – Laust Peder, fisker 136
 – Morten, fæstebonde, kirkeværge
 107, 133
 – Søren 42
 – Søren 140
- Thomas, Edith B. 36–37
 Thomsen 11
 Thonboe, Peder Jensen, rådmand
 98
 Thorning, C. C., smedemester 8
 Thorning-Pedersen, V., konsul 139
 Thorsen, Carl, bogbindersvend 9,
 11, 13
 Thorup, bogbinder 7
 Thorviltsen, Knud, overinspektør
 138
 Torbensen, Salmand, 97
 Trebing, Liborius, glasbrænder 107
- Udengård, kirketjener 141
- Vest, J. L., forstander 48
 Willkjelm, Fr., præst 50–51
 Winchel, Sten, maler 90
 Wiwel, bogbindermester 17
 Wogensen, Knnd, præst 132
 Woideyman, bogbindersvend 12
- Væver, Mikkel, »Gjerrild-poeten«
 45
- Ørbæk, Jens Sørensen, rådmand 98

Stedregister

- Akersgade (Oslo) 15
Alling 132
Alrø kirke 102
Alsted 95
Amager 144
Amaliegade (Århus) 28
Amiens 40
Assensgade (Århus) 21
- Ballesbækgård 140
Bamberg 40
Benzon 52
Benzon skov 56
Birk 130
Bjørnsholm 144
Bornholm 141
Bruunsgade (Århus) 18–20
Bryggen (Oslo) 15
Bryrup 57, 69, 70, 74, 78, 95, 97,
101–103, 130–132
Bryrup kirke 59, 76, 79, 84, 87,
90, 95, 98, 101
Budapest 39
Børsen 145
- Carl Johans gade (Oslo) 14
Chartres 40
Christiania (Oslo) 8, 12, 14–16
Clemensbro (Århus) 26
- Dagbjerg 95
Danmark 14, 16, 56, 106, 130–132,
145
Dannevirke 145
Djursland 43, 144
Dover kirke 145
Drammen 16
Dronningens gade (Oslo) 15
Dørup 86
- Ebeltoft 46
Emborg 136, 137, 140
- Fiskerhuset (Århus) 22
Flensborg 106
Frederiksborg slotskirke 17
- Frederikshavn 14, 16
Frøring 104
Fuldbækgård 52, 56
Fyn 145
- Gamle By, Den 64, 144, 145
Gammelkol 145
Gl. Rye 57, 62, 63, 138
Gl. Rye kirke 63, 64
Gl. Rye kro 143
Gammelstrup 78
Gantrup 86
Gedved 87
Gern herred 57
Ginnerup 47
Gjerrild 41–47, 49
Gjerrild klint 43
Gjerrild strand 43
Glenstrup 132
Graven (Århus) 145
Gran (Ungarn) 35
Grenå 41, 47, 50, 52, 56
Grue sogn (Norge) 8
Grætrup 92
- Hagsholm 144
Hansted 101
Harlev 104
Hatting 87, 88
Hemmed 47
Hedeby 145
Hessen 107
Hillerød 13, 17
Himmerland 144
Hjortsvang 110
Horndrup 87
Horsens 62, 64, 69, 72, 76, 77, 79,
81, 84, 86–90, 92, 94–98, 101,
132, 139, 143
Horten 14
Hvejsel 88
Hårvejen 140
- Israel 51
- Jerusalem 36
Jylland 67, 69, 72, 102, 104, 145
- Kalvø 140
Kalø 144
Karlbj strand 41
Kastbjerg 51
Kastbjerg kirke 50
Kattegat 43
Koldinghus len 74, 109
Korsør 41, 42
Kommunehospitalet (Århus) 29
Kukkerhusene 52
København 14, 19, 25, 26, 28, 38,
106
- Landsarkivet (Viborg) 61, 132
Langballe 145
Laurvig 14–16
Lerkenfeld 144
Lille strandgade (Oslo) 14
Lund 86
Lundum 57, 69, 70, 76–78, 80, 86
–88, 95, 97, 101–103, 105, 130–
132
Lundum kirke 61, 70, 75, 78, 79,
86, 90, 91, 95, 98, 105, 131
Lübeck 107
Lyngå 144
- Magdeburg 24
Mariager kloster 103
Mecklenburg 107, 140
Mejlgade (Århus) 145
Middelfart 14
Moesgård 144
Mosevang 138
Moss 14
Munkevej (Emborg) 137, 139, 143
Mygind 31, 32
Myrendal kloster 140–142
- Nationalmuseet 140
New York 24
Nim 86
Nim herred 132
Ning herred 58
Nordafrika 37
Nordjylland 25

- Nordøstdjursland 41, 42
 Norge 13, 14, 96
 Nydamsgård 144
 Ny Grønnegade (Århus) 18
 Nürnberg 39
 Nørhoved 64, 86
 Nørrejylland 82
 Nørre Snede 87, 92
 Nørvang herred 95
- Odense 79, 90, 91, 100
 Ondrup 73
 Oslo (Christiania) 14
 Ousted 57, 70, 75, 76, 78, 80, 87, 98, 102, 103, 105, 130–132
 Ousted kirke 70, 75, 77–79, 90, 96, 98, 100, 102, 131, 132
- Paris 19
 Præstholm 110
- Randers 8, 12, 14, 78, 87, 88, 109, 145
 Reims 39
 Ribe 102, 105, 110
 Rimso 30–32, 50, 51
 Rimso kirke 50
 Ring 97
 Ring kloster 139
 Risø 140
 Rom 141, 142
 Rosenkrantzgade (Århus) 22
 Rye 63, 65, 68, 71, 76, 81–84, 87–90, 92, 93, 95, 97, 98, 101–107, 130–133, 136, 138, 139, 141, 142, 145
 Rye kirke 65–68, 82, 85, 86, 88, 90, 100, 104, 107, 133
 Rye mølle 65, 145
 Rye Nørreskov 139
 Rye Sønderkov 64
 Ryesgade (Århus) 24–26
 Rygen 140
 Rysensteen 145
 Røde hav, Det 51
 Røgen kirke 103
 Rørbæk sø 140
- Sandbygård 58
 Sct. Søren's kilde 64, 83
 Serridslev 87, 88, 91
 Silkeborg len 58, 100, 106, 107
 Sindbjerg 88
- Skanderborg 57, 58, 66, 79, 81–84, 86–92, 95–97, 100, 103, 104, 132, 140, 141
 Skanderborgegnen 57, 58, 95
 Skanderborg len 57, 58, 60, 62, 68, 74, 80, 81, 100, 102, 104, 106, 130
 Skanderborg slot 58, 62, 63, 66, 83, 94, 99, 100, 103, 107, 130, 133
 Skanderborg sø 140
 Skanderup 57, 83, 87, 89, 133
 Skansen 20
 Skanshotellet (Århus) 21
 Skindbjerg 42
 Skovgård 144
 Skåne 104
 Slotsgade (Hillerød) 17
 Sminge 140
 Snæbum 144
 Solør (Norge) 8
 Sostrup 140, 143, 144
 Stadil kirke 145
 Statsbiblioteket ((Århus) 19, 59, 61, 71, 77
 Stockholm 25
 Stokkebro 41, 42, 44
 Storgade (Oslo) 15
 Strandvejen (Århus) 20, 21, 28
 Svendborg 140
 Sæby kirke 102, 103
 Søndergade (Århus) 7, 25, 27–29
 Sønderjylland 47
- Torsminde 145
 Trans kirke 145
 Tulstrup 58, 109
 Tulstrup kirke 58, 100
 Tune landboskole 56
 Tvenstrup 87, 88
 Tyrkiet 105
 Tyrsting herred 57–59, 63–64, 71, 77, 131, 132
 Tyskland 21, 24, 145
 Tønning 57, 65, 69, 70, 77, 78, 98, 100–103, 130–131
 Tønning kirke 65, 66, 70, 71, 76, 78, 79, 88, 90–93, 98, 102, 131, 132
 Tønsberg 16
- Underup 97
 Ungarn 35
- Urup 78
- Vedersø kirke 145
 Veggerslev 50, 51, 56
 Vejlbj 30–32, 34, 35, 37, 38, 39
 Vejle 13, 88, 89, 97, 140
 Vejle amt 95, 140
 Venge 140
 Venge kirke 104
 Viborg 8, 78, 104, 105, 131
 Viborg stift 83, 104
 Vilhelmsborg 145
 Villholt 139
 Vinding 97
 Vissing 83, 86, 101, 132
 Vitskøl kloster 144
 Voer herred 57, 58, 61, 130
 Voerladegård 57, 69–71, 78, 80, 86, 96–98, 101–103, 105, 131, 132
 Voerladegård kirke 68, 77, 78 87, 98, 102, 131
 Voldby højskole 48
 Vorhasse kirke 132
 Vorup 101
 Vrads herred 57
 Vrads kirke 57
- Ægypten 37
- Ømborgen 141
 Øm kloster 136–143, 145
 Ørbæk 98
 Ørriidslev 87, 88
 Ørriidslev kirke 96
 Ørsted 30–32, 34–37, 39
 Ørsted kirke 144
 Ørum 47
 Østbirk 86
 Østerbrogade (Kbh.) 25
 Østergade (Århus) 28
 Åkær len 104, 130
 Ålborg 9, 14, 139
 Århus 7–11, 14, 16–20, 25, 26, 28, 38, 43, 59, 61, 62, 64, 66, 71, 77, 81, 87, 89, 95, 100, 102, 105–107, 142, 144
 Århus amt 136
 Århus bispearkiv 61, 132
 Århusgård len 58
 Århus stift 60, 83, 102, 104
 Århus Universitet 131, 139, 140
 Åstrup 96, 97

Indhold

HALVOR MONSRUD

En bogbinder og fotograf i Århus

SIDE 7

HANS BLOSEN

Nogle betragtninger om stenmesteren Horder

SIDE 30

LAURITS KAAG

Landboliv på Nordøstdjursland ca. 1848-1927

SIDE 41

BIRTHE MOSEGAARD NIELSEN

Skanderborgegnens Kirker 1604-64

SIDE 57

HOLGER G. NIELSEN

Omkring 800-års jubilæet

SIDE 136